

nummer 6 september/oktober 2002

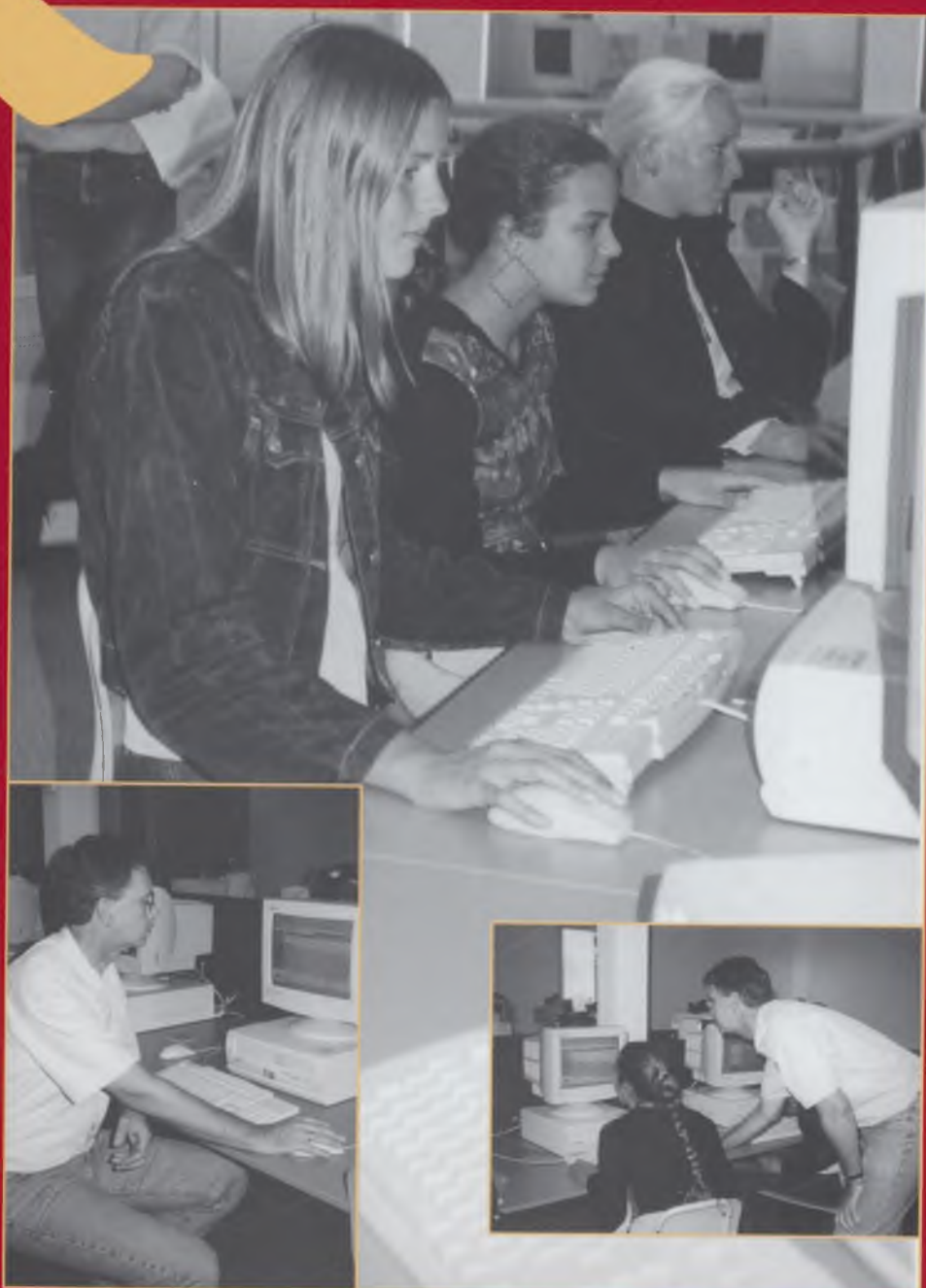
TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING

VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN

STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

KLEIO

**ICT
Special**

jaargang 43

Algemeen Bestuur

Kees Weltevrede
voorzitter (KNHG, Stichting Euroclio/VGN)
Dubbeldamseweg Zuid 350,
3312 KT Dordrecht.
Tel. 078 - 6390 699.
Fax 078 - 6399 001.
c.weltevrede@wxs.nl

Peter Wester,
secretaris
Denekamperstraat 28,
7588 PW Beuningen.
Tel. 0541-552061.
westerkok@introweb.nl

Herry Groothuis
(Commissie Pabo, Commissie Basisvorming Vmbo, SLO)
Groen van Prinstererweg 11,
3731 HA De Bilt.
Tel. 030 - 2713 204.
h.groothuis@worldonline.nl

Renée Schreuder
(Beheer VGN-weBSITE,
Commissie Volwassenen-
educatie, Kleio)
Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 6959 506.
srd@wxs.nl

Johan Raven
penningmeester (Didactiek-
en activiteitencommissie,
RAD)
Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens.
Tel. 058-2574 050.
johanraven@hetnet.nl

Marjan de Groot
Rompertdreef 26,
5233 EK Den Bosch.
Tel. 073 - 6420 692.
p.m.degroot@home.nl

Administratie VGN:
Juliana van Stolberglaan 41,
2595 CA Den Haag.
Tel/fax 070-385 3669.
E-mail: lieke@euroclio.nl

VGN-giro: 128701 t.n.v.
Penningmeester VGN,
Den Haag.

E-mail: info@vginkleio.nl
Website: vgnkleio.nl

Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staats-inrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Neem contact op met de administratie. Aanmelding is ook mogelijk via de VGN-site.

Contributies 2002:

- Bij bezoldiging t/m HOS-schaal 10.6 € 50
- Bij bezoldiging vanaf HOS-schaal 10.7 € 60
- Docent met drie of meer vakken € 35
- Baan van minder dan 0,6 fte € 40
- Kennismakingslid (alleen voor studenten) € 25
- Buitengewone leden, 45 pensioen, VUT €
- Partnerlidmaatschap € 70

Abonnement:

- Binnenland € 61
- Buitenland, Europa € 65
- Buitenland, overig € 75
- Losse nummers incl. verzendkosten € 8

Van de redactie

Het nieuwe schooljaar draait al weer enkele weken. Hoog genoteerd op de lijst van goede voornemens die docenten zich aan het begin van een schooljaar maken, staat waarschijnlijk de wens om eens wat meer aandacht te besteden aan de mogelijkheden van de computer in de les. Volgens een recente studie in Amerika gebruikt daar 78% van de leerlingen internet. Maar de vele dollars die aan internet-aansluitingen van scholen worden gependend, konden wel eens weggegooid geld blijken te zijn, aldus onderzoekers, indien niet tevens de klaslokalen worden aangepast, het digi-analfetisme effectief wordt bestreden, docenten worden getraind en nog veel meer. Uit de studie blijkt bovendien ergernis bij leerlingen over de veelal te simpele kwaliteit van veel computer-opdrachtjes.

Dit nummer van *Kleio* staat in het teken van ICT. Met name geschiedenisdocenten voor wie het ICT-gebied nog goeddeels 'terra incognita' is, worden op hun wenken bediend. Dankzij de inspanningen van Carla van Boxtel, die dit nummer redigeerde, wordt u gewaarschuwd voor het vlinder defect; maakt u kennis met de voor- en nadelen van een elektronische leeromgeving, leest u hoe de Middeleeuwen kunnen gaan leven voor jonge computergebruikers, ontdekt u de ongekende mogelijkheden van de ontsluiting van 'het geheugen van Nederland', weet u zo dadelijk wat een webquest is en nog veel meer. Veel plezier met dit nummer!

Jan van Oudheusden

Op het omslag:
Geschiedenisdocent Maas van Egdom en leerlingen van het Ashram College.

Redactie

Jan van Oudheusden,
voorzitter,
Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
jan.oudheusden@home.nl

Carla van Boxtel,
Langemeijerstraat 13,
5473 GS Heeswijk-Dinther.
Tel. 0413 - 29 29 96.
c.vanboxtel@fss.uu.nl

Maria van Haperen,
Korte Kerkstraat 14,
5524 AX Steensel.
Tel. 0497 - 517573.
a.vanhaperen@chello.nl

Huub Oattes,
Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
hfoattes@wxs.nl

Stefan Boom,
Graaf Janlaan 46,
1412 GH Naarden.
Tel. 035 - 694 87 42.
s.boom@hccnet.nl

Cees Bol,
Fazantenkamp 387,
3607 XC Maarssenbroek.
Tel. 0346 - 56 57 12
cbol@worldonline.nl

Hans Moors,
Groenewoudseweg 50,
6524 VB Nijmegen.
Tel. 024 - 328 14 36.
hans.moors@hccnet.nl

Oscar Lansen,
medewerker en correspondent
VS,
History Department UNC
Charlotte.

Hans Pols,
secretaris,
Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.
j.pols@penta.nl

Tineke Bogaerts,
eindredacteur,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor *Kleio*
toesturen aan de secretaris van de
redactie.

Berichten voor de *Kleio*krant,
aktualiteiten, mededelingen van
commissies, aankondigingen
en dergelijke kunnen naar de
eindredacteur.
Neem voor informatie over
adverteren in *Kleio* contact op
met de eindredacteur.

HISTORICA

**Materiële
cultuur**

seksē

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op Internet:

<http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Redactie

Marijke Huisman (hoofdredactie), Marguérite Corporaal, Fia Dieteren, Suzanne Hautvast (eindredactie), Annelies de Jeu (eindredactie), Lizzy Jongma, Mariken Schuur, Mieke de Vos

Redactieadres

Obrechtstraat 5, 3572 EA Utrecht
Tel: 030-2718164, E-mail: marijkeh@dds.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812
Voor privé-personen bedraagt de contributie   25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder   700,00 p.m.:   20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.
Voor instellingen kost een abonnement op *Historica*   20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.
U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-girnummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: Lizzy Jongma, 020-6650820 (werk) of 020-4631694 (privé), e-mail: l.jongma@iav.nl

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- voorzitter: **drs. Marieke Hellevoort**
Tel. 030-2944284, e-mail: ama.hai@net.hcc.nl
- 1e secretaris: **drs. Annette Mevis**
Tel. 020-6654780, e-mail: a.mevis@iav.nl
- 2e secretaris: **drs. Marianne Boere**
Tel. 020-6651318, e-mail: m.boere@iav.nl
- Penningmeester: **drs. Marloes H lsken**
Tel. 024-3604250, e-mail: marloeshulsken@hotmail.com
- **drs. Anna Tijsseling**
Tel. 010-2141154, e-mail: tijsseling@yahoo.de
- **drs. Marloes Schoonheim**
Tel. 024-3611811, e-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

drs. Marloes Schoonheim
Postbus 9103
6500 HD Nijmegen
Tel. 024-3611811
E-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl
Internet: <http://www.historians.ie/women>

ISSN 1382-3914

Lay-out: Rian van Erp
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)

INLEIDING

- Materiële cultuur, context en betekenis
Gerard Rooijackers en Renate vd Weijer 3

OUDHEID

- Een rondgang door het Allard Pierson Museum
Geralda Jurriaans-Helle 6

DEVOTIEPRENTEN

- Minnemystiek op devotieprenten in de zeventiende eeuw
Evelyne Verheggen 9

POPPENHUIZEN

- Het leven van een huisvrouw in miniatuur
Jet Pijzel-Dommisse 13

MARKETING

- Hoe fornuizen aan de vrouw werden gebracht
Peter van Overbeeke 17

SPEL

- Kwartet van de koloniale verbeelding
Susan Legêne 20

POPPEN

- Barbie. Speelgoed tussen commercie en idealisme
Hélène Winkelman 24

DIERBAAR DING

- Stenen
Nelleke Noordervliet 28
- Hybride trol
Esther Captain 28
- Het clowntje van mijn vader
Ineke Strouken 29
- Theelepeltje met olifant
Johanna Maria van Winter 30

VERS VAN DE PERS

31

Materie

Ik hecht aan spullen en heb ze graag om me heen: mijn borden en pannen, vaste stoel, boeken en cd's, maar bovenal mijn sieraden. Sinds ik werk, beloon ik mijzelf af en toe met een sieraad – meestal een ring, soms een ketting. Het is begonnen toen ik 18 werd. In onze familie bleek het de gewoonte dat een moeder haar dochter voor die verjaardag een ring gaf. Ik wist dat niet en was al op het voorstel van mijn oma ingegaan om samen de juwelier te bezoeken. Als verjaardagsgeschenk koos ik een ring. Mijn moeder vertelde me pas daarna dat zij mij een ring had willen geven. Omdat ik de traditie niet wilde verbreken en je tenslotte tien vingers hebt, wilde ik er nog wel een. Voor mijn moeder was de lol er helaas al vanaf. Uiteindelijk kreeg ik een horloge. Dat draag ik nog steeds, hoewel het altijd verbonden zal blijven met deze geschiedenis.

Vrouwen en spullen, spullen en vrouwen. Dat is het onderwerp van deze speciale aflevering van *Historica*. In maart 1976 werd het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis, de voorloper van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, opgericht om de geschiedenis van vrouwen te onderzoeken en naar buiten te brengen. Inmiddels zijn vele dissertaties, monografieën, artikelen en lesboeken verschenen over allerlei aspecten van vrouwenlevens en constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid. In de meeste gevallen zijn die geschiedenissen gebaseerd op geschreven bronnen. Wat *materiële* overblijfselen uit het verleden zeggen, staat centraal in dit nummer van *Historica*.

Het eerste exemplaar is aangeboden aan Nelleke Noordervliet tijdens *Culturele bagage. Geschiedenis en overdracht in perspectief* – het congres dat de VVG samen met de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd en het Historisch Platform organiseerde op 11 en 12 oktober 2002. Noordervliet laat het hoofdpersonage van haar nieuwste roman Pelican Bay op zoek gaan naar de geschiedenis van haar voorvader, de suikerplanter en slavenhouder Jacob van de Wetering. Ze heeft een aantal brieven, maar pas als ze de fundamenten van zijn huis vindt voelt ze hem tot zich spreken. Wat Jacobs vrouw Fanny heeft te zeggen, is minder hoorbaar. Zij heeft geen sporen nagelaten in geschreven documenten; in de ruïne van het huis is ze evenmin terug te vinden. Voor deze *Historica* zochten verschillende auteurs naar materiële restanten waarin de geschiedenis van vrouwen en sekse w l weerklinkt. En dan blijken spullen als kwartetten, poppenhuizen en kachels ingangen te zijn tot boeiende geschiedenissen.

Marijke Huisman

Materiële cultuur

Context en betekenis

Renate van de Weijer en Gerard Rooijackers

Tot nu toe is vrouwengeschiedenis vooral gebaseerd geweest op geschreven bronnen. *Historica* wil met een themanummer over materiële cultuur aandacht besteden aan de betekenis van de ons omringende 'dingen' voor de geschiedenis van vrouwen en sekse. Dit thema sluit aan bij het congres *Culturele Bagage* dat op 11 en 12 oktober 2002 werd gehouden en was georganiseerd door de VVG, de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd en het Historisch Platform. *Historica* vroeg twee specialisten op het terrein van de materiële cultuur, Renate van de Weijer en Gerard Rooijackers, het themanummer in te leiden.

"In dieën herd konde echt de kou nie lijen." Als de kinderen van Hein en Mie Sigmans terugdenken aan de tijd dat ze in het ouderlijk huis woonden - een oude boerderij aan de Zandkant in het Brabantse dorp Heeswijk - komen vanzelf hun herinneringen aan de kou naar boven. In de herd, het centrale leefvertrek van de boerderij, was de kou niet te harden. De voordeur voerde namelijk direct, zonder tochtportaal of gang, tot het woonvertrek zoals dat gebruikelijk was in Brabantse boerderijen tot de jaren zestig van de twintigste eeuw. Bovendien was de voorgevel gericht op het oosten. Wanneer de wind uit die richting kwam, moet het binnen koud zijn geweest, zowel in de herd als in het achterhuis, aangezien de wind gemakkelijk tussen de dakpannen door woei. Minder gebruikelijk dan het ontbreken van een gang was de afwezigheid van een kachel in de herd. Omstreeks 1865 was dat nog redelijk normaal, maar bij Sigmans gebruikten ze een kleine eeuw later nog steeds een open vuur ter verwarming en een kettinghaal met ketel voor het bereiden van pap en soep. De kettinghaal was echter niet het enige kooktoestel. Mie had daarnaast een petroleumstelletje en - in de zijkamer - een kleine klaverbladkachel waarop ook gekookt werd. Dochter An kan zich het open vuur nog goed herinneren, vooral omdat jongste broer Piet een keer in de papketel en het vuur is gevallen en ernstige brandwonden aan gezicht en arm opliep. Die gebeurtenis zorgde indertijd voor grote paniek.

Dat de familie Sigmans het open vuur zo lang handhaafde, was een uitzondering. Iedereen had inmiddels een fornuis. De precieze reden van het handhaven van het open vuur blijft onduidelijk. Waarschijnlijk moet de verklaring gezocht worden in een combinatie van factoren: het open vuur en de ruime schouw waren onmisbaar bij het conserveren van vlees, en waarschijnlijk was de klaverbladkachel in de kamer te klein voor een grote ketel soep of pap. Bovendien moest ook de sopketel (de ketel waarin afwisselend het veevoer en de was werd gekookt) vanuit de schouw met hout gestookt worden. Wellicht had Mie gewoon een voorkeur voor open vuur en de bijbehorende specifieke kooktechniek. Op aandringen van haar oudste dochters ging ze omstreeks 1950 uiteindelijk over op de aanschaf van een tweepits gascomfoor, maar zelf vond ze dat nog steeds niet nodig. Volgens haar dochters was

dit het enige element in het huishouden waarin Mie ouderwets leek dan haar buurvrouwen. De overige voorwerpen waarmee zij haar huishouden uitrustte, verschilden veel minder van hetgeen algemeen gangbaar was. De materiële cultuur van Brabantse boeren was omstreeks 1950 nog relatief eenvormig. Een latere generatie Sigmans heeft de boerderij in de jaren zestig gemoderniseerd totdat het gemeentebestuur rond 1969 uitbreidingsplannen koesterde waartoe de grond van de boerderij nodig was. Nadat de boerderij enkele jaren leeg had gestaan, transformeerde de lokale VVV in 1975 in een museumboerderij waar het Brabantse boerenleven anno 1900 wordt getoond: een inrichting die veel ouderwets is dan de laatste bewoners zich uit hun tijd kunnen herinneren.

Deze casus biedt in een notendop een paar belangrijke aspecten rond het begrip materiële cultuur dat ook wel omschreven kan worden als stoffelijke vormgeving van het dagelijks leven. Ten eerste is de aard van het voorwerp eigenlijk niet van belang: of het object een boerderij, een fornuis of een devotieprentje betreft, het gaat steeds om materiële cultuur. Dit begrip suggereert overigens een verschil met immateriële of geestelijke cultuur, maar een scherpe scheidslijn is in feite niet te trekken. Ten tweede is de context van de objecten van belang. Voorwerpen ontleen betekenis aan hun gebruikers. Wat betekenen voorwerpen voor hen? Hoe, waar en waarom gebruiken mensen ze? Het gaat met andere woorden eigenlijk niet om het object, maar om het gedrag van mensen die - op welke wijze dan ook - gebruik maken van voorwerpen. Ten slotte is ook de tijdsfactor belangrijk: de context van voorwerpen kan met behulp van interviews bijvoorbeeld retrospectief worden gereconstrueerd. Er bestaat echter een grote kans dat herinneringen van de oorspronkelijke gebruikers na verloop van tijd anders worden ingekleurd. Wanneer objecten bovendien ouder zijn dan ongeveer zeventig jaar kunnen de oorspronkelijke functies en betekenissen nauwelijks nog gereconstrueerd worden door middel van interviews. Het siert de auteurs van dit gevarieerde themanummer dat ze niet zijn teruggeschrokken voor dergelijke problemen. In chronologische volgorde bestrijken de auteurs de volgende perioden: Geralda Jurriaans neemt het langste tijdvak voor haar rekening, namelijk van 2750 tot ongeveer 400 voor Christus.

Barbie en haar vriendinnen. Foto: Hélène Winkelman.

Evelyne Verheggen en Jet Pijzel nemen de zestiende tot en met achttiende eeuw onder de loep. Peter van Overbeeke, Susan Legêne en Hélène Winkelman concentreren zich op de twintigste eeuw en besteden aandacht aan de introductie van verschillende soorten kachels, de verbeelding van het koloniale verleden in een kwartetspel en de succesvolle marketingstrategie rond de Barbiepop.

Context en betekenis

De sporen die vrouwen hebben achtergelaten in de collecties van het Allard Pierson Museum over het Nabije Oosten, Cyprus en Griekenland bieden een interessante rondgang langs archeologische voorwerpen in de diverse afdelingen van het museum, maar ze leveren geen samenhangend en eenduidig beeld over de rol van de vrouw op. Hiertoe - zo verklaart Geralda Jurriaans - weten we te weinig over de betekenis en de context van de voorwerpen en afbeeldingen. De vroegste afbeeldingen van vrouwen kunnen idolen of 'afgodsbeelden' zijn geweest; mogelijkwerwijs vruchtbaarheidsgodinnen. Afbeeldingen van vrouwen in een huishoudelijke situatie komen eveneens voor, met name op grafmonumenten. Beter dan bij de vroegste beeldjes biedt deze bron de mogelijkheid om de gegevens over beeld, persoon (overledene) en maatschappelijke functie met elkaar te koppelen. Ten slotte was het gebruikelijk om vrouwen af te beelden op vaatwerk voor drinkgelagen. Jurriaans slaagt erin de rol van de afgebeelde vrouwen te interpreteren aan de hand van kennis over de Griekse samenleving: ze maakt duidelijk wanneer het gaat om een eerbare huisvrouw die achterblijft wanneer haar man op reis gaat of om een danseres of dienaar bij drinkgelagen. Bij deze contextuele interpretatie speelt ook de functie van het vaatwerk een belangrijke rol. Vaatwerk voor drinkgelagen kan alleen bedoeld zijn voor mannen, omdat hun vrouwen hier nooit bij waren betrokken. Jurriaans concludeert dan ook dat de afgebeelde vrouwenwereld op de vaten geplaatst moet worden in de context van een mannenwereld.

Beter dan bij de archeologica zijn de contextgegevens van devotieprentjes en poppenhuizen bewaard gebleven. Evelyne Verheggen beschrijft hoe de devotieprentjes dienden om religieuze vrouwen - met name kloppen en begijnen - te helpen in hun geloofsbeleving. Via imaginatie konden de vrouwen zich inleven in de religieuze handeling. Zij gebruikten de devotieprenten daarnaast om ze, voorzien van gebeden en wensen, cadeau te doen aan hun medezusters. De wensen van de schenker, gebeden en afbeeldingen brachten samen een duidelijke boodschap: doorgaans een vermaning om zuiver te leven en Christus te eren als bruidegom. Verheggen rafelt op secure wijze de context van een paar voorbeelden uiteen en dringt daarmee door in de wereld van Amsterdamse en Haarlemse begijntjes.

Bij de zeventiende-eeuwse poppenhuizen uit de bijdrage van Jet Pijzel gaat het niet om speelgoed. Uit de gebruikte materiaalsoorten en de verfijnde technieken blijkt al dat de voorwerpen geen rol vervulden in een kinderspel. Pijzel weet de oorspronkelijke context te reconstrueren aan de hand van ego-documenten van de vroegere bezitsters en beschrijvingen van tijdgenoten. Dan wordt duidelijk hoezeer het poppenhuis als een vast onderdeel van een rariteitenkabinet deel uitmaakte van een complete miniatuurwereld. Net als bij een rariteitenkabinet toonden de trotse bezitsters hun miniatuurwereld aan een geïnteresseerd en select publiek. Soms bevatten de poppenhuizen biografische verwijzingen, maar in het algemeen ging het om een gestyleerd en geïdealiseerd huishouden.

Eveneens geïdealiseerd werden ontwikkelingen op huishoudelijk gebied in het propagandamateriaal zoals folders en bioscoopfilmmpjes van de eerste energiebedrijven in Nederland. In hun concurrentie om de gunst van de huisvrouw deden gas- en elektriciteitsbedrijven het vanaf ongeveer 1920 voorkomen alsof deze nieuwe energiebronnen huishoudelijk werk sterk vereenvoedigden en een dienstbode overbodig maakten. Peter van Overbeeke geeft aan hoezeer het ontwikkelen van nieuwe fornuizen ertoe leidde dat huisvrouwen door fabrikanten voor

het eerst serieus werden genomen als consumenten op huishoudelijk gebied. Bovendien ontdekten deze bedrijven dat ze hun producten het beste 'aan de man' konden brengen door middel van vrouwelijke tussenpersonen zoals kookleraresen. Zij konden de stook- en kookgewoonten die huisvrouwen zich eigen hadden gemaakt bijsturen in de - door het energiebedrijf - gewenste richting.

Reclamemateriaal is bij voorbaat een verdachte bron waar het gaat om het nauwkeurig reconstrueren van de betekenis van voorwerpen. Maar dit geldt vaak ook voor beeldmateriaal dat op het eerste gezicht neutraal lijkt, zoals foto's. Dit toont Susan Legêne aan de hand van een kwartetspel dat werd uitgegeven door het Koloniaal Instituut in Amsterdam. De kaarten geven een Nederlandse constructie van de (materiële) cultuur van toenmalig Nederlands-Indië. De onderwerpen worden op de speelkaarten aangeduid door middel van tekst en tekening. Een bijgaande foto suggereert de 'oorspronkelijke' context van het onderwerp. Uit het onderzoek van Legêne op basis van de documentatie van het Tropenmuseum blijkt dat deze foto's weliswaar niet zijn geënceneerd, maar wel gemanipuleerd.

In de laatste bijdrage aan dit nummer gaat Hélène Winkelman in op het fenomeen van de Barbiepop. Met de productie van de eerste Barbie in 1959 leverde de fabrikant meisjes in de leeftijd van ongeveer negen jaar een geïdealiseerd toekomstvisioen: een mooi uiterlijk en interessante beroepen of bezigheden. Ondanks de weerstand tegen poppen met al te vrouwelijke vormen werd dit speelgoed een groot succes. Door de productie van 'zusjes en broertjes' in allerlei afmetingen en met minder geslachtsspecifieke kenmerken wisten de producenten de bezwaren handig te pareren.

Selectief bewaren en beeldvorming

Behalve door de oorspronkelijke context van de voorwerpen, kan de huidige beeldvorming in belangrijke mate bepaald worden door selectieve overlevering. Particuliere verzamelingen en museale collecties ontstaan immers door het selectief bewaren en tentoonstellen van voorwerpen. En vaak zeggen museale presentaties meer over de visie van de individuele conservator of het museale beleid dan over het bepaalde thema. In het klein is dit al te zien bij de rijke dames die het zich konden veroorloven een poppenhuis in te richten. Zij deden dat niet volslagen natuurgetrouw, maar boden in hun kabinet een afspiegeling van een geconstrueerde, al dan niet geïdealiseerde werkelijkheid aan de hand van bijeengebrachte voorwerpen. Dat in het verleden doorgaans voorwerpen werden verzameld van een prachtige kwaliteit of van een exotische herkomst - zaken waarop men trots kon zijn - ligt voor de hand. Het betekent wel dat voorwerpen met minder decoratieve of rariteitswaarde minder snel gecollectieerd worden. Dat maakt de kleerzolder en de kraamkamer in het poppenhuis bijvoorbeeld zo bijzonder.

Anderzijds impliceert het selectief verzamelen - ook onafhankelijk van de oorspronkelijke betekenis - weer nieuwe gebruikstrajecten en betekenissen van oude voorwerpen. De zeventiende-eeuwse devotieprenten die bedoeld waren voor religieuze vrouwen zullen vandaag nog maar weinig mensen oproepen tot religieuze beleving. Maar toch worden deze voorwerpen - en dan met name de latere en minder kostbare navolgers - begeerd door vele fanatieke verzamelaars (niet zelden vrouwen). Hierbij laat men zich niet zozeer inspireren door de oorspronkelijke intenties van de prenten, maar bijvoorbeeld door de esthetiek, een bepaalde iconografie of genealogische gegevens. Ook bij de huidige verzamelaars bestaat evenwel grote behoefte aan informatie, aan contextgegevens waarmee men de oorspronkelijke betekenis van een voorwerp kan doorgronden.

Het is dit onderzoek naar de culturele biografie van voorwerpen die in het huidige onderzoek naar materiële cultuur veel aandacht krijgt. Het gaat ons daarbij niet zozeer om de intrin-

sieke kwaliteiten van een object, maar om de voortdurend wisselende betekenis ervan in het gedrag van mensen. Het begrip materiële cultuur, variërend van afval tot museumstuk, verwijst dan ook in de eerste plaats niet naar de spullen an sich maar naar de sociaal-cultureel bepaalde omgang met stoffelijke zaken. Op welke wijze geven mensen door middel van objecten uitdrukking aan hun beleavingswereld? En andersom: hoe wordt die perceptie gestuurd door de materiële vormgeving? Dat de seksespecifieke omgang met objecten daarbij een veelbelovend onderzoekstraject vormt, wordt met de bijdragen aan dit themanummer van *Historica* overtuigend aangetoond.

Renate van de Weijer is wetenschappelijk medewerker van het Nederlands Openluchtmuseum en de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek te Arnhem. Gerard Rooijackers is bijzonder hoogleraar Nederlandse etnologie aan de Universiteit van Amsterdam en tevens verbonden aan het Meertens Instituut.

Literatuur

- E. Bergvelt, D.J. Meijers, M. Rijnders (red.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*. Houten, 1993.
- Irene Cieraad (red.), *At home. An anthropology of domestic space*. New York, 1999.
- Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*. Amsterdam, 1998.
- Daniel Delis Hill, *Advertising to the American woman, 1900-1999*. Columbus, 2002.
- Kendall R. Philips, 'Textual strategies, plastic tactics: reading Batman and Barbie', *Journal of material culture* 7(2002), pp. 123-136.
- Christel Köhle-Hezinger e.a. (red.), *Männlich. Weiblich. Zur Bedeutung der Kategorie Geschlecht in der Kultur*. Münster, 1999.
- Gabriele Mentges e.a. (red.), *Geschlecht und materielle Kultur. Frauen-Sachen, Männer-Sachen, Sach-Kulturen*. Münster, 2000.
- Ruth Oldenziel, *Making technology masculine. Men, women and modern machines in America, 1870-1945*. Amsterdam, 1999.
- Ruth Oldenziel en Carolien Bouw (red.), *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998*. Nijmegen, 1998.
- Erika Diane Rappaport, *Shopping for pleasure: women in the making of London's West End*. Princeton, 2000.
- Gerard Rooijackers, 'Mensen en dingen. Materiële cultuur', T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*. Nijmegen, 2000, pp. 110-173.
- Irma Thoen, 'Grafter kookpotten en hertrouwende weduwen. Connotaties van een zeventiende-eeuws gebruiksvoorwerp', *Volkskundig Bulletin* 23(1997), pp. 107-126.
- Marloe Schrover, 'Wie zijn wij. Vrouwen, eten en etniciteit', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 19(1999), pp. 115-144.
- Renate van de Weijer, 'Een huis als herinneringsmachine. Van agrarisch bedrijf Sigmans naar museumboerderij', in: G. Rooijackers, A. van Lierop en R. van de Weijer, *De musealisering van het platteland. De historie van een Meierijs boerenhuis*. Nijmegen 2001, pp. 137-171.
- Renate van de Weijer, 'Vrouwelijke strategieën: de feminiene zijden van techniek', *Oost-Vlaamse Zanten. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen* 76(2001), pp. 245-256.

Vrouwen in de oudheid

Een rondgang door het Allard Pierson Museum

Geralda Jurriaans-Helle

Wie een beeld wil krijgen van de materiële overblijfselen van een beschaving kan naar een archeologisch museum gaan om daar kunst- en gebruiksvoorwerpen te bekijken. Maar geven die een representatief beeld en meer in het bijzonder, geven die een goed beeld van het leven van de vrouw in die beschaving? Of is het beeld vertekend en zien we bij deze voorwerpen, die vaak door en voor mannen gemaakt zijn, de vrouw door de ogen van de man?

*Aphrodite ca. 50-25 v. Chr. Waarschijnlijk Pentelisch marmer, hoogte 136,8 cm.
Bron: Allard Pierson Museum 9239.*

Archeologie heeft in het algemeen zo zijn beperkingen. Om er een paar te noemen: niet alles blijft in dezelfde mate bewaard. Daarbij is de aard van het materiaal belangrijk. Metaal is kostbaar en goed te hergebruiken. Organische materialen als hout, ivoor en textiel zijn zeer vergankelijk en blijven alleen onder bepaalde omstandigheden bewaard, bijvoorbeeld in de Egyptische woestijn. Aardewerk is zeer breekbaar, maar als materiaal vrijwel onvergankelijk. Ook zijn er grote verschillen per cultuur en per periode in wat men meegaf in het graf, de plaats waar voorwerpen de meeste kans hebben om de tand des tijds te doorstaan. En verder speelt de zorgvuldigheid van de opgravers een rol. Een archeologische museumcollectie heeft nog meer beperkingen. Zeker in de publieksoptelling zijn de hogere en rijkere klassen over het algemeen beter vertegenwoordigd; zij kregen meer mee in het graf en deze voorwerpen zijn vaak meer van 'museumkwaliteit' dan die van arme mensen. Een ander typisch museaal probleem is dat van veel voorwerpen de context onbekend is. Vaak is daardoor niet duidelijk welke functie het voorwerp precies had, of door wie het gebruikt werd. Een compleet beeld geeft een museum dus nooit; dat geldt zowel voor de mannen- als de vrouwenwereld. In dit artikel besteed ik aandacht aan de voorwerpen in het Allard Pierson Museum, het archeologisch museum van de Universiteit van Amsterdam, die op een of andere manier iets met vrouwen te maken hebben. Om redenen van ruimte en competentie beperk ik mij tot de afdelingen Nabije Oosten, Cyprus, en Griekenland.

Vruchtbaarheidsgodinnen

De collectie bevat voorwerpen die voor vrouwen zijn gemaakt of met typische vrouwenbezigheden te maken hebben. Er zijn echter ook beelden en afbeeldingen op voorwerpen waarbij niet altijd duidelijk is of die voor vrouwen of mannen zijn gemaakt. Samen geven zij een beeld van de positie van de vrouw in de antieke samenleving.

De oudste afbeeldingen van vrouwen in het Allard Pierson Museum zijn kleine beeldjes van steen of aardewerk uit Turkije. Het zijn zeer gestileerde figuurtjes bij wie de vrouwelijke vormen zijn teruggebracht tot heupen en borsten. Ze stammen uit de periode 2750-2300 voor Christus en zijn gevonden in huizen en graven. Op grond van vondsten uit latere periodes neemt men aan dat zij godinnen voorstellen die het huis of de dode moesten beschermen. Of zij ook een functie hadden als vruchtbaarheidsgodinnen is niet bekend.

De relatie met vruchtbaarheid en voortplanting is duidelijker bij de zogenaamde Cycladenidolen, marmeren beeldjes die meer of minder gestileerd een vrouwenlichaam uitbeelden en die in het derde millennium voor Christus op de Griekse eilandengroep de Cycladen werden gemaakt. De eenvoudigste heeft de vorm van een viool: alleen de borsten en heupen zijn aangegeven. De andere zijn meer uitgewerkt. De schaamdriehoek is ingekrast en bij het grootste exemplaar is de zwangere buik duidelijk aangegeven. De functie van deze idolen is niet bekend, maar men denkt dat zij vruchtbaarheidsgodinnen voorstellen. Beelden van mannen zijn zeer zeldzaam op de Cycladen, waardoor men wel denkt dat het om een matriarchale maatschappij gaat. Er is verder echter niets bekend over deze cultuur waardoor we alleen kunnen consta-

teren dat vrouwen werden afgebeeld in verband met voortplanting, sinds de oertijd de belangrijkste functie van de vrouw.

Een volgend beeldje is van aardewerk en werd 1000 jaar later in Cyprus gemaakt. Het stelt een naakte vrouw voor; de schaamdriehoek is weer ingekrast en zij houdt haar handen onder haar borsten. Het is gemaakt in de Bronstijd, de tijd dat de Myceners zich gevestigd hadden op het Griekse vasteland. Het is de tijd waaraan herinneringen zijn bewaard in de epen van Homerus. Daardoor weten we wat meer over deze maatschappij. Het was een mannenwereld, waarin de vrouw voorbestemd was om te trouwen en kinderen te baren. Zij bleef achter om het huishouden te bestieren wanneer de mannen weg waren. De Myceners brachten nieuwe goden mee, maar de oude moedergodin werd niet vergeten. Vooral op Cyprus bleef haar verering bestaan.

Klaagvrouwen

In de twaalfde eeuw voor Christus gaat de Myceense heerschappij ten onder. Na enkele eeuwen van grote onrust en volksverhuizingen begint voor Griekenland rond 900 voor Christus een nieuwe periode. Wanneer we naar de voorwerpen uit deze periode kijken, verandert er weinig voor de vrouw. Haar plaats is nog steeds in het huishouden. Wij zien dat aan de grafmonumenten. Op vrouwengraven zette men als monument een grote *amphora*, een pot met twee oren die in het huishouden werd gebruikt voor de opslag van olie, wijn en graan. Op mannengraven plaatste men een *krater*, een groot vat, waarin bij drinkgelagen de wijn met water werd vermengd. Drinkgelagen waren een mannenaangelegenheid waar de vrouwen van de familie zich niet lieten zien. Ook in de decoratie van beide vaten ziet men het verschil tussen de mannen- en de vrouwenwereld. In deze periode werden de vazen versierd met geometrische motieven. In friezen en panelen staan soms scènes afgebeeld die ons een kijkje gunnen in de wereld van de overledene. Op kraters zien we bijvoorbeeld paarden en militaire processies, beelden uit de mannenwereld. Begrafnisscènes komen voor op beide typen vazen. De dode is afgebeeld liggend op een baar, bedekt met een geblokte lijkwade. Eromheen staan klaagvrouwen. Hun gestalten zijn opgebouwd uit geometrische figuren: het bovenlichaam is een driehoek, zij hebben hun handen op hun hoofd waardoor een grotere driehoek wordt gevormd. Hier zien we een andere belangrijke taak van de vrouw, het verzorgen en beklagen van de doden. Het museum bezit ook een beeldje van zo'n klaagvrouw, zij slaat met haar handen op de borst. Een voorwerp waarvan je mag aannemen dat het speciaal voor een vrouw is gemaakt, is de aardewerken kniekap die men droeg bij het spinnen. Naast de spinster stond een mand met ongesponnen wol. Van daaruit liep een ruwe draad over haar knie naar het spinrokken in haar hand. Om te voorkomen dat hun huid kapot schuurde, droegen de vrouwen een aardewerken kap. De kniekap was ook een traditioneel huwelijksgeschenk. Dan was hij vaak prachtig beschilderd. Het Allard Pierson Museum bezit een eenvoudig versierde kniekap die ongetwijfeld is gebruikt door een spinster en een groot fragment van een luxe kniekap. Op deze zijn spelende meisjes afge-

beeld: één balanceert een stok op haar hand, twee anderen zitten te bikkelen. Dit verwijst naar het afscheid van de kindertijd dat het huwelijk voor de bruid betekende. Andere huiselijke bezigheden zien we bij de kleine handgevormde aardewerken figuurtjes uit de zesde en vijfde eeuw voor Christus: een vrouw is het graan aan het stampen, een ander is bezig deeg te kneden, een derde heeft een ingebakerde baby op schoot.

Mannenwereld

Verderop in deze zaal staat veel beschilderd aardewerk uit de zesde eeuw voor Christus uit Korinthe en Athene. Opmerkelijk is dat vrouwen hier maar zelden op worden afgebeeld, behalve in mythologische scènes. Dat ligt onder meer aan het soort vazen waarop de afbeeldingen aangebracht zijn. Veel van het geëxposeerde vaatwerk was bestemd voor het drinkgelag, een typische mannenaangelegenheid. Het vaatwerk is versierd met afbeeldingen uit de mannenwereld – sport- en strijdscènes en drinkgelagen – en met mythologische voorstellingen. Het leven van de vrouwen binnenshuis hoort daar niet bij. Vrouwen

zien we wel afgebeeld in scènes waar ze deel uitmaken van de mannenwereld: als achterblijver in de stad wanneer de man ten velde trekt en als dienaars, muzikante of *hetaïre* (prostituee) bij een drinkgelag. De echtgenotes en dochters vertoonden zich daar niet, zij bleven in de vrouwenvertrekken en werden dus ook niet afgebeeld. Toch zien we op een grote drinkschaal een vrouw in een banketscène afgebeeld van wie de houding, in het midden staande met een krans in de hand, veel lijkt op die van de gastvrouw die haar gasten verwelkomt.

Wellicht was niet het gehele drinkgelag een mannenzaak en had de gastvrouw ook een rol. Op aardewerk dat voor vrouwen bestemd was komen wél afbeeldingen uit de vrouwenwereld voor. Een voorbeeld hiervan is de *hydria*, de vaas waarin men water haalde, traditioneel een vrouwentaak. Deze is vaak versierd met een afbeelding van vrouwen bij het bronhuis. Het Allard Pierson Museum heeft hiervan helaas geen voorbeeld.

De vitrine die in deze zaal aan Sparta is gewijd, levert een voor velen misschien onverwachte ontmoeting met vrouwen op. Bij Sparta denkt men meestal aan een militaristische mannenmaatschappij. Dat geldt zeker voor de vijfde en vierde eeuw voor Christus, maar in de zevende en zesde eeuw voor Christus was Sparta cultureel de belangrijkste stad van Griekenland. De fraaie ivoren knop met drie uitgesneden vrouwenkoppen is daar een exponent van. Vrouwen waren niet rechteloos in Sparta. Zij konden bezit hebben en mochten daar ook zelf over beschikken. Sommige Spartaansen werden winnaar in de Olympische Spelen als eigenaresse van racepaarden. Natuurlijk was het hun eerste taak om Spartanen voort te brengen. Daarom werden ze goed gevoed en ook lichamelijk getraind. In Sparta werden oude vruchtbaarheidsgodinnen als Artemis,

Orthia en Helena vereerd. Ter ere van hen zijn duizenden loden figuurtjes geofferd. Het Allard Pierson Museum heeft er één in de vorm van een elegante vrouw. Ze is typisch Spartaans gekleed in een geruite rok met ceintuur. Het hoge hoofddeksel geeft aan

Cycladen-idool van marmer
afkomstig uit Griekenland 2700-24/2000 v. Chr.
Keros-Syros cultuur,
Dokathismata Groep, hoogte 23 cm.
Bron: Allard Pierson Museum 1872.

*Klaagvrouwen bij opgebaarde dode. Schildering op fragment van een krater afkomstig uit Athene ca. 760 v. Chr., Dipylon
Schilder: Terracotta, hoogte 14,3 cm.
Bron: Allard Pierson Museum 2015.*

dat zij een godin of priesteres voorstelt. Het gebruikte materiaal, lood, zegt iets over de Spartanen. Zij gebruikten geen goud en zilver voor sieraden en hadden ijzeren munten. Voor wijgeschenken gebruikten ze, als enige der Grieken, het eenvoudige lood, waar ze kennelijk genoeg van bezaten.

Vrouwenwereld?

In de vijfde eeuw zijn er op het Atheense aardewerk wél veel afbeeldingen van vrouwen in huiselijke omgeving. Dat heeft soms te maken met de functie van het voorwerp; de eerder genoemde luxe kniekap komt uit deze tijd en er zijn aardewerken dozen (*pyxides*) bewaard waarin vrouwen hun sieraden en andere eigendommen bewaarden. Maar het heeft wellicht ook te maken met veranderingen in de maatschappij. Er kwam meer aandacht voor het individu en de belangstelling van de vazenschilders verschoof van het openbare leven naar het leven in huis. Hier komen we dus meer te weten over de tijdsbesteding van de vrouwen. Veel is er niet veranderd: de afbeeldingen van moeders met kinderen laten zien dat moederschap de voornaamste taak blijft. De grafsteen van de in het kraambd overleden vrouw toont dat kinderen krijgen niet zonder risico's was. De huishoudelijke bezigheden blijven onveranderd en bij begrafenissen staan vrouwen nog steeds rond de opgebaarde dode te rouwen of ze brengen offers op het graf. Maar we zien de vrouwen nu ook vaak samen musiceren en dansen en in gesprek met elkaar of met een man.

En hier komen we op een belangrijk punt: behoren deze voorwerpen tot de vrouwenwereld of zijn ze voor mannen? De kleine flesjes voor reukolie waarop een vrouw en een man – vaak in het gezelschap van de god Eros – zijn afgebeeld, zijn waarschijnlijk voor vrouwen bestemd geweest. Zij zijn echter hoogstwaarschijnlijk door mannen gekocht als geschenk voor hun geliefde. Een mengvat waarop musicerende en dansende vrouwen zijn afgebeeld lijkt op het eerste gezicht thuis te horen in de vrouwenwereld. Toch wijst nadere beschouwing het ondubbelzinnig toe aan de mannenwereld: dergelijke vazen werden gebruikt bij het drinkgelag, zoals gezegd een typische mannenzaak. Op de afbeelding staan aan weerskanten van de vrouwen mannen toe te kijken. Dit wijst erop dat hier niet vrouwen in de beslotenheid van hun vrouwenverblijf zijn afgebeeld, maar dienaressen of prostituees die voor de mannen optreden. Dansende vrouwen boden de kunstenaars

de mogelijkheid om een vrouwenlichaam in allerlei poses voor te stellen, iets dat vooral voor een mannelijke cliëntèle interessant zal zijn geweest.

Dit brengt ons bij het grote marmeren Aphroditebeeld uit circa 400 voor Christus. Het is een late nazaat van de prehistorische idolen en opnieuw zijn de geslachtskenmerken duidelijk aangegeven. Maar hoe anders is de uitvoering. Het gaat hier niet om het puur functioneel afbeelden van de geslachtskenmerken. Dit is niet meer een vruchtbaarheidsidool, maar een erotisch en sensueel beeld. De geraffineerde manier waarop haar naakte lichaam door haar dunne gewaad schijnt, ver-raadt de mannenwereld waarvoor het was bestemd. Dit geldt voor veel afbeeldingen van vrouwen. Ze werden gemaakt door en voor mannen. Wij moeten ons dus afvragen of dit gegeven niet belangrijker is dan de in het begin van dit artikel genoemde beperkingen van de archeologie. Hebben wij nu een echt beeld van de vrouw in de oudheid gekregen of een beeld van de vrouw zoals de mannen dat graag zagen – moeder, huisvrouw, minnares – en zijn andere aspecten onderbelicht gebleven? We zijn de klaagvrouwen en de prostituees tegen gekomen, maar we weten dat vrouwen ook op de markt stonden, vroedvrouw waren, op het land werkten of in de kunstnijverheid actief waren. Daar zijn nauwelijks afbeeldingen van. Het beeld van de vrouw zoals dat uit archeologische voorwerpen naar voren komt is ongetwijfeld een afspiegeling van de werkelijkheid, maar het is moeilijk uit te maken hoe vervormd het is. Toch blijft de waarde van de afbeeldingen als informatiebron overeind en zal het altijd de moeite waard zijn om ze te bestuderen of ze gewoon voor het genoegen te komen bekijken in het Allard Pierson Museum. U bent van harte welkom.

Geralda Jurriaans-Helle studeerde Klassieke Taal- en Letterkunde en Klassieke Archeologie. Thans is zij conservator van de afdelingen Griekenland en het Nabije Oosten van het Allard Pierson Museum te Amsterdam.

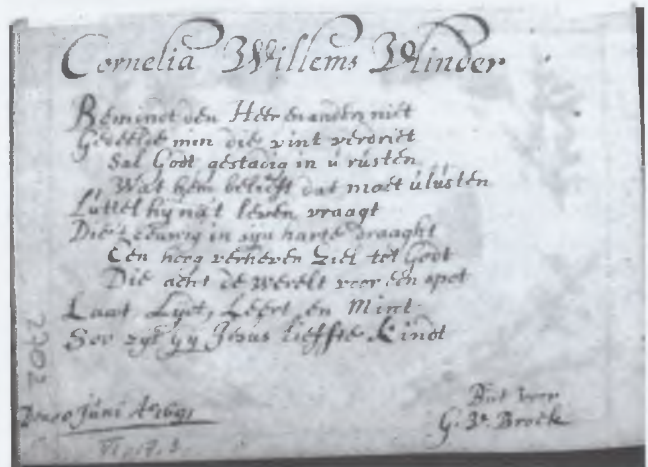
*Dansende en musicerende vrouwen. Schildering op krater afkomstig uit Athene 425-400 v. Chr., Kadmus Schilder. Hoogte 32,5 cm.
Bron: Allard Pierson Museum 6262.*

“Laat, Lijdt, Leert en Mint”

Minnemystiek op devotieprenten in de zeventiende-eeuwse Republiek

Evelyn Verheggen

Enige duizenden kloppen en begijnen leefden en werkten in de Republiek. Zij onderwezen en verzorgden (wees)kinderen, armen en behoeftigen en ondersteunden priesters. In de moeilijke tijd van de contrareformatie hielden deze semi-religieuze vrouwen de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden overeind. Een belangrijk aspect van hun spirituele praktijk was het mystieke huwelijk. Als bruiden van Christus leefden zij een vroom en deugdzaam leven, opdat zij eens werden verenigd met hun hemelse bruidegom. Inspiratie voor het aardse leven vonden de vrouwen bij devotieprenten.

Afbeelding 1a en 1b.

Geschilderde emblematische voorstelling op perkament van oprijzende harten met aan de achterzijde een gedichtje.

Museum Catharijneconvent Utrecht BMH dp2702.

Vanaf de vroege Middeleeuwen werden in de katholieke kerk beelden gebruikt. Behalve als didactisch hulpmiddel dienden verbeeldingen van Christus' leven en lijden en portretten van heiligen als inspiratie voor het geestelijk leven. Niet iedereen kon immers boeken lezen en het veelvuldig gebruik van Latijn maakte het er voor leken niet gemakkelijker op.

Met behulp van prenten en stichtelijke boeken kon de gelovige zich, via inwendige verbeelding of imaginatie, voorstellen aanwezig te zijn bij de afgebeelde handeling. Als men bijvoorbeeld mediteerde over de geboorte van Christus, dan dacht men zich in een vervallen huisje waar de wind aan alle kanten doorblies. Bij afbeeldingen van de passie van Christus was men getuige en voelde men (lichamelijk) mee met zijn lijden. Door te kijken of te lezen over heiligen konden gelovigen de heilige in zijn of haar deugden navolgen.

De uitvinding van de kopergravure gaf een nieuwe impuls aan het beeldmateriaal dat ter ondersteuning van het geloof werd

gebruikt. Ten tijde van de contrareformatie bleken de prenten een probaat middel om de spiritualiteit van de katholieke kerk vorm te geven en uit te dragen. Behalve als hulpmiddel bij de meditatie waren de prenten in religieuze milieus populair als basis voor het noteren van gebeden en wensen. Met name vrouwelijke religieuzen als kloppen en begijnen verblijdden elkaar met gedichten of teksten geschreven op de achterzijden van de devotieprenten, bij voorkeur bij een speciale gelegenheid als intrede of overlijden. Zo ontstonden de eerste doodsprentjes in het kloppen- en begijnenmilieu van de zeventiende-eeuwse Republiek. Het gebruik van prentjes als basis voor *memento mori* werd aan het einde van de achttiende eeuw overgenomen door de Zuidelijke Nederlanden en de rest van de wereld. Het is vooral in deze context dat het gebruik van devotieprenten heden ten dage nog bekend is.

Hoog verheven Ziel

Devotieprenten werden behalve gedrukt ook geschilderd of getekend. Een fraai voorbeeld hiervan is afkomstig van een geestelijke maagd uit het begijnhof te Amsterdam (afb. 1a en 1b). Op de achterzijde van dit devotieprentje staat een gedicht voor het begijntje Cornelia Willems Vlinder. Ze kreeg het op 10 juni 1691, vermoedelijk van G. v. Broek - rechtsonder is namelijk geschreven: "Bidt voor G. v. Broek". Het gedicht luidt:

*Bemind den Heer en anders niet
Gedeelde min die vint verdriet
Sal Godt gestadig in u rusten
Wat hem belijft dat moet u lusten
Luttel hij na't leven vraagt
Die 't Eeuwig in zijn harte draaght
Een hoog verheven Ziel tot Godt
Die acht de Werelt voor een spot
Laat, Lijdt, Leert en Mint
Soo zijt Gij Jesus Liefste Kindt*

Bij devotieprenten is de verhouding tussen woord en beeld belangrijk. Veel gebruikte teksten, zowel de gedrukte als de handgeschreven, waren citaten uit de bijbel. Met name de teksten uit het Hooglied verwoordden de minnemystiek op intense wijze. In het gedichtje voor Cornelia Vlinder wordt de verhouding tussen de maagd en haar bruidegom op karakteristieke wijze beschreven. De maagd had de wereld verlaten ("Die acht de Werelt voor een spot"), om haar Heer te minnen door middel van seksuele onthouding, penitentie en vasten of versterving ("Laat" en "Lijdt"). Ze "Leert" uit stichtelijke boeken, bij de meditatie of door het luisteren naar preken of sermoenen. Haar bruidegom woont en rust in haar hart: bij haar intrede of professie, waarbij zij de gelofte van zuiverheid aflegde, gaf de maagd symbolisch haar hart aan Hem en Hij ging vanaf dat moment in haar hart wonen.

Op de voorzijde is een emblematische voorstelling geschilderd met als motto: "U H. Passie ende pijn is onse ziel een medicijn". Afgebeeld is een landschap waarboven twee zielen in de vorm van brandende harten naar de hemel oprijzen begeleid door de "Arma Christi", de martelwerktuigen van Christus. Het ene hart verbeeldt "een hoog verheven Ziel", hier bedoeld als voorbeeld voor Cornelia Vlinder, de ander die van haar bruidegom Christus met wie zij na haar dood in de hemel zou worden verenigd.

Maagden in den Hoek

Van de Maagden uit 'den Hoek' te Haarlem zijn veel zeventiende-eeuwse handschriften bewaard die soms zijn geïllustreerd met devotieprenten. In Haarlem ontstond aan het einde van de zestiende eeuw een bloeiende gemeenschap van ongeveer tweehonderd geestelijke maagden of kloppen, die verbonden waren aan de schuilkerk de St. Bernardus aan de Bakenessergracht. Geestelijke vaders doceerden deze maagden hoe ze dienden te leven en te bidden. Hun sermoenen of preken werden door de vrouwen opgetekend.

De positie van priesters in de eerste helft van de zeventiende eeuw was precair. Ze mochten op straffe van gevangenneming of boete geen missen opdragen. Zo gebeurde het dat de geestelijke vaders soms twee tot drie maanden niet de mis konden lezen. En als ze dan, soms onverwacht, aanwezig waren, preekten ze maar voor enkele maagden zodat de anderen verstoken bleven van wijze en stichtelijke woorden. Door de sermoenen op te tekenen konden ze worden (voor)gelezen als de priesters elders verbleven of voor vervolgingen moesten onderduiken. Daarnaast waren ze een uitkomst voor de maagden die door omstandigheden of ziekte niet aanwezig konden zijn bij de mis. Met name voor de maagden die niet in de omgeving van 'de Hoeck' woonden, moeten de afschriften zeer bruikbaar zijn geweest. Als de geestelijke vaders overle-

den waren, leefde bovendien hun geest voort in de opgetekende preken.

Het oudste, ongesigioneerde prentje uit de handschriften van de Maagden in den Hoeck is ingeplakt in een ongedateerd preken- en oefeningenboek toegespitst op het H. Sacrament (afb. 2). Het handschrift is te dateren aan het begin van de zeventiende eeuw; het prentje is vanwege de primitieve stijl en de gedrukte teksten mogelijk ouder, circa 1575. De afbeelding toont een maagd die door Christus wordt gekroond met een doornenkroon. Als zij die kroon van het lijden draagt, zal zij in de hemel worden gekroond met een mooie, met edelstenen versierde kroon zoals Christus die reeds in zijn linkerhand vasthoudt.

Als voorlopers van het hedendaagse stripverhaal zijn banderollen met duidende teksten in de voorstelling gegraveerd. Zo zegt Christus: "Tis u hebby deese Croon ghedraegen." Zij antwoordt: "U Crensie [krans] heer staet in mij behagen". Als beloning voor het aardse leven vol penitentie en lijden wordt de maagd in de hemel verwelkomd met de tekst: "Ontfangt te loone der Maechden Croone". Zij schenkt in ruil een kelk, symbool voor haar (aardse) lijden. Rondom de prent is een tekst gegraveerd uit de Apocalyps (2:10) - "De croone des levens sal ick u gheven blijddij [als je blijft] totter doot toe ghelouwe sonder sneven" - en een uit het Hooglied (2:2): "Weest als een lelie onder die doornen".

Op deze afbeelding wordt de religieuze vrouw anoniem afgebeeld. De iconografie is nog gelijk aan die van Middeleeuwse afbeeldingen. In de loop van de zeventiende eeuw wijzigt de verbeelding van bruidsmystiek langzamerhand. De vrouwen mogen zich dan niet langer spiegelen aan een anonieme maagd: beter is een erkende, heilig of zalig verklaarde maagd. Twee ingeplakte prenten uit de handschriften van Joanna van Valois zijn hiervan een goed voorbeeld (afb. 3a en 3b).

Afbeelding 2.

Mystiek huwelijk, gravure op papier. Museum Catharijneconvent Utrecht
BMH Warm h92D4, f. 183v.

Salighe maghet

Joanna (1464-1505) werd geboren als tweede dochter van Lodewijk XI, koning van Frankrijk, en koningin Charlotte. Zij huwde in 1476 met Lodewijk de hertog van Orléans, de latere koning

Lodewijk XII van Frankrijk, aan wie zij reeds een maand na haar geboorte was uitgehuwelijkt. In 1498 sprak een pauselijke commissie op verlangen van Lodewijk en op grond van Joanna's 'impotentie' de nietigverklaring van het huwelijk uit. In feite was Joanna lichamelijk gehandicapt door scheefgegroeide ruggenwervels. Lodewijk hertrouwde met Anna van Bretagne, de weduwe van zijn zwager en de vorige koning Karel VIII.

Joanna trok zich terug op het kasteel van Bourges waar zij een vroom en religieus leven leidde. Met hulp van haar Geestelijke Vader, de franciscaan Gilbert Nicolas, stichtte zij omstreeks 1500 de orde van de annunciaten. Joanna trad zelf nooit toe, wel legde ze de drie geloften (zuiverheid, armoede en gehoorzaamheid) af. Haar volgelingen stelde Joanna als derde ordelingen onder de hoede van de Franciscanen. De orde was opgedragen aan Maria: door haar te volgen in haar deugden, het meelijden in de passie, kwam men nader tot Christus.

Dat de maagden uit de Hoek een bijzondere verering voor Joanna koesterden, is niet verwonderlijk. Zij was een recent voorbeeld van een vrouw die op onconventionele wijze koos voor - en vorm gaf aan - een religieus leven. Ook de franciscaanse invloed op de annunciaten moet tot de verbeelding hebben gesproken. De eerste geestelijke vader en stichter van de Hoek, Nicolaas Wiggersz Cousebant († 1628), was namelijk zeer toegewijd aan de Franciscaanse orde. Zijn geest en overtuiging lieten, mede in de vorm van opgetekende sermoenen, nog lang sporen na in 'den Hoeck'.

Op een door Abraham van Merlen (1579-1659) gegraveerde

prent is (de toen nog zalige) Joanna afgebeeld in het habijt van de annunciaten (afb. 3a). Zij ontvangt symbolisch een franciscaner koord en een ring. In het onderschrift wordt hieraan gerefereerd met de zin "Salighe maghet Ioanna vol deuchden, Onfanckt desen Rinck, en Coorde met vreuchden", en met de Latijne tekst die vertaald luidt: "Omgord, O Maagd, met dit koord als onderpand uw kuise lenden en met deze [ring] uw vinger, lieve Joanna". Joanna, met koninginnekroon en een lelie als symbool van de zuiverheid, ontvangt de bruidsbescheiden uit handen van het Christuskind, gezeten op de schoot van Maria. De verering voor het mystieke huwelijk van Joanna is op de prent gesymboliseerd en geïncorporeerd door een rijke bloemenkrans in twee vazen met een Christus en Maria-monogram.

De tweede prent (afb. 3b) verbeeldt het mystieke huwelijk van de Heilige Joanna van Valois. Net als op de eerste afbeelding draagt zij het habijt van haar orde. Met als getuigen Maria en Franciscus ontvangt zij de maagdenkroon en de ring van haar bruidegom. In ruil schenkt zij hem haar hart. De onderschriften zijn in het Latijn en luiden in vertaling: "De Bruidegom: Houd niet op, bruid, Mij je smekend hart aan te bieden: dan zul je de hemelse kroon ontvangen. De Bruid: Zoete Verlosser Jezus mijn gemoed verlangt daarnaar: en U, Bruidegom, zal ik volgen, die gewond ben door Uw liefde." Onder de engelen en de H. Geest is in een banderol geschreven: "Aan haar die overwint zal de kroon gegeven worden".

Wee jou

De twee fraaiste prenten die de minnemystiek verbeelden zijn ingeplakt in het Haarlemse handschrift met 'Sermoenen en gheestelijke puntjes' (afb. 4a en 4b) uit 1610. Ze zijn te beschouwen als overgangsprenten in de verbeelding van de bruidsmystiek: de maagden zijn nog anoniem afgebeeld. Daardoor is een 'dubbele' interpretatie mogelijk. Hoewel het

Afbeelding 3a en 3b.

Het mystieke huwelijk van Joanna van Valois. De eerste prent is afkomstig uit de vitae, opgetekend door de overste van de Maagden in de Hoek: Trijn Jan Oly. De tweede is afkomstig uit een handschrift met sermoenen uit 1633. Gravures op papier. Museum Catharijneconvent Utrecht BMH Warm h92C10, f. 24v en h92D19, t.o. f. 1.

Afbeelding 4a en 4b.

Het heilig huwelijk van het Woord en de ziel en Het Beeld van de boetvaardige ziel. Gravures op papier.
Museum Catharijneconvent Utrecht BMH h82 t.o. 139r en 113r.

klopje deze prenten ongetwijfeld in het handschrift plakte omdat zij zichzelf associeerde met de afgebeelde vrouwen, duiden de teksten tevens op de betekenis waarbij de bruid ook de kerk of de gelovige in het algemeen kon symboliseren.

De prenten zijn gegraveerd door Carel de Mallery (1571-na 1635) en zijn mogelijk afkomstig uit één reeks. De afbeeldingen bevatten minutieus gegraveerde Latijnse teksten. Die geven een interessant beeld van de religieuze associaties die rond 1600 konden worden gelegd met voorstellingen van bruidsmystiek. Op de eerste prent is het mystieke huwelijk afgebeeld onder de titel "Het heilig huwelijk van het Woord en de ziel". In de prent schenkt zij haar hart aan Christus, op zijn beurt kroont hij haar met de bruidskroon. God de vader en engelen zijn getuigen van de verbintenis. Het onderschrift is uit Jesaja (61:10): "Ik verheug mij uithundig om de Heer en mijn ziel juicht om God, want Hij heeft mij bekleed met gewaden van redding, en mij gehuld in een mantel van heil, zoals de bruidegom een kroon opzet en de bruid zich met haar opschik tooit."

In onze tijd is de tweede prent moeilijk te begrijpen en bijna macaber, maar in die tijd diende deze de gelovigen te motiveren tot boetedoening. Op "Het beeld van de boetvaardige ziel" is te zien hoe de maagd in grote ootmoedigheid haar zonden belijdt, terwijl de bruidegom haar dwingt tot boetedoening. Bij zijn hart staat "De doodzonde" gegraveerd, verbeeld door een dolk met vijf messen snijdend door zijn hart. Hij spreekt tot haar: "Ik ben om jou doorwond en jij hebt kwaadgedaan en je hebt het kunnen [vermijden]"; "Dit heb je mij aangedaan en Ik heb gezwezen en Ik heb het geduldig verdragen". Zij antwoordt: "Ach, ach mijn Heer, waarom heb ik gezondigd? Zeg tot mijn ziel: Ik ben je heil!". Op de grond slingeren tussen de doornen van smart haar kroon en bruidsring, die zij blijkens de gegraveerde tekst niet (meer) verdient te dragen: "De kroon is van je hoofd gevallen. Wee jou".

De minnemystiek betekende voor de religieuze maagden niet louter vreugde. In hun spirituele praktijk herdachten zij enerzijds de memorabele en vreugdevolle kant van het mystieke huwelijk, anderzijds de ootmoedigheid, versterving en boetedoening van hun gekozen leven. Beide kanten van die spiritu-

aliteit worden belicht in de prenten en de bijgeschreven of gedrukte teksten. Daaruit lijkt het soms alsof hun bestaan werd gedomineerd door schuldgevoelens en boetedoening. De prenten blijven echter ideale en voorgeschreven voorbeelden voor de innerlijke devotie.

Evelyne Verheggen is verbonden aan vakgroep kunstgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen. In het kader van het onderzoeksprogramma Christelijk Cultureel Erfgoed doet zij promotieonderzoek naar bid- en devotieprentjes in de Noordelijke Nederlanden. Met dank aan pater Albericus de Meijer OSA.

Literatuur

- P. Dirkse, *Begijnen, pastoors en predikanten. Religie en kunst in de Gouden Eeuw*. Leiden, 2001.
- C. van Gerwen (red.) *Merkwaardige vrouwen*. Valkenswaard, 1994.
- E. Honée, 'Beeld en verbeelding in de Middeleeuwse gebedscultuur. Een kerkhistorische beschouwing', in: H. van Os, *Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500*. Amsterdam, 1994.
- M. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*. Hilversum, 1996.
- P. Vandenbroeck, *Hooglied. De Beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*. Brussel, 1994.
- E. Verheggen, 'Antwerpse devotieprenten met handgeschreven teksten uit de 17de eeuw in de Republiek', in: *Volkskunde* 98 (1997), pp. 41-51.
- E. Verheggen, 'Bidden voor een goede gesteltenis van de ziel. Suffragia in de Noordelijke Nederlanden', in: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 12 (2002).
- De handschriften van Trijn Jans Oly zijn (gedeeltelijk) gepubliceerd in J.J. Graaf: *Bijdragen voor het bisdom Haarlem: 'De "vergaderinghe der Maechnen van den Hoeck" te Haarlem'*, 29 (1905), 30 (1906), 31 (1908), 32 (1909), 34 (1912), 35 (1913).

Zeventiende-eeuwse poppenhuizen

Het leven van een huisvrouw in miniatuur

Jet Pijzel-Dommissie

Poppenhuizen zijn bij uitstek objecten die met vrouwen worden geassocieerd. Ze zijn een favoriet verjaarscadeau voor meisjes en ook op volwassen vrouwen hebben poppenhuizen een grote aantrekkingskracht. Na de Nachtwacht zijn de zeventiende-eeuwse poppenhuizen van het Rijksmuseum de grootste publiekstrekkingen. Het publiek dat hier kijkt, dat lezingen bijwoont of poppenhuisbeurzen bezoekt, bestaat voor het overgrote deel uit vrouwen. Er wordt veel tijd en geld besteed aan de inrichting van een nieuw poppenhuis. In de meeste gevallen bepalen vrouwen de indeling, de functie van de kamers, de aanschaf van de meubels en de inhoud van de kasten. Als mannen betrokken zijn bij een poppenhuis, dan is vooral de bouw van het huis of de vervaardiging van het meubilair hun terrein.

Afbeelding 1.

Het poppenhuis van Petronella Oortman, ingericht tussen 1686-1710.

Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

De zeventiende-eeuwse poppenhuizen werden ook voor vrouwen vervaardigd. Ze zijn ingericht met een vergelijkbaar perfectionisme als de huidige samenstellers nastreven. Maar hun functie was meer dan een hobby. Allereerst werd het wonderbaarlijke van de in miniatuur vervaardigde voorwerpen sterker benadrukt. Sommige poppenhuizen waren zo beroemd, dat niet alleen de directe kennissenkring, maar ook vreemdelingen ze kwamen bezichtigen. Daarnaast waren zij

meer dan een afstandelijke weergave van meubeltjes en voorwerpen: zij symboliseerden ook het leven van de vrouw als spil van het huishouden en het gezin. Voor historici zijn de oude poppenhuizen van onschatbare waarde als bron van informatie over het interieur en het dagelijkse leven in de zeventiende en achttiende eeuw.

Kunstkabinetten

De aantrekkingskracht van voorwerpen in miniatuur is van alle tijden. Zeker als deze objecten een natuurgetrouwe nabootsing waren van hun grote voorbeelden en ze ook echt functioneerden. Ook vroeger was men gefascineerd wanneer een kanonnetje kogels kon afschieten, een stoommachine op kracht kwam, een molen echt draaide of een heel klein viooltje zuiver klonk. Schaalmodellen en voorwerpen in miniatuur vormden in de zestiende en zeventiende eeuw een vast onderdeel van rariteitenverzamelingen. Men bekeek vol verwondering het microsnuurwerk in kersenspitten, gevuld met 37 zilveren lepels en vorken, of het zingende vogeltje in zijn kooitje van 5 cm. Het waren kunstig vervaardigde curiositeiten die het vakmanschap van de mens combineerde met of juist afzette tegen de wonderbaarlijke voortbrengselen van de natuur. Ook gebouwen werden in miniatuur nagebouwd. Uit inventarisbeschrijvingen van enkele Duitse vorstelijke *Kunst- und Wunderkammern*, waar rariteitenverzamelingen werden tentoongesteld, weten we dat daartoe ook ingerichte gebouwen behoorden. Zo bezat hertog Albrecht V van Beieren in München in 1558 een volledig ingericht *Dockenhaus* van vier verdiepingen met poppen, die zowel de vorst en de vorstin als bezoekende edellieden, muzikanten en huispersoneel voorstelden.

In Nederland zijn slechts enkele voorbeelden uit de zeventiende eeuw gevonden, waarbij een ingericht poppenhuis onderdeel vormde van een in een kunstkamer opgestelde verzameling curiositeiten. Wij kennen bijvoorbeeld een beschrij-

Poppenhuizen

Het poppenhuis van Petronella Oortman
Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

ving van een kunstkamer van Oopjen Coppit en haar tweede echtgenoot Marten Daey. Oopjen Coppit behoorde tot een aanzienlijke Amsterdamse familie, zij liet zich in 1634 met haar eerste echtgenoot Marten Soolmans levensgroot door Rembrandt portretteren. In de boedelinventaris opgemaakt in 1659 bij de dood van Marten Daey wordt in deze kunstkamer, 'kabinetkamertje' genoemd, het poppenhuis beschreven, dat volledig was ingericht, vooral met voorwerpen van zilver. In de kunstkamer was daarnaast een indrukwekkende verzameling kunstvoorwerpen en rariteiten vanuit de hele wereld bijeengebracht. Ook dit vertrek toonde, net als de vorstelijke kunstkamers, als het ware 'de wereld in het klein', met al zijn wonderbaarlijke voortbrengselen.

Het is zeker dat poppenhuizen in de zeventiende en achttiende eeuw werden beschouwd als kunstkabinetten. Zij zijn in boedelinventarissen naast het gebruikelijke woord "poppekas" veelal aangeduid als 'Konstkas' of 'Koninglyk kabinet', met de aanvulling "met al de kleine huishouding daartoe behorende". De zeventiende-eeuwse poppenhuizen die bewaard zijn gebleven en die nu te zien zijn in het Rijksmuseum in Amsterdam en in het Centraal Museum te Utrecht, zijn ook echt kunstkasten. Het poppenhuis van Petronella de la Court (1624-1707) in het Centraal Museum, vervaardigd en ingericht tussen 1670 en 1690, is ingebouwd in een kast van het uithemse oliefhout. De elf vertrekken zijn ingericht met schilderijen van beroemde schilders, meubels van exotische houtsoorten, ivoor en barnsteen, voorwerpen van zilver, glas en halfedelstenen. De 28 poppen zijn volledig aangekleed in zijde, wol en linnen, afgezet met passementen en kant; echt haar, bij sommige vrouwen doorvlochten met linten en parels, omlijst hun wassen gezichten, die zeer persoonlijke uitdrukkingen hebben. Toen Petronella de la Court overleed, liet zij een grote verzameling na van schilderijen, tekeningen, beeldhouwwerken en curiositeiten. Haar poppenhuis werd in de boedelinventaris vermeld onder de kop 'Rariteiten', als eerste van meerdere kunstkabinetten: "Een uytmuntende Poppekas met elf vertrekken ieder in zijn soort rijckelijck en cierlijck gemeubileert na behooren."

Het grote poppenhuis van Petronella Oortman (1656-1716) in het Rijksmuseum, vervaardigd en ingericht tussen 1686 en 1710, is helemaal een "uytmuntendt KONST-WERK, Van 't

welk naar alle vermoeden in gansch Europa, noch elders, eene weërge zal kunnen aangetoondt worden", zoals het poppenhuis in de late achttiende eeuw in een anonieme gedrukte tekst wordt beschreven. De kast van dit huis is geheel beplakt met schildpad, ingelegd met krullende versieringen in tin. Ook hier is op de uitvoering van de inhoud niet bespaard. Uit de mond van haar dochter Hendrina Brandt is opgetekend dat moeder Petronella tussen de 20 en 30 duizend gulden aan haar poppenhuis had besteed. Het bijzondere is dat de opdrachtgeefster alles zoveel mogelijk precies op schaal en van het natuurlijke materiaal heeft laten maken: dus stoelen van without met mattenbies in de meidenkamers en stoelen van notenhout bekleed met fluweel in de ontvangstzaal, kandelaars van ijzer en koper in de keuken en wandblakers van zilver in de kraamkamer. In de uitvoering van de voorwerpen, of het nu het verkeerspel uit de zaal is, of de in leer gebonden boeken uit de bibliotheek, de speciaal geweven servetten uit de kleerzolder of de houten vlonders uit de kelder, overal spreekt een streven naar perfectie en detaillering. We weten dat het poppenhuis een soort attractie was, die men op afspraak kon bezoeken. Geïnteresseerden uit binnen- en buitenland kwamen het huis bekijken. Een van de bezoekers, de Duitse geleerde Zacharias von Uffenbach, heeft zijn bezoek in 1718 uitvoerig beschreven. De eigenaresse of haar dochter hield een rondleiding, opende linnenkasten, haalde poppen te voorschijn om onder de rokken te laten kijken en demonstreerde de waterpomp in de keuken, die echt water liet stromen.

Symbool van het huishouden

Het is wel duidelijk dat dergelijke poppenhuizen uit de zeventiende en achttiende eeuw vol uiterst kwetsbare objecten niet voor kinderhandjes bestemd waren. De eigenaressen van de oude poppenhuizen lieten de huizen maken toen zij al volwassen waren; enkele van hen hadden geen kinderen. Van een Duits poppenhuis uit 1631, vervaardigd voor de Neurenbergse kinderloze Anna Köferlin, is uit een uitvoerige beschrijving bekend dat het openbaar tentoongesteld werd en diende als voorbeeld van een goed georganiseerd huishouden: kinderen mochten er naar kijken, niet mee spelen. In Engeland hebben in de achttiende eeuw enkele aristocratische

kindertjes wel een poppenhuis bezeten, waarmee zij onder de hoede van een gouvernante mochten spelen; het is echter de vraag of hun spel te vergelijken is met het spel van huidige kinderen. Pas in de negentiende eeuw werden poppenhuizen echt speelgoed.

In Nederland was het inrichten van een poppenhuis in de zeventiende en achttiende eeuw als het ware een hobby, een aantrekkelijk tijdverdrijf binnen een vrij kleine groep van welgestelde vrouwen, de meeste afkomstig uit de kringen van Amsterdamse en Leidse regenten, koop- en ambachtslieden. Bij de samenstelling en inrichting waren zij zeer betrokken, maar professionele ambachtslieden vervaardigden de miniaturen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een notitieboekje dat Sara Rothé (1699-1751) bijhield van de inrichting van haar eerste poppenhuis. Zij gaf de opdrachten aan meubelmakers, schilders en stoffeerders, noteerde de kosten van haar aankopen en beschreef precies welke voorwerpen zij waar plaatste. Haar eigen handwerkzaamheden beperkten zich tot het borduren van een beddensprei en vloertapijt en het aankleden van enkele poppen. Zij richtte twee poppenhuizen in, die beide bewaard bleven en nu zijn tentoongesteld in het Gemeentemuseum te Den Haag en in het Frans Halsmuseum in Haarlem.

De inrichting van de Hollandse poppenhuizen in de zeventiende eeuw was zeer doordacht. Bewust werd geprobeerd een weergave in miniatuur te maken van een huishouden. Het huis zelf, dat wil zeggen het gebouw, speelde daarbij een ondergeschikte rol. Poppenhuizen uit die vroege periode zijn ingebouwd in een kast, waar trappen en logische doorgangen ontbreken. In een boedelbeschrijving uit 1674 noteerde men over een poppenhuis "representerende de huysshoudinge" en in 1739 over het uit 1676 stammende poppenhuis van Petronella Dunois, ook in het Rijksmuseum te Amsterdam te zien: "van binnen verbeeldende een- ouderwetse Poppe Huysshouding."

Een ordelijk huishouden en de rol van de huisvrouw als steunpunt van het gezinsleven waren in de zeventiende eeuw vaak het onderwerp van de schilderkunst en de moraliserende literatuur. In het protestants burgerlijke Holland was een goed familieleven de bakermat van deugdzaamheid. De taak van de huisvrouw omvatte praktische zaken als de inrichting van het huis, de schoonmaak, de voedselvoorziening en het leiding geven aan personeel. Zij eerbiedigde haar echtgenoot, bracht kinderen voort en zorgde voor hun opvoeding: geboorte, ziekte en dood bepaalden haar leven. In het kunstkabinet-poppenhuis is als het ware het huiselijk leven van de vrouw gesymboliseerd. Letterlijk is haar wereld in het klein bijeengezet, zoals in een kamerverzameling de wijde wereld in het klein was bijeengebracht. Vandaar de grote aandacht niet alleen voor ontvangtsalons, maar ook voor dienstruimtes als kleerzolders en keukens, voor voorraadruimtes als provisiekelders en turfzolders. Het ideale huiselijk gezinsleven was het voorbeeld, niet zozeer het gezinsleven van de samensteller zelf. Dit verklaart de aanwezigheid van kraam- en kinderkamers in alle poppenhuizen, ook wanneer de opdrachtgeefster zelf geen kinderen had.

In het grote poppenhuis van Petronella Oortman was oorspronkelijk zelfs een vertrek als rouwkamer ingericht: er lag een overleden kindje in opgebaard, waar de andere kinderen van afscheid kwamen nemen en zeer toepasselijk kreeg het vaste schilderij op de schoorsteenboezem het onderwerp 'Christus laat de kinderen tot zich komen'. Het leven van de huisvrouw werd in dit poppenhuis zeer overtuigend gesymboliseerd, zeker toen de poppen daarin nog aanwezig waren. Op het schilderij dat in de vroege achttiende eeuw van het huis gemaakt werd, zijn de poppen afgebeeld; zij verdwenen in de negentiende eeuw. Door de keuze en opstelling van de poppen of door het onderwerp van de schilderijen wordt het thema van het vertrek verklaard. In de kraamkamer bijvoorbeeld, waar in een hoekje tochtvrij achter het kamerscherm de

Afbeelding 3.

De kleerzolder uit het poppenhuis van Petronella Oortman, met klerestokken, een strijktafel met strijkijzers, een linnenpers, diverse manden, waaronder een bakermat, op de achtergrond twee meidenkamers. Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

kraamvrouw was gezeten en een kindermisje oorspronkelijk het kraamkindje droeg, toont het schoorsteenstuk de vondst van Mozes in het biezen mandje en het plafondschilderij de volwassen Mozes met de Tafelen der Wet. De Tien Geboden waren de belangrijkste geboden waarmee het kind vanaf zijn geboorte moest worden opgevoed. In de ingangshal leidde een kindermisje een kindje letterlijk aan leibanden; de schilderijen op de wanden – allegorische voorstellingen van de Wijsheid en de Opvoeding – illustreren het begeleiden dat uiteindelijk moet voeren tot wijsheid.

Bron van informatie

Naast deze niet altijd direct duidelijke verwijzingen naar het gezinsleven van de huisvrouw, is het poppenhuis uit de zeventiende en achttiende eeuw voor ons een onuitputtelijke bron van informatie. Want bij uitstek wordt hier een huishouden weergegeven met, zo niet alle, dan toch wel zeer veel voorwerpen die in dat huishouden een rol speelden bij ontvangen, bij geboorte en ziekte, bij het opslaan van de proviand en het verzorgen van de maaltijd, bij de verwarming en verlichting van de kamers, bij de schoonmaak van het huis en de kleding.

Nergens krijgen wij zoveel informatie over de inrichting van bijvoorbeeld kraamkamers en kleerzolders, vertrekken die in alle poppenhuizen aanwezig zijn, maar die nauwelijks op schilderijen zijn weergegeven. De kraamkamer wordt in een boedelinventaris van een huis meestal niet als zodanig opgevoerd, hoewel heel wat vrouwen in het kraambed zijn gestorven. En inventarissen noteren weliswaar veel voorwerpen op zolders, maar het is niet altijd makkelijk zich iets voor te stellen bij kleerstokken, vouwplanken, likstenen en linnenplakkers, laat staan van de vele soorten kleerbennen, schuiers of een munnik.

Bij de bestudering van de kraamkamers wordt ons pas duidelijk met welke attributen deze belangrijke gebeurtenis bij de welgestelde burgerij werd omringd. De kamer waar de geboorte plaats vond was meer dan alleen een slaapkamer. Die werd gedurende de eerstvolgende zes tot acht weken een belangrijk ontvangstvertrek waar de kraamvrouw veel bezoek kon verwachten. Meestal werd een nieuwe stoffering noodzakelijk geacht, waarbij gordijnen, schoorsteenvallen, bed- en wiegbehangsels, stoel- en vuurmandbekleding op elkaar werden afgestemd. Een groot kamerscherm, toepasselijk 'kraam-schut' geheten, moest de voor tocht gevoelige kraamvrouw beschermen. Een behaaglijk zittende 'ziekenstoel' was noodzakelijk, zodra de kraamvrouw het bed kon verlaten. Diverse fijne manden, zoals een vuurmand, een bakermat en luiermannen werden aangeschaft. Op de vuurmand, waarin een testje voor gloeiende kooltjes stond, kon men natte luiers drogen. Op de grond zittend in de bakermat kon de baker of de min het kind verschonen, inbakeren en voeden; commodes waren daartoe nog niet in gebruik. In de luiermannen werd het luiergoed, de kleertjes voor de pasgeborene, bewaard. De veelal rijkelijk met kant afgezette mutsjes, mouwen, kraagjes en doopluiers werden in zeer welgestelde families ook wel in speciale 'luiermanskabinetten' opgeborgen, die meestal van kostbare houtsoorten waren vervaardigd. Zilveren wandblakers, schotels, kraantjeskannen en theeketels zorgden naast porseleinen kopjes voor de nodige pronk bij de ontvangst. Voorwerpen van zilver speelden sowieso een rol in de rijke kraamkamer, omdat de cadeaus die de kraamvrouw kreeg en zeker de pillegiften die de pasgeborenen ontvingen, meestal van zilver waren, zijnde letterlijk geld voor hun toekomst. Deze giften werden ongetwijfeld tijdelijk opgesteld in de kraamkamer.

De poppen die de kraamkamers in de poppenhuizen bevolken, geven ons een beeld van het daar aanwezige personeel. De vroedvrouw verdween na gedane arbeid, maar de baker bleef nog zolang als het kind moest worden gebakerd, ingezwachteld; dat werd in de eerste zes weken van hun leven

noodzakelijk geacht. In contemporaine literatuur zoals kluchten, die overigens het kraamgebeuren vaak op de hak nemen, worden de vroedvrouw en de baker afgeschilderd als hebbelijke vrouwen van bedenkelijk allooi. De baker tiranniseerde het huishouden zolang de huisvrouw dat zelf niet kon doen, als poppenhuispop lacht zij bijvoorbeeld boers en draagt opvallend een grote sleutelbos. Als de moeder niet zelf wilde of kon voeden, deed een min haar intrede. Minnen en kindermisjes zijn in de poppenhuizen weergegeven als gezonde jonge vrouwen met blonde vlechten, gekleed in de dracht van het Waterland, de streek ten Noorden van Amsterdam, waar in werkelijkheid veel personeel vandaan kwam.

Alleen al de grote gedetailleerdheid waarmee de kleerzolder in de poppenhuizen wordt weergegeven, benadrukt het belang van deze ruimte. Tegenwoordig beseffen we nauwelijks meer met welk een zorg de schoonmaak van kleding en linnengoed was omgeven in het verleden. Niet alleen omdat het letterlijke wassen en strijken een arbeidsintensieve klus was, maar ook omdat textiel kostbaar en kwetsbaar was. De status van een huisvrouw hing in niet onbelangrijke mate af van haar 'bruidschat', haar bezit aan tafellinnen en beddengoed. Het was dan ook noodzakelijk dat dit huishoudlinnen en de linnen kledingstukken smetteloos gebleekt, onberispelijk gevouwen en gesteven werden gepresenteerd. Het wassen en bleken van grote hoeveelheden linnen gebeurde meestal buitenshuis, vanuit Amsterdam bijvoorbeeld in de omgeving van Haarlem of 's-Graveland. De was werd dan vervoerd in grote wasmanden, die in het geval van kostbare kledingstukken met veel kant bijvoorbeeld, met sloten werden vergrendeld. Eenmaal terug in huis werd met behulp van wasvrouwen en strijksters of 'stijfsters', de was op de kleerstokken uitgehangen, gerekt, op de strijk- of vouwtafels warm gestreken met metalen strijkijzers of koud gemangeld en glanzend gewreven met houten kleerkloppers en glazen likstenen. Met behulp van vouwplanken werden de lakens en servetten op de maat van de linnenkast gevouwen, in de linnenpers nog in de plooi geperst, en ten slotte in baliemanden en kleerbakjes naar de juiste kasten vervoerd. Van de meeste gebruiksvoorwerpen in de zolders zijn alleen nog voorbeelden in miniatuur bewaard. Daardoor werd het poppenhuis van een hobby en kostbaar tijdverdrijf, via een attractie voor bekende en onbekende bewonderaars tot een venster op het verleden, waardoor wij een blik kunnen werpen in een huishouden van de zeventiende eeuw.

Jet Pijzel-Dommisse verrichtte onderzoek naar de Hollandse pronkpoppenhuizen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Ze is werkzaam als conservator kunstmijverheid in het Gemeentemuseum Den Haag.

Literatuur

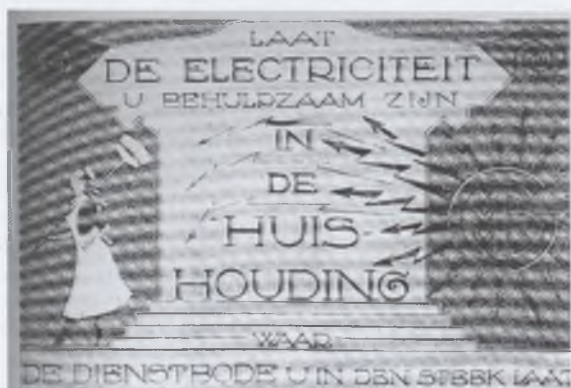
- E. Bergvelt, R. Kistemaker, *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen 1585-1735*. Zwolle, 1992.
- E. Bergvelt, D.J. Meijers, M. Rijnders (red.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*. Houten, 1993.
- G. Himmelheber, *Kleine Möbel. Modell-, Andachts- und Kassettenmöbel vom 13.-20. Jahrhundert*. München, 1979.
- J. Pijzel-Dommisse, *Het poppenhuis van Petronella de la Court*. Utrecht (Centraal Museum)/Antwerpen, 1987.
- J. Pijzel-Dommisse, *Het poppenhuis van het Haags Gemeentemuseum*. Den Haag, 1988.
- J. Pijzel-Dommisse, *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw*. Amsterdam (Rijksmuseum)/Zwolle, 2000.
- L. von Wilckens, *Das Puppenhaus. Vom Spiegelbild des bürgerlichen Hausstandes zum Spielzeug für Kinder*. München, 1978.

Het nieuwe koken

Hoe fornuizen aan de vrouw werden gebracht in het Interbellum

Peter van Overbeeke

In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw woedde er in Nederland een felle concurrentiestrijd tussen gasbedrijven en elektriciteitsbedrijven. Gas, dat uit steenkool werd gemaakt, werd veel gebruikt voor warmtetoepassingen in het huishouden, met name voor koken en verwarming. Elektriciteit werd aanvankelijk in hoofdzaak gebruikt voor de verlichting van woningen en bedrijven en voor elektromotoren in de industrie. De elektriciteitsbedrijven streefden echter naar een grotere en meer over de dag gespreide afzet van elektriciteit. Daarom introduceerden ze elektrische fornuizen en andere huishoudelijke apparaten, die vooral buiten de avonduren gebruikt zouden worden. Als reactie daarop propageerden de gasbedrijven verbeterde gasfornuizen. Zo spitste de concurrentiestrijd zich toe op de manier van koken en daarmee op huisvrouwen.

Afbeelding op folder van de Gemeente-Electriciteitswerken te Amsterdam, ter introductie van het vastrechtstarief voor huishoudelijk gebruik, omstreeks 1918. Hieruit spreekt de belofte dat elektrische apparaten een dienstbode konden vervangen. Bron: NUON bedrijfsmuseum, Amsterdam.

Het Amsterdamse gasbedrijf GG (Gemeente Gasfabrieken) en het Amsterdamse elektriciteitsbedrijf GE (Gemeente-Electriciteitswerken) vervulden een voortrekkersrol voor andere energie-bedrijven in Nederland bij de invoering van nieuwe kook-toestellen. Vanaf 1912 richtte de GE zijn propaganda voor elektrische verlichting en andere huishoudelijke apparaten op woningbouwverenigingen en huiseigenaren. Toen het bedrijf in 1918 het vastrechtstarief voor huishoudens invoerde (een vast bedrag per maand plus een klein bedrag per kWh), verspreidde het een folder die speciaal gericht was op huisvrouwen uit de middenklasse. Die folder had als opschrift: "Laat de electriciteit u behulpzaam zijn in de huis-

houding waar de dienstbode u in den steek laat." De GG ontdekte huisvrouwen twee jaar later als klanten. Al sinds 1900 bood het bedrijf gasfornuizen aan, maar de meeste vrouwen - of hun dienstboden - gebruikten nog petroleum, steenkool, hout of turf. Omstreeks 1920, toen in steeds meer woningen gasverlichting werd vervangen door elektrische verlichting, voelde de GG zich genoodzaakt actief kookklanten te werven, waarbij het bedrijf zich nadrukkelijk tot huisvrouwen richtte. Huisvrouwen die een fornuis of kookplaat hadden gekocht, kregen bezoek van een inspectrice die voorlichting gaf bij het gebruik. Was de klant een grootgebruiker van gas, bijvoorbeeld een industrieel, dan kwam er een mannelijke inspecteur of adjunct-hoofdinspecteur langs om voorlichting te geven. Die taakverdeling tussen de vrouwelijke inspectrice en de mannelijke inspecteur was doelbewust gekozen door de GG. De verkoop van kooktoestellen werd verder gestimuleerd door het inrichten van een toonkamer en het organiseren van kookdemonstraties voor woningbouwverenigingen en huishoudelijke tentoonstellingen. De verkoop en huurkoop van apparaten (met name kooktoestellen, geisers en kachels) steeg door deze activiteiten sterk.

Geen smeerboel

Omstreeks 1923 was de situatie zo dat vrijwel alle Amsterdammers elektrisch licht in huis hadden en velen ook een elektrisch strijkijzer, terwijl steeds meer huisvrouwen gas gingen gebruiken om te koken, naast of in plaats van steenkool of petroleum. Dat was volgens de GE het juiste moment om een campagne voor elektrisch koken te beginnen met de fornuizen die het bedrijf in de voorgaande jaren uit Engeland had geïmporteerd of zelf had ontwikkeld. Er werd een folder verspreid waarop een modieus geklede vrouw is afgebeeld bij een elektrisch fornuis, terwijl ze in een van de dampende pannen kijkt. Je zou deze afbeelding kunnen interpreteren als een

ideaalbeeld waarin de huisvrouw weinig meer hoeft te doen dan aan de knoppen van het fornuis te draaien om een maaltijd te bereiden. Een alternatieve en meer realistische interpretatie is dat ze zich niet zelf bezig houdt met het werk in de keuken, maar toezicht houdt op haar dienstbode. De folder bevatte een oproep om naar de wekelijkse kook-demonstraties te komen. Toen de campagne ongeveer een jaar liep, en er zo'n vijftig fornuizen verkocht waren, maakte de GE een nieuwe versie van de folder, waarin tevreden reacties van klanten waren opgenomen. Veel nieuwe klanten kwamen er echter niet bij in de volgende jaren; tot 1930 wist de GE slechts zestig kookklanten te trekken. Het mislukken van de campagne is waarschijnlijk vooral te wijten aan de techniek. Ten eerste waren de kookplaten weinig duurzaam en ten tweede hadden de pannen een onvoldoende vlakke bodem, zodat er veel warmte verloren ging en het elektriciteitsverbruik hoog was.

In de jaren twintig had de GG dus nauwelijks concurrentie te duchten van elektrisch koken. Wel van kolen en petroleum, zodat de gaspropaganda zich daartegen richtte. Een kolenfornuis gaf, volgens het gasbedrijf, vieze pannen en vuile handen, nam veel ruimte in, vergde veel werk van huisvrouwen, gaf 's zomers veel warmte in de keuken en verspilde brandstof. De gasbrander daarentegen kon elk gewenst moment aan- of uitgezet worden. Daarom was koken op stadsgas ook relatief voordelig. Van petroleum benadrukte de GG vooral het brandgevaar. Om deze bezwaren te onderstrepen verspreidde de GG (in navolging van de GE) in 1926 een brochure met citaten van tevreden klanten: "Geen kolenopslag, dus geen smeerboel!", schreef een gasverbruiker. "Naast groote zindelijkheid en werkbesparing, kwam zij niet duurder. Mijn vrouw zou geen andere verwarming meer willen gebruiken", claimde een ander. En een derde noteerde: "Geen last, geen stof, geen kolendamp, dus hygiënisch!"

Veel huisvrouwen in Amsterdam en ook in andere steden waardeerden de voordelen van koken op gas, met name in de zomer. Daar kwam bij dat veel stadswoningen al voor 1920 een gasaansluiting hadden gekregen voor verlichting, die nu voor koken kon worden gebruikt. Daardoor gingen in de jaren twintig meer en meer stadsbewoners op gas koken. Verder verlaagden veel gasbedrijven hun tarieven en breidden hun distributiegebied uit naar omliggende dorpen om ook daar kookklanten te werven.

Nieuwe kansen

Begin jaren dertig kwamen er nieuwe kansen voor het elektrisch koken. Er waren betere fornuizen ontwikkeld en verschillende provinciale elektriciteitsbedrijven in Nederland begonnen met een propagandacampagne voor elektrisch koken op het platteland, waar meestal nog geen gasvoorziening was. In navolging van die provinciale bedrijven startte de GE in 1933 een nieuwe kookcampagne. Dat is opvallend, want gemeentelijke elektriciteitsbedrijven in andere steden voerden niet of nauwelijks propaganda voor elektrisch koken. Voor de meeste steden gold dat het gemeentebestuur via het gasbedrijf belangrijke inkomsten genoot uit de verkoop van kookgas. In sommige steden waren het gasbedrijf en het elektriciteitsbedrijf ook gefuseerd, zodat er niet echt sprake kon zijn van onderlinge concurrentie. De stad Amsterdam was in dit opzicht dus een uitzondering.

Een belangrijk onderdeel van de nieuwe strategie van de GE was de oprichting van een Huishoudelijke Voorlichtingsdienst, in 1933. Daarvoor nam het bedrijf twee kookdemonstratrices in dienst, die kooklessen en demonstraties organiseerden. Die waren gericht op leerlingen van huishoudscholen, verkopers van installatiebedrijven, leden van huisvrouwenverenigingen en andere belangstellenden. Verder legden de demonstratrices huisbezoeken af bij huisvrouwen die pas een elektrisch fornuis hadden gekocht, of die belangstelling hadden getoond.

Kooklerares Heleen Halverhout van het Amsterdamse elektriciteitsbedrijf tijdens een demonstratie elektrisch koken, omstreeks 1939. Bron: NUON bedrijfsmuseum, Amsterdam.

De GG reageerde fel op de kookcampagne van de GE, omdat het bedrijf grotendeels afhankelijk was van de afzet van kookgas. Zo ontstond er tussen 1933 en 1940 een felle concurrentiestrijd tussen de GG, die een gevestigde positie had, en de GE, die een marktpositie wilde veroveren. De GE nam in deze periode meestal het initiatief, waarna de GG reageerde op de propaganda van de concurrent. De GG organiseerde demonstraties van gasfornuizen en stuurde vanaf 1935 een zogenaamde informator naar verloofde stellen die in ondertrouw waren gegaan om hen op de verschillende toepassingen van gas te wijzen. In 1936 startte de GG 'cursussen in het economisch koken op gas' voor leden van huisvrouwenverenigingen.

Een opmerkelijk propagandamiddel waarmee de Amsterdamse energiebedrijven in deze periode pionierden was het vertonen van reclamefilmmpjes in de bioscopen. Zowel de GG als de GE lieten diverse films maken, die soms ook wel door energiebedrijven in andere steden werden gebruikt. Een aantal films toonde een utopisch beeld van de huisvrouw en het huishoudelijk werk, zoals dat er door de invoering van nieuwe technologieën uit zou zien. In de tekenfilm 'Wanneer het 's avonds te laat geworden is...' speelt een poppetje in de vorm van een klein gashoudertje de hoofdrol. Terwijl de huisvrouw nog in bed ligt, steekt het gashoudertje de gaskachel aan, doet de afwas met warm water uit de geiser en brengt theewater aan de kook op het gasfornuis. En in de tekenfilm 'Ons dienstmeisje' maken elektrische apparaten een dienstmeisje overbodig: een stofzuiger die uit zichzelf de kamer schoonzuigt en een strijkijzer dat automatisch de was strijkt. Dat iemand deze nieuwe apparaten moet bedienen – of het nu de huisvrouw is of de dienstbode – werd door deze reclamemakers gemakshalve weggelaten.

Na vijf jaar campagne voeren voor elektrisch koken, in 1938, was het aantal kookklanten van de GE opgelopen van enkele tientallen tot zo'n zesduizend, bijna drie procent van de Amsterdamse huishoudens. Het aantal huishoudens dat op petroleum kookte bedroeg echter meer dan tienduizend en het aantal dat op gas kookte ongeveer honderdduizend. De overige honderdduizend huishoudens gebruikten nog een kolenfornuis. Deze tweede campagne van de GE was slechts een matig succes, zodat elektrisch koken een uitzondering bleef.

Macht der gewoonte

Hoeveel energie er ook werd gestoken in de wervingscampagnes, de keuzemogelijkheden van huisvrouwen werden bepaald, of beter gezegd beperkt door de aanbodzijde. Zolang woningen niet aangesloten waren op gas of elektriciteit, kon-

den huisvrouwen enkel kiezen tussen steenkool en petroleum. Steeds meer plaatsen kregen echter gasvoorziening, zodat het percentage huishoudens met een gasaansluiting steeg tot 57% in 1940. Het aantal woningen met elektriciteit groeide nog sneller, tot meer dan negentig procent in 1940. In de gebieden waar energiebedrijven in de loop van de jaren dertig een gas- of elektriciteitsnet aanlegden, besloten veel huisvrouwen, mede aangemoedigd door de energiebedrijven, hun petroleumstel en kolenfornuis in te ruilen voor een gas- of elektrisch kooktoestel.

Toen omstreeks 1930 de elektriciteitsbedrijven begonnen met hun kookcampagne, was koken op gas al ingeburgerd in de steden. Voor huisvrouwen in de stad die al lang op gas kookten (of die dat zo gewend waren van hun moeder) was de optie om elektrisch te gaan koken vaak helemaal niet aan de orde. Bovendien stimuleerde de concurrentiedruk de gasindustrie om betere gasfornuizen te ontwikkelen. Kortom, de meeste huisvrouwen in de steden hielden vast aan het koken op gas. De weinige vrouwen die ondanks de beschikbaarheid van leidinggas toch voor elektrisch koken kozen behoorden in meerderheid tot de midden- en hogere inkomensgroepen. Het gevolg was dat in 1940 ruim vijftig procent van de huisvrouwen op gas kookte. Op het platteland hadden de kookcampagnes van de elektriciteits-bedrijven wel succes. Het aantal huishoudens waar elektrisch gekookt werd in heel Nederland steeg van 1.000 in 1931 tot 53.000 in 1939. Dat was weliswaar slechts 2,5 % van alle huishoudens, maar die snelle toename was veelbelovend voor de toekomst.

Het succes van koken op gas in stedelijke gebieden en van elektrisch koken daarbuiten wordt echter niet alleen verklaard door het al of niet beschikbaar zijn van gas en elektriciteit. De invoering van de moderne fornuizen ging samen met nieuwe opvattingen over de manier van koken. Terwijl het kolenfornuis en het petroleumstel bij uitstek geschikt waren om voedsel urenlang te laten stoven of sudderen, benadrukten de kookleraressen op de huishoudschool en bij het energiebedrijf het belang van het kort koken van voedsel. Dan bleef de voedingswaarde beter bewaard. Ook vanuit hygiënisch

oogpunt verdienden de schone gas- en elektrische toestellen de voorkeur volgens de deskundigen. Vrouwen die een modern kooktoestel aanschafte – daartoe overgehaald door huishoudonderwijs of propaganda – moesten dus op een andere manier gaan koken dan ze gewend waren. Bij elektrisch koken gold dit het sterkst, omdat de gebruikers moesten leren omgaan met de opwarmtijd en de nawarmte van de kookplaten, zeker als ze zuinig wilden koken. De gewoontes die vrouwen hadden en de natuurlijke weerstand tegen verandering bemoeilijkten de invoering van nieuwe manieren van koken. Om die gewoontes en weerstand te overwinnen waren kookcursussen dus van groot belang. Ze vormden een noodzakelijk onderdeel van de kookcampagne, zowel vanuit commercieel als huishoudkundig oogpunt.

Voor de kookcampagnes namen de energiebedrijven kookleraressen in dienst, die zelf met de huisvrouwen aan de slag gingen in de leskeuken en bij de vrouwen thuis en zo een intermediaire rol vervulden. Via hun kookleraressen kregen de energiebedrijven een beter beeld van de dagelijkse kookpraktijken en de wensen van de huisvrouwen, waardoor ze de fornuizen en de propaganda beter konden afstemmen op de gebruikers. Bovendien slaagden de kookleraressen er vaak in om wantrouwige huisvrouwen en dienstboden tijdens de kookcursussen te veranderen in enthousiaste voorstanders van de nieuwe kookwijze. Zodoende hadden de cursussen meer resultaat dan de demonstraties en lezingen. De eigen ervaring van gebruikers – of de ervaringen van kennissen en familie – gaf de doorslag. "Dikwijls was het spoor van nieuw geplaatste fornuizen te volgen langs burens of vriendinnen van huisvrouwen, die zich pas een elektrisch fornuis hadden aangeschaft", zo constateerde een elektrotechnicus. De kookpropaganda uit de jaren dertig was een vroeg, succesvol voorbeeld van wat tegenwoordig netwerkmarketing heet. Ook toen al bleek dat een effectieve strategie in de strijd om de kookklanten.

Peter van Overbeeke heeft aan de Technische Universiteit Eindhoven de studie Techniek en Maatschappij gevolgd en is in juni 2001 gepromoveerd aan diezelfde universiteit, bij de sectie Geschiedenis van de Techniek. Tegenwoordig werkt hij als wetenschappelijk onderzoeker duurzame ontwikkeling bij het RIVM.

Literatuur

Dit artikel is gebaseerd op enkele fragmenten uit het proefschrift: P. van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920 – 1975*. Hilversum, 2001. De bronnen voor dit artikel omvatten folders, brochures, brieven, jaarverslagen e.d. uit de archieven van met name de Amsterdamse energiebedrijven. Verder onder andere de volgende titels:

- F.M. Tadema Wielandt, 'Acquisitie', *Het Gas* 44 (1924) 97-102.
- *De Koppeling* 12 (1957) 197.
- 'Enkele cijfers over de openbare gasvoorziening van Nederland in 1932', *Gasbelangen* 1 (1934) 81.
- Statistiek van de gasvoorziening in Nederland (CBS).
- 'Getallen die spreken', *Bulletin der VEV* (dec. 1937) 12.
- Electriciteitstatistiek 1940, CBS (Den Haag 1942).
- R.C.A. Franken, 'De exploitatie van de elektriciteits- en gasbedrijven in verband met het elektrisch koken', *Gasbelangen* 4 (1937) 4-9.
- A.F.E. Hanson, 'Herinneringen aan G.E. Amsterdam', *Electro-techniek* 42 (1964) 193-204.

Afbeelding op folder van de Gemeente-Electriciteitswerken te Amsterdam over elektrisch koken, omstreeks 1923.
Bron: NUON bedrijfsmuseum, Amsterdam.

Twee kanten van het spel

Kwartet van de koloniale verbeelding

Susan Legêne

Rond de Tweede Wereldoorlog gaf het Koloniaal Instituut in Amsterdam een kwartetspel uit. Tot voor kort werd dit kwartetspel geclassificeerd als educatief materiaal, behorend tot de geschiedenis van het uit het Koloniaal Instituut voortgekomen Tropenmuseum. Daarmee was het een rekwisiet. Tegenwoordig zien we het spel ook als een bron ter bestudering van vormen van representatie van de cultuur van Indonesië in Nederland. Het laat in een notendop zien hoe het Koloniaal Instituut de maatschappijbewuste, goed opgeleide moderne burgerij informeerde over etnische diversiteit overzee, met de bedoeling dat zij zich op basis van een culturele hechting verbonden zou voelen met de Nederlandse beschavingsmissie aldaar. Susan Legêne belicht in dit artikel de twee kanten van het spel.

Het kwartetspel van het Koloniaal Instituut bestaat uit twaalf sets van vier kaarten die samen een systematisch panoramisch overzicht bieden van de Indonesische archipel. Geordend als een evolutionistisch verhaal begint het met drie series over de natuurlijke omgeving: vogels, dieren in de vrije natuur, bloemen in de buurt van nederzettingen. Daarna komen sets van - telkens vier - volkstypes, gebouwen en huizen, transportmiddelen, schepen, middelen van bestaan, ambachten, wapens, muziekinstrumenten en ten slotte spel en de spelende mens. Met elkaar lezen ze als een eenvoudige classificatie van de eigenaardigheden en bijzonderheden van de inheemse bevolking van toenmalig Nederlands-Indië en Nieuw Guinea, als een typering van cultureel verschil, gender en etniciteit. Dat wordt bereikt door een herhaald samenspel van drie elementen: een zwart/wit foto, een kleurige tekening, en een summier tekst. De tekeningen zijn geïdealiseerde weergaven van het betreffende onderwerp; de foto's plaatsen het in een waar-gebeurde actuele context; de tekst maakt het mogelijk dat de spelers met elkaar communiceren als kenners die een handjevol Maleis spreken en die greep hebben op het leven in Nederlands-Indië. "Mag ik van jou de pikolan?"

Twee aan twee

Wie gaat kwartetten schudt de kaarten. Ze worden in willekeurige volgorde uitgedeeld en vinden eerst hun orde als uitkomst van het spel. Om dieper door te kunnen dringen in de achterliggende beeldvormingsmechanismen, zoemen we hier in op de gevolgde systematiek bij de opbouw van het kwartet. Iedere set van vier kaarten vormt een classificerend verhaaltje met gender als belangrijk onderscheidend gegeven. Soms zijn de kaarten louter onderverdeeld in vier soorten zoals bij de muziekinstrumenten, met een ideofoon, chordofoon, membranofon en aerofoon, oftewel een toetsinstrument, snaarinstrument, slaginstrument en blaasinstrument. Maar vaker is de set onderverdeeld in paren: twee mannen, twee vrouwen; twee vervoersmethoden met dieren, twee met menskracht (gedragen door een man en gedragen een vrouw); twee eenvoudige prauwen, twee ingewikkelder schepen; twee vrouwenambachten (batik en weven), twee mannenambachten (koperbewerken en vlechten); twee gevechtswapens en twee

sierwapens; twee spelen met dieren - het hanengevecht en stierenrennen - en twee spelende, dansende mensen, een man en een vrouw.

Een tweede in het oogspringende systematiek betreft het beeldmateriaal: foto's en tekeningen. Beide verwijzen direct naar collecties in het Tropenmuseum. Een deel van de tekeningen heeft betrekking op voorwerpen, zoals krissen, gongs, gebatikte doeken of weefgetouwen. Ze behoren tot de geijkte canon van de volkenkunde: verzameld, ingedeeld, bestudeerd en gewaardeerd naar hun materiaal, het vakmanschap waarmee ze zijn gemaakt, hun functie in de samenleving, hun culturele en rituele betekenis. In dit kwartetspel is het hun rol, om de Nederlander spelenderwijs wegwijs te maken in de archipel: een Javaan draagt een kris, een Batak een schild, een Aceher een islamitisch petje, een Balinese danseres een waaier. Andere tekeningen representeren de omvangrijke miniatures- en modellencollectie van het Tropenmuseum. Deze bevat zo'n beetje alle onderwerpen uit het kaartspel: huizen, bootmodellen, mensen die wat doen, zoals batikken, gamelan spelen, of lopen met een pikolan, maar ook mensen als volkstypes, onderling onderscheiden door hun kleding. Veel modellen werden, net als de authentieke objecten, gemaakt door lokale ambachtslieden en kunstenaars. Zij gebruikten daarvoor de oorspronkelijke materialen, gereedschappen, kleuren en vormen, en besteedden veel aandacht aan de weergave van details. Omdat ze waren bestemd voor (wereld)tentoonstellingen waar Nederland een beeld van koloniale macht presenteerde, droeg de productie van deze modellen op zichzelf weer bij aan canonisering van etnische en culturele verschillen als een beleefde werkelijkheid. Het kwartetspel bracht dat proces in de Nederlandse huiskamer.

Foto's zijn het tweede beeldelement op de kwartetkaarten. Fotografie, vrijwel altijd door mannen die verantwoordelijkheid droegen in de ontwikkeling van het koloniaal bestel, speelde een belangrijke rol in de volkenkunde en het ontdekken en eigen maken van de culturele diversiteit van de archipel. Maar in Nederland kregen die foto's gaandeweg vooral een illustratieve documentaire (en in dat opzicht evenals de modellen en miniatures een tijdloze legitimerende) functie. Van bron voor kennis werd hetzelfde beeld tot bevestiging

van het eigen gelijk. Vanaf het begin van de jaren tachtig kreeg de volkenkunde echter oog voor de waarde van foto's als historische bron, voor hun esthetische en technische betekenissen en hun rol in beeldvormingsprocessen. En tegenwoordig zoeken we, net als in de nog maar pas 'ontdekte' objecten en modellen, ook in de foto's naar achterliggende handelingen en verhoudingen, naar informatie over de fotograaf en de gefotografeerden.

Zo biedt het kwartet ons via de verwijzing naar objecten en modellen en door de toepassing van foto's drie ingangen om na te denken over de constructie van gender en etnische identiteiten in een koloniale setting. Een constructie waar velen tegelijk aan meebouwden: de Indonesische ambachtsman, de koloniale fotograaf, het Indonesische fotomodel, het museum in Nederland, de kwartetspelers thuis. Ik wil daar kort op in gaan aan de hand van de vier personages in het kwartet, die als volkstypes aan de spelers worden voorgesteld. Ze zijn afkomstig van Java, Nias, Sumatra en Kalimantan.

Tijdloze types

Het kwartet 'volkstypen' toont volledig vrijstaand gemaakte foto's van twee mannen en twee vrouwen. Ze kijken recht in de lens, anoniem, ondoorgroendelijk en schijnbaar zonder een relatie tot de fotograaf. Als we verschillen zoeken, springen vooral de kleding, de sieraden van de vrouwen en de hoofddeksels van de mannen in het oog. Misschien dat een ervaren etnoloog, opgeleid in de tot eind jaren veertig nog gangbare

theoriën over raciale verschillen in de Indonesische archipel, ook de subtiele onderverdeling herkende van twee oud-Maleiers (Dajak, Niasser) en twee jong-Maleiers (Javaan, Atjeher). Maar de gemiddelde kaartspeler zag dat vast niet; wat overheerst is het gelijkmoedig evenwicht tussen de mannen en vrouwen. Dit beeld wordt aangevuld met de geïdealiseerde expressieve tekeningen van vier mannen ten voeten uit. In elegante poses dragen deze getekende personages allerlei tekenen van culturele herkomst en verschil: verschillende mate van naaktheid, verschillende kleding, verschillende hoofddeksels, verschillende wapens. Culturele diversiteit lijkt aldus gekoppeld aan mannelijkheid, essentieel verschil aan de verleidelijke krijgssuitrustingen van mannen.

Als portretreeks staan de foto's in een lange traditie van volkenkundig onderzoek naar fysieke en culturele verschillen tussen volken. Hoezeer dat beeld in het kwartet kunstmatig wordt opgeroepen, wordt duidelijk als we de originele foto's erbij nemen. Dan blijken de vier geen 'tijdloze volkenkundige types', maar handelend persoon in uiteenlopende koloniale ontmoetingen die we vrij precies kunnen karakteriseren en dateren. De foto die gebruikt is voor de 'Javaan' in het koloniaal kwartet dateert van voor 1924. Hij is in dat jaar geschonken aan het Koloniaal Instituut door de koloniale ambtenaar F.A. Droste, die hem maakte tijdens een ontmoeting met zijn inlandse collega, een Madurees desahoofd in het departement Pamekasan. Op de foto zit het desahoofd tussen twee andere dorpsleden en is sprake van een bestuurlijke relatie van de geportretteerde tot de fotograaf. De Javaanse hofcultuur waarnaar in de tekening wordt verwezen, leidt de kaartspeler af van de onzichtbare koloniale bestuurder/fotograaf.

Evenmin als het desahoofd is de vrouw uit Nias op de originele foto strak aan het poseren voor een onbekende fotograaf. Integendeel, ze zit in een vrij informele pose op een Europese stoel, wellicht bij haar eigen Europese koloniale huis. Van het originele negatief kunnen we afleiden dat de foto moet dateren van voor 1915. In 1925 werd hij door C.W. Janssen, antropoloog, voorzitter van het Molukken Instituut, aan het Koloniaal Instituut geschonken. Gezien de koloniale setting van de foto had Janssen waarschijnlijk meer met deze vrouw te maken dan de getekende krijger die het vrouwenportret completeert. De 'Niasser' is in die zin letterlijk geplaatst tussen haar en de kwartetspeler die daarmee het zicht op het koloniale indische milieu wordt ontnomen.

Over de 'Dajak' vrouw weten we dankzij de fotodocumentatie ook iets meer. Ze is een Apo Kajan, behorend tot de Ma Koelit-Kenjastam. De foto is in 1919 gemaakt door Indisch bestuursambtenaar en onderzoeker J. Jongemans tijdens een onderzoeksreis naar de binnenlanden van Borneo. Hoewel hij genuanceerd en respectvol schrijft over de Dajak (en bijvoorbeeld aan degenen die hij fotografeerde ook foto's liet zien van eerdere expeditie van zijn eigen vrouw en kinderen) wordt hen in de titel van zijn reisverslag (1922) wel het stigmatiserende etiket van koppensnellers opgeplakt. Voor Jongejans waren Ma Koelit-Kenja's vooral (tatoeage-) kunstenaars en bekwame mandau-snijders. De kwartetmaker heeft dat beeld gevolgd. Mandau (en schild) zien we terug in het krijgskostuum van de getekende Dajak en in de kaartenset 'wapens'. Het zijn voorwerpen waarmee de 'Dajak' impliciet geassocieerd worden met de gewoonte van koppensnellen en die met het onbevangen vrouwenportret niet kon worden overgebracht.

In 1929 werden de negatieven van Jongejans aan het Koloniaal Instituut geschonken via G.L. Tichelman, een etnoloog/antropoloog. Tichelman zelf schonk in 1940 de foto van de vierde uit het kwartet, de 'Atjeher', over wie we vooralsnog niet meer weten. Hij blijkt te hebben geposeerd voor een (Tichelmans?) Europese huis in Aceh. De triviale deurklink werd in het kwartet zorgvuldig uitgepoetst. Zo bevatten alle foto's van het kwartet een historisch gegeven.

De set 'volkstypen' uit het kwartetspel van het Koloniaal Instituut: de Atjeher, de Javaan, de Dajak en de Niasser. Collectie KIT Tropenmuseum, Amsterdam.

Vaderlandse tradities

Vermoedelijk was Tichelman, die vanaf het eind van de jaren dertig verbonden was aan het Bureau Algemene Voorlichting van het Koninklijk Koloniaal Instituut, de samensteller van het kwartetspel (met tekeningen door L.E. Halewijn met wie hij in 1948 ook het verwante geïllustreerde boekje *Indonesische bevolkingstypen* maakte). Net als de andere drie fotografen was hij koloniaal ambtenaar en wetenschapper tegelijk geweest. Het idee van de eenheid van een de gehele archipel omvattende bevolking lijkt voor hem de basis te zijn geweest voor het vertonen van culturele verscheidenheid binnen een evolutionistisch vooruitgangsbetoog. Een begrip als 'natiestaat' mocht daarbij niet aan de orde komen. De Nederlanders, zelf buiten beeld, creëerden die eenheid.

Met die impliciete stellingname plaatste het Koloniaal Museum zich ook als politieke en culturele factor in Nederland zelf. De deskundigen die het kwartet samenstelden, legden de nadruk op culturele verschillen in materiële cultuur, er was bijvoorbeeld geen aparte kaartset over religies of rituelen. Daarmee werd een seculier beeld geschapen van een Indonesische archipel die nog niet door moderniteit was aangeraakt. Ook hoefden de kaartspelers in Nederland niet na te denken over Soekarno en Hatta, over de Sarekat Islam als massa-organisatie of de nationalistische beweging met zijn uitgesproken non-coöperatieve strategie. Het kwartetspel zweeg eenvoudig over het Indonesisch nationalisme. Het stelde de spelers, gesymboliseerd in de handeling van het kaartspelen als zodanig, gerust met de illusie van volledige controle, gecombineerd met afzijdigheid in levensbeschouwelijke zaken. Net als in het gepacificeerde verzuilde Nederland zelf.

Was dat een politieke keuze? Ja en nee. De samenstellers van het kaartspel geloofden vermoedelijk echt in dit beeld van een traditionele samenleving, die door het Koloniaal Museum met de daar aanwezige kennis kon worden doorgedragen. Dit was hun a-politieke droom van deskundigheid en verantwoordelijkheid. Door de verworvenheden van de moderne vooruitgang die ze zelf hadden gebracht weg te laten en traditie te benadrukken, bezwoeren ze misschien, zoals Locher-Scholten ook heeft opgemerkt, hun angst dat de achteruitgang van Indonesische cultuur de politieke stabiliteit en dus uiteindelijk het koloniale bewind zouden ondermijnen. Eraan ten grondslag lag een bewust in standgehouden groepsvorming van de leden van de koloniale elite. Deze groepsvorming reikte terug tot de begindagen van de koloniale expansie in de negentiende eeuw en was gebaseerd op de gelijktijdige betrokkenheid, over een aantal generaties heen, bij zowel de Nederlandse als de Nederlands-Indische maatschappelijke ontwikkeling.

Hun over meerdere generaties gedeelde ervaring als verantwoordelijke kolonisatoren, maakte dat families met koloniale bindingen ondanks politieke meningsverschillen over zaken thuis, in koloniale zaken boven de Nederlandse verzuiling stonden, waardoor de leidende politici ondanks partijverschillen doof konden blijven voor oppositie in Nederland en voor opkomend nationalisme in Indonesië. Aan weerszijden van de oceaan geworteld in de koloniale cultuur, hadden zij een zelfbesef ontwikkeld dat verschillen onderkende en de verantwoordelijkheid van de eigen groep voor koloniale maatschappij-opbouw centraal stelde. Dit werd treffend onder woorden werd gebracht door mevrouw Jongejans, overtuigd aanhangster van de ethische politiek, wier portretfoto getoond was aan de Dajak vrouw. In een aanmoediging voor nieuwe Nederlandse vrouwen in Indië stelde zij hen in het vooruitzicht dat zij stellig snel van het land zouden gaan houden, zich er spoedig naar de beste vaderlandse tradities

maatschappelijk nuttig zouden weten te maken en naar vermogen leiding zouden weten te geven. "Waar zij zichzelf bewaardster weet van die goede vaderlandse tradities, zal zij het familie-gevoel en de familie-traditie in de inheemse en indische wereld leeren begrijpen en eerbiedigen en zal zich in dit opzicht één weten met de vrouwen uit alle deelen van de archipel. Hoedsters zijn zij van den vuurhaard."

Het is dit zelfbeeld dat we impliciet in de speelkaarten weer spiegeld zien, als een belangrijk aspect van witte etniciteit. Etniciteit refereert, net als bij de 'volkstypen', niet naar een tijdloos fenomeen en naar iedere autochtone Nederlander toen en nu; het is niet de 'witte' huidskleur die het verschil uitmaakte, al speelde dat in de koloniale context wel een belangrijke rol. Het begrip verwijst hier naar een specifieke groep in een specifieke tijd, naar een koloniale elite voor wie een etnische identiteit vorm kreeg in een multi-etnische Indonesische context en die daarbij steeds nieuwkomers toeliet; met de boot afkomstig uit Nederland, of in Indië geboren. Witte identiteit betrof mannen en vrouwen maar beriep zich vooral op 'vrouwelijke' verantwoordelijkheden als zorg, verantwoordelijkheid en liefde. Als positief beeld bediende het zich van contrastbeelden waarin strijd een cultureel bepaald spel leek, gesymboliseerd in de kleurige krijgsuitrusting. Het Koloniaal Museum versterkte dat beeld in Nederland, tot alle betrokkenen werden overvallen door het aanvankelijk onbegrepen einde van het kolonialisme.

Susan Legêne (1955) is historicus en als Hoofd Museale Zaken van het KIT Tropenmuseum projectleider van de herinrichting.

Dit artikel kwam mede tot stand dankzij intensieve discussies in de projectgroep van het KIT Tropenmuseum die in het kader van de herinrichting een tentoonstelling voorbereidt over Nederlands Kolonialisme, en waaraan deelnamen: Marieke Bloembergen, Mary Bouquet, Janneke van Dijk, David van Duuren, Itie van Hout, Jaap de Jonge, Ben Meulenbeld.

Literatuur

- M. Bloembergen, *De koloniale vertoning. Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)*. Amsterdam, 2002.
- M. Botman, N. Jouwe en G. Wekker, *Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten en vluchtelingen-vrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam, 2001.
- J.C. van Eerde, *Koloniale Volkenkunde I: Omgang met Inlanders*. Amsterdam, 19264. [Mededeeling No. 1, Afdeling Volkenkunde no. 1]
- M. Eickhoff, B. Henkes en F. van Vree, *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950*. Zutphen, 2000.
- J. Jongejans, *Uit Dajakland. Kijkjes in het leven van den koppensneller en zijne omgeving*. Amsterdam, 1922.
- C.J., Jongejans-van Ophuijsen, *Vrouwen in Indië. Tropisch Nederland in zakformaat nr. 6*. Amsterdam, z.j. (1947?)
- E. Locher-Scholten, *Women and the colonial state. Essays on gender and modernity in the Netherlands Indies 1900-1942*. Amsterdam, 2000.
- G.L. Tichelman, *Indonesische bevolkingstypen*. Rotterdam/Den Haag, 1948. (Met tekeningen van L.E. Halewijn)

De volkstypes uit het kwartet in hun context.

Foto's: KIT Tropenmuseum, Amsterdam.

Barbie

Speelgoed tussen commercie en idealisme

Hélène Winkelman

Barbie, de 11 inch plastic vrouw, kwam in 1959 ter wereld. Dat jaar presenteerde speelgoedfabrikant Mattel het miniatuurvrouwje met borsten aan het aanvankelijk huiverige publiek van speelgoedverkopers. Ruim veertig jaar later is Barbie een alledaags materieel verschijnsel dat iedereen kent. Hélène Winkelman onderzocht de populariteit van Barbie en de wisselwerking tussen producent en consument.

Als we het tegenwoordig over barbies hebben, bedoelen we niet alleen het 11-inch popje met zandloperfiguur en borsten, maar ook haar zusjes Skipper, Tutti, Stacie, Kelly, Krissy en haar vrienden als Ken, Midge, Shani, Steve en Miko. In 1959 was Barbie nog alleen. Dat jaar werd de miniatuurvrouw op de voorjaarsspeelgoedbeurs van New York gepresenteerd als het geesteskind van Ruth Mosko Handler (1916-2002). De directeur/eigenaar van speelgoedfabrikant Mattel zag in 1955 een dergelijke miniatuurvrouw tijdens haar vakantie in Zwitserland. Zo'n poppetje leek Handler hét speelgoed voor meisjes van een jaar of negen. Een driedimensionale pop met ware vrouwenvormen bood hen immers de mogelijkheid te fantaseren over hun nabije toekomst als tiener en elegant geklede jonge vrouw. Handler zag de behoefte daaraan bij haar dochter Barbara. Zij speelde altijd met papieren, tweedimensionale poppen die ze aankleedde met de nieuwste, zelf nagetekende mode uit tijdschriften.

De naar Handlers dochter vernoemde Barbie was aanvankelijk geen succes. Tot dan toe was elke verwijzing naar geslachtskenmerken taboe in de speelgoedbranche; speelgoedinkopers negeerden de barbiepop dan ook. Volwassen opvoeders stelden een speelgoedpop met borsten evenmin op prijs. Dankzij de tv-commercials in het Amerikaanse kinderprogramma Mickey Mouseclub werd Barbie toch een groot succes. Amerikaanse meisjes wilden zo'n pop en opvoeders gaven hen na 1959 schoorvoetend hun zin. Zakenvrouw Ruth Handler had het gat in de markt gevonden, waarbij zij uitstekend gebruik maakte van het toentertijd nieuwe massamedium televisie.

Ruim veertig jaar na haar geboorte heeft Barbie acht familieleden, 56 vrienden en vriendinnen en 43 huisdieren. De poppen zijn te koop in honderdvijftig landen. Barbie is tegenwoordig een wereldwijd bekend merkartikel dat ingenieus wordt uitgevent door Mattel. De speelgoedfabrikant gebruikt daarvoor niet alleen reclame, maar ook een vergaande segmentatie van het product voor diverse speelpatronen. Met de poppen en hun toebehoren kunnen kinderen elke denkbare fantasiewereld creëren. Andere kleding en accessoires maken van Barbie bijvoorbeeld dierenarts, sportvrouw, fotomodel of

zelfs president van de Verenigde Staten.

Differentiatie

Sinds de introductie van Barbie op de Amerikaanse en West-Europese markt (1963) heeft Mattel een doordachte marketingstrategie gevoerd. Telkens opnieuw slaagde het bedrijf erin de doelgroep uit te breiden en steeds meer (jeugdige) vrouwelijke consumenten aan zich te binden. In de eerste periode, van 1959 tot 1966, gebeurde dat door Barbie de leefwereld van de highschooltiener te laten verbeelden. De elegant geklede, zelfstandige vrouw droomde van een carrière als fotomodel, maar was tevens babysitter, stewardess, verpleegster en onderwijzeres. In haar vrije tijd maakte ze buitenlandse trips, ging ze uit of verbleef ze aan het strand. Kritiek op Barbies egocentrische en consumptieve leefwereld leidde ertoe dat Mattel een vriendenkring introduceerde. In 1961 kreeg Barbie een vriendje: Ken, vernoemd naar Ruth Handlers zoon Kenneth. Twee jaar later werd Midge geïntroduceerd, Barbies boezemvriendin; in 1964 volgde Allen, Midges vriendje. Het viertal genoot midden jaren zestig van de onbezorgde wereld van de jeugdcultuur. In die jaren kwam Mattel tevens tegemoet aan de consumentenwens Barbie deel van een gezin te maken. Ze kreeg geen poppenouders, maar vanaf 1964 wel een zusje: Skipper. Zij was 'plat', waarmee Mattel ook die consumenten en ouders aansprak die problemen hadden met de vrouwelijke vormen van Barbie. Voor die groep werden bovendien nog twee vriendjes van hetzelfde formaat als Skipper verkocht: Skooter en Ricky.

In de periode tussen 1967 en 1976 veranderde er weinig. De Barbie-hype was voorbij. Om de consumenten aan het product te blijven binden, paste Mattel nieuwe snufjes toe. De Twist & Turn-Barbie bijvoorbeeld kreeg een draaibaar middel. In 1977 onderging ten slotte Barbies gezicht een essentiële wijziging. Vanaf dat jaar lacht de pop. Barbies lijf bleef echter exact hetzelfde. Ze was niet langer een fotomodel, maar een disco-girl die altijd plezier heeft en als een bekende Hollywood-persoonlijkheid leeft in een fantasiewereld van glitter en glamour.

Midden jaren tachtig breidde Mattel de afzetmarkt uit naar Azië en Zuid-Amerika. Nadat eind jaren zestig al Afro-

*De lachende Day and Night Barbie.
Foto: Hélène Winkelman.*

Barbie en haar vriendinnen door de jaren heen. Foto: Hélène Winkelman.

Amerikaanse vriendinnen van Barbie ten tonele waren gevoerd, verschenen er rond 1985 ook barbiepoppen met Aziatische en Hispanic gelaatstreken. De poppen werden bovendien niet langer in badpak geleverd, maar in een bepaalde kledingstijl. Het gevolg was dat kinderen al snel acht tot tien verschillende barbiepoppen bezaten. Ook werden er meer verschillende poppen ontwikkeld, aangepast aan de leefstijl en dromen van kinderen van verschillende leeftijden en verschillende etnische groepen. Een geheel nieuwe – en winstgevende – doelgroep werden de volwassen verzamelaars. Deze marketingstrategie gebaseerd op differentiatie was wederom ontsproten aan het brein van een zakenvrouw: Jill Elikann Barad (1955). Zij zorgde in de jaren tachtig voor een groeiende afzet van barbiepoppen; in 1997 werd ze president-directeur van Mattel.

Rumoer rond Barbie

In Nederland kwam Barbie in 1964 op de markt. Ook hier vroegen volwassenen zich af of de pop met borsten wel geschikt was als kinderspeelgoed. In Nederland werd tevens gediscussieerd over de vraag of Barbie niet te Amerikaans was met haar consumptieve en oppervlakkige leefstijl van winkelen en uitgaan. Toch werd Barbie ook geapprecieerd als educatief verantwoord speelgoed; meisjes leerden zelf kleertjes voor hun pop te naaien. Onder de doelgroep, meisjes van 9, bestond grote belangstelling voor de barbiepop. Nederland was in 1964 zelfs het land waar Mattel relatief de hoogste omzet met barbiepoppen haalde.

Eind jaren zestig kwam Barbie onder vuur van feministen die het rolbevestigende spelgedrag van kinderen bekritiseerden. Dat leidde ertoe dat sommige meisjes in plaats van een pop een timmerstet kregen en sommige jongens een pop. Echter, geen barbiepop want die werd gekwalificeerd als een lustobject in miniatuurformaat, een symbool van vrouwenonderdrukking. Nadat deze discussie verstomde, was er lange tijd geen kritiek op Barbie te horen. Ze werd langzamerhand beschouwd als een 'gewone' pop. Eind jaren tachtig ontstond er opnieuw rumoer rond Barbie. Barads marketingstrategie om de pop steeds andere rollen te laten spelen, leidde tot een klein debat over het materialisme en het pronken met uiterlijkheden die Barbie zou representeren. In de jaren negentig werd juist het uiterlijk van Barbie weer onderwerp van discussie. Volgens Amerikaanse critici zou de pop met de ideale

maten kleine meisjes aanzetten tot anorexia nervosa. In Nederland heeft deze kwestie de gemoederen nauwelijks verhit.

Om de kritiek op de materialistische, vrouwonvriendelijke poppen te pareren, brachten diverse fabrikanten wel 'alternatieve' barbiepoppen op de markt. De Europese Bodyshop lanceerde in 1997 bijvoorbeeld Ruby, een mollige pop die meisjes en vrouwen een realistischer lichaam ten voorbeeld moest stellen. In Australië kwam in 1998 Feral Cheryl op de markt, een pop - met schaamhaar en een tatoeage - die was gemaakt van beter afbreekbaar plastic. Ook Mattel paste zich aan. De bedrijfsfilosofie vereiste dat elk kind een pop moest kunnen kopen, waarin ze zich herkende. Met *Dolls of the World* ontwikkelde Mattel daarom een serie poppen die alle culturen ter wereld representeerden. Althans, als men de kleding beschouwt. Het lijf van de wereldpoppen was weliswaar van verschillende kleuren plastic, maar bleef qua bouw hetzelfde. Een pop kreeg andere, negroïde, gelaatstreken: Shani. In 1997 kwam Barbies vriendin Becky op de markt, de eerste barbiepop in een rolstoel. Pas in 2000 veranderde het lijf van Barbie zelf. Dat jaar kreeg zij een iets breder middel en een buik van zachter plastic, met daarin een navel.

Barbie: heldin

Sinds 1959 zijn er wereldwijd meer dan een miljard barbiepoppen van Mattel verkocht, een aantal dat met een factor tien kan worden vermenigvuldigd als de goedkope neppers en poppen van andere merken worden meegerekend. Overal ter wereld is Barbie bekend en nog steeds spelen meisjes met barbiepoppen. Het liefst met de originele 11-inchpop met borsten, die nog steeds het meest wordt verkocht. Daar veranderen de discussies over haar materialisme, haar uiterlijk of oppervlakkige leven niets aan. Bovendien worden barbiepoppen steeds meer gewaardeerd door volwassenen. Zo ziet de generatie Grrls de barbiepop als geëmancipeerde heldin. Goed beschouwd was Barbie vanaf het begin geëmancipeerd: ongebonden, zelfstandig en haar eigen kost verdienen als werkend meisje. Met hun barbiepop leerden meisjes zodoende spelenderwijs keuzes te maken, voor een beroep of een leefstijl. Tegenwoordig is Barbie echter meer dan speelgoed. Volwassen verzamelaars leggen al gauw tweehonderd euro neer voor een oud type barbiepop. Barbie is voorts onderwerp geweest van meer dan driehonderd tentoonstellingen in

gerenommeerde musea; meer dan honderdvijftig wereldmodedontwerpers hebben kleding voor haar gemaakt. Voor islamitische regimes is Barbie, het icoon van westerse vrouwelijkheid, bijzonder verdacht. Sinds 1996 circuleren er persberichten dat een Saoedische speelgoedfabrikant een Sara fabriceert, een popje in burka. Ik heb er nog nooit een in het echt gezien, maar zou graag eens onder haar kleding willen kijken om te beoordelen of het hier wel gaat om een echte barbiepop. Dat wil zeggen: mét borsten en een smal middeltje.

Hélène Winkelman doet bij het Nederlands Economisch-Historisch Archief te Amsterdam promotieonderzoek naar de introductie van Barbie in Nederland. In haar vrije tijd verzorgt ze lezingen, themabijeenkomsten, taxaties en bijdragen aan tentoonstellingen over barbiepoppen. Informatie: madmod@wanadoo.nl

Barbie met haar boezemvriendin Midge (links). Foto: Hélène Winkelman.

Juwel Barbie, met navel.
Foto: Hélène Winkelman.

Literatuur

- Frédéric Beigbeder, *Barbie. Universe of fashion*. Paris, 1998.
- Maran Dekker, *Kameleon Barbie. De strijd om de publieke opinie rondom een plastic pop*. Ongepubliceerde doctoraal-scriptie. Amsterdam, 1999.
- Nancy Ellison en Lisa Birnbach, *Barbie live. The world's most famous doll having the time of her life!* New York, 2000.
- Karl-Heinz Gessat, *Het Barbie-verzamelboek*. De Bilt, 1994.
- Ruth Handler en Jacqueline Shannon, *Dream doll. The Ruth Handler story*. Stamford, 1994.
- Marie-Francoise Hanquez-Maincent, *Barbie: poupée totem. Entre mère et fille, lien ou rupture*. Paris, 1998.
- M.G. Lord, *Voor altijd je Barbie. De officiële biografie van een echte pop*. Amsterdam/Leuven, 1995.
- Mary F. Rogers, *Barbie culture*. London/New Delhi, 1999.
- Sarah Strohmeier en Geoff Hansen, *Barbie unbound. A parody of the Barbie obsession*. Norwich, 1997.
- Wunderlich, *Kunstler und Designer gestalten für und um Barbie*. Reinbek bei Hamburg, 1994.
- Graig Yoe, *The art of Barbie. Artists celebrate the world's favourite doll*. New York, 1994.

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literatuuropgave (van ten hoogste tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elsbeth Ety, *Liefde is heel het leven niet*. Henriette Roland Holst 1869-1952. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * géén noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie) en het adres van de auteur
- * enige illustraties met onderschriften, én bronvermelding (per pagina een illustratie); digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tiff- of eps-bestand
- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2300 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1500 woorden, een recensie (een pagina) 800 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens (" en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * de kopij wordt naar het redactieadres gestuurd op flop, vergezeld met een uitdraai. Gebruik WP 51 of Word, en vermeld welk tekstverwerkingsprogramma is gebruikt.

Deadlines:

- februarinummer: 1 oktober
- juninummer: 1 februari
- oktobernummer: 1 juni

Vrouwen in de stedelijke ruimte

Renger de Bruin

Zo'n kwart eeuw geleden waren vrouwengeschiedenis en stadsgeschiedenis subdisciplines die het historisch métier vernieuwden. Inmiddels zijn beide richtingen geïnstitutionaliseerd met eigen tijdschriften en bijzonder hoogleraarschappen. Het 22ste *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* wijdt dit jaar een themanummer aan stadsgeschiedenis onder de titel *Sekse en de city, vrouwen en de stad in de negentiende eeuw*.

De nieuwe stadsgeschiedenis onderscheidde zich van voorlopers en van door amateurs bedreven lokale geschiedenis door een case-study-aanpak. Juist door de beperkte schaal kon deze aanpak inzicht geven in processen, waardoor het algemene beeld scherper werd en nieuwe inzichten konden ontstaan. Op dit punt valt echter nog heel wat te doen. In zijn inleiding op het jaarboek haalt Paul van de Laar de bekende Amerikaanse historicus Charles Tilly aan, die een tekort aan probleemgericht onderzoek in de stadsgeschiedenis hekelt. Van de Laar ziet in het themanummer *Sekse en de city* een opvulling van dit manco. Rond het onderwerp gender, lang verwaarloosd in de stadsgeschiedenis, zijn hier een aantal studies opgenomen die de positie van vrouwen in de stedelijke ruimte tekenen. Dat voor de stedelijke ruimte als uitgangspunt is gekozen, past goed bij ontwikkelingen in de discipline stadsgeschiedenis.

De verschillende bijdragen bestrijken een breed scala aan onderwerpen. Jan Hein Furnée gaat de effecten na van het winkelen op de ruimtelijke bewegingsvrijheid van vrouwen aan de hand van een onderzoek naar de Haagse consumptie-cultuur in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hij interpreteert de toenemende uithuizigheid van vrouwen door het bezoek aan winkels en warenhuizen als een vorm van emancipatie, naar de auteur zelf constateert een achteraf-constructie. Na deze sociaal-economische studie volgen twee cultuurhistorische bijdragen van Margrieth Wilke en Janke Klok. Wilke analyseert in de verrassende bijdrage 'Van dienstmeiden en burgerdames' de stadstaferelen van Breitner. Haar valt op dat de schilder volkswomen plaatst op ondefinieerbare locaties, terwijl hij burgerdames schildert tegen herkenbare achtergronden als het Rokin. Daarmee maakt hij de sociale segregatie zichtbaar die zich op dat moment in de stedelijke ruimte aan het voltrekken was. Klok onderzoekt welke rol de stad speelt in de romans van twee Noorse en twee Nederlandse schrijfsters uit de periode 1885-1927. De romanpersonages leven in stedelijke samenlevingen die als gemeenschappelijk kenmerk hebben dat ze sterk in beweging zijn. Ze nemen ook nadrukkelijk deel aan dit moderniseringsproces, "ze nemen nieuwe stedelijke ruimten in gebruik".

Boudien de Vries behandelt een voor de stadsgeschiedenis vertrouwd thema, de sociabiliteit. Aan de hand van Haarlemse voorbeelden laat ze zien welke rol vrouwen in het negentiende-eeuwse verenigingsleven speelden. Dames uit de betere standen konden alleen actief zijn in charitatieve verenigingen, die in feite een verlengstuk vormden van hun huiselijke bezigheden. Bij andersoortige verenigingen is er hoogstens beperkte participatie van vrouwen mogelijk. Op

lagere treden van de maatschappelijke ladder is de scheiding tussen mannen en vrouwen op verenigingsgebied veel kleiner, bijvoorbeeld bij gemengde koren.

Gaat het artikel van De Vries niet zo zeer over de stedelijke ruimte, deze staat geheel centraal in de bijdrage van Liesbeth Bervoets over woningtoezicht en de verbetering van het stedelijk woonmilieu. De auteur relateert het denken over hygiënisch wonen aan de idealen over huiselijkheid. Zij koppelt die idealen aan feministische visies op huiselijkheid en de aanpak van het woningvraagstuk. Met name Hélène Mercier krijgt de aandacht; deze vroege

feministe verzamelde materiaal over woontoestanden in verschillende landen en riep vrouwen uit meer bevoorrechte kringen op om als woningopzichteressen de huisvesting van arbeiders te verbeteren.

De artikelenrij wordt gesloten door een beeldimpressie van Kirsten Notten en Lidewij Tummers. Hun bijdrage, 'Bouw in beeld; makers en gebruikers (m/v)', staat los van de rest door de datering van het materiaal: de tweede helft van de twintigste eeuw. Het redactionele argument dat deze impressie een brug slaat naar de vaste rubrieken 'Portret' (een necrologie van Heleen Sancisi-Weerdenburg door Josine Blok) en 'Forum' (Joke van der Leeuw-Roord over vrouwengeschiedenis en de commissie-De Rooy) is weinig overtuigend, omdat met deze twee bijdragen geen verband te ontdekken is. Dat vaste rubrieken in een periodiek los staan van een specifiek thema is geen probleem, maar dan moet zo'n gekunstelde brugfunctie achterwege blijven. Nu blijft er een wat diffuse indruk bestaan. Enerzijds een heel strak thema (vrouwen in de stedelijke ruimte gedurende de negentiende eeuw), anderzijds artikelen die daar qua thematiek of periode buiten vallen zoals de beeldimpressie, maar ook het – overigens uitstekende – artikel van Boudien de Vries. Dat is jammer, want de goed gedocumenteerde en originele opstellen vormen een belangrijke bijdrage aan de kennis over de negentiende-eeuwse stad en laten zien hoe vruchtbaar het is dat historische subdisciplines elkaars terrein betreden.

Renger de Bruin is conservator stadsgeschiedenis bij het Centraal Museum te Utrecht en bijzonder hoogleraar Utrecht Studies aan de Universiteit Utrecht.

Marga Altena e.a. (red.), *Sekse en de city. Vrouwen en de stad in de negentiende eeuw. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 22*. Aksant, 2002, 184 blz. ISBN 90 5260 035 X, €17,50.

Stenen

Nelleke Noordervliet

Ik hecht niet erg aan dingen. Ik ben geen verzamelaar. Souvenirs heb ik nog nooit gekocht. Vakantiefoto's vergeet ik te laten afdrukken. Zijn ze afgedrukt, dan vergeet ik ze in te plakken. Zijn ze ingeplakt, dan bekijk ik ze nooit meer. Mijn herinneringen hang ik niet op aan concrete voorwerpen of afbeeldingen. Ik kan het wel af met mijn geheugen en mijn fantasie. Dat neemt niet weg, dat sommige dingen je onopvallend vergezellen op je tocht door de tijd en van huis tot huis, dingen die hun vaste plaatsje hebben

veroverd en daar zichzelf liggen te zijn, dragers van een bijna vergeten verhaal, of gewoon maar symbool van iets onzegbaars, een voorwerp als een ongeschreven gedicht. Voor mij zijn dat vier stenen, alle vier ovaal, die op de vensterbank bij mijn werktafel liggen. Ik heb ze altijd binnen blikbereik. Waarom dat zo is, weet ik niet. Het is gewoon zo. Hun contouren vertonen de werking van de trage tijd, het slijpende en slijtende water, de wind. Een ervan is op de lagere school beschilderd door mijn jongste dochter. Het is oorspronkelijk – dat zie je aan de onderkant – een harde, vrij dikke vuursteen. Er hoort geen vertederende anekdote bij. Het is gewoon een beschilderde steen, waarschijnlijk een presse-papier als moederdagcadeau. De steen vertelt de onaanzienlijke geschiedenis van mij en mijn gezin. Daarnaast liggen twee stenen die ik heb opgeraapt van de oprijlaan naar Coppet, het manoir van Germaine de Stael aan het meer van Geneve. Via die dode, geduldige stenen raak ik het verre verleden aan, de verhalen van levende mensen. De laatste steen kreeg ik van een vriendin uit Zuid-Afrika. Hij komt uit de weidse Arniston Bay, waar dit soort stenen als eieren in een nest van rots liggen. De oceaan spoelt erin en eruit, slijpt ze gladder en ronder en platter. Die steen geeft me de geschiedenis van de planeet. Nu weet ik pas waarom die vier stenen daar liggen.

Nelleke Noordervliet is schrijfster. Van haar verschenen onder meer de romans Tine of De dalen waar het leven woont en Pelican Bay

Hybride trol

Esther Captain

Het is verleidelijk om de ring van mijn grootvader als een dierbaar ding te duiden. Het is een olivijnsteen gezet in goud. De eerste keer dat ik de ring om mijn vinger schoof, verschenen er een soort radiogolven voor mijn ogen. Deze frequenties in mijn blikveld hielden een paar minuten aan. Destijds legde ik het verband met de zachtgroene steen in mijn ring nog niet. Totdat ik de ring per ongeluk in een vakantiehuisje in Frankrijk achterliet en 'm pas na enkele weken terugkreeg. Zodra ik het sieraad omschoof gebeurde het weer: de golven en een wat duizelig gevoel daarna. Kort daarop moest ik voor de jaarlijkse controle naar de opticien. Voor het eerst in mijn leven bleken mijn ogen niet achteruit, maar vóóruit te zijn gegaan. Ik was hoogst verwonderd. De verbazing verdween toen ik later van vrienden over de geneeskrachtige werking van stenen hoorde. Daarom was mijn ring

Het clowntje van mijn vader

niet massief, maar open aan de binnenkant: opdat de steen rechtstreeks op de huid inwerkte. En de olivijnsteen bleek onder andere goed voor de ogen – iets dat ik kon beamen.

De ring van mijn grootvader is eigenlijk een mannenring. Het is een van de weinig tastbare objecten die vanuit Indonesië naar Nederland zijn meegekomen en daarom een dierbaar kleinnood. Toch is mijn ring misschien een té voor de hand liggend voorbeeld van materiële cultuur. 'Materie anno 2002' zie ik namelijk ook als alles wat samenhangt met consumeren, het kunnen kopen. Mijn ring heb ik niet gekocht, maar uit familiebezit verkregen.

Daarom kies ik als dierbaar ding een object dat is gekocht, en wel in België in de eerste vrije week nadat ik mijn proefschrift had ingeleverd. Het is keramiek: in mijn ogen een kruising tussen een trol, duiveltje, buddha en een sumoworstelaar. Dat dit eigenzinnige persoonje geen eenduidig type is, spreekt mij zeer aan. Deze trol is niet zomaar een boswezen, want heeft als extra accessoires duivelshoortjes en Batmanvleugels. De hoorntjes maken van hem een gevallen engel. Zijn zwaarlijvigheid lijkt in tegenspraak met de vleugeltjes op zijn rug. Hij oogt onverstoort, een beetje verongelikt zelfs, maar is wel zo vriendelijk om voor mij een brandend wierookstaafje op te houden. Deze hybride trol is me dierbaar omdat ik hem mooi vind en omdat het als voorwerp de tijd ná mijn proefschrift markeert.

Esther Captain is historica en is werkzaam bij het Indische Huis.

Ineke Strouken

Bij de dierbaarste voorwerpen die ik heb, hoort het clowntje dat ik als kind heb gehad van mijn vader. Ik heb een paar dierbaarste voorwerpen, ook iets van mijn moeder. Ze herinneren me niet alleen aan iemand van wie ik veel hou, maar ze staan ook symbool voor een stukje van mijn identiteit. Het clowntje is een schemerlampje van porselein. Er zit een lampje in en als je het aandoet, stralen zijn ogen en lijkt het alsof hij aan het optreden is in het circus. Op zich een gewoon oud kinderlampje. Je moet het verhaal er achter kennen om de waarde voor mij te begrijpen.

Mijn vader heeft het gewonnen toen hij eerste werd bij een wielervedstrijd in Belfort (Limburg), vlakbij mijn geboorteplaats Tegelen. Hij was toen acht of negen jaar en het zal in 1926 zijn geweest. Mijn vaders vader, mijn grootvader, was fanatiek wielrenner. Hij was lid van de wielersclub De Valk in Blerick. Wielrennen was een soort familiehoobby. De broers van mijn grootvader – hij kwam uit een gezin met zeven jongens – waren ook grote liefhebbers. Mijn vader kreeg zijn racefiets, een luxe voor zo'n klein jongetje, van een van die broers, Ome Hein, toen deze naar Canada emigreerde. Toen Ome Hein met zijn spullen op een kar langskwam om afscheid te nemen, gaf hij papa de fiets. "Die is voor jou." Mijn vader heeft op die fiets het clowntje gewonnen. Het is niet de enige keer geweest dat hij wat won, maar deze prijs heeft hij altijd gekoesterd. Als hij het clowntje ziet, moet hij denken aan zijn ouderlijk huis.

Voor mij vertelt het clowntje een stukje geschiedenis over het verleden van mijn vader. Het geeft mij een blik in zijn jeugd, in waar hij vandaan komt. Het is een stukje geschiedenis dat nooit opgeschreven is. Ik weet het, omdat hij het mij verteld heeft. Mijn vader komt uit een eenvoudig milieu van hardwerkende kleine boeren en mensen die in de mijnen of op de fabriek werkten. Zelf had hij graag piloot willen worden of automonteur. Maar het was geen gewoonte dat iemand doorleerde en opa en oma hadden het geld hard nodig. Op veertienjarige leeftijd moest hij daarom met zijn vader mee naar de dakpannenfabriek. Samen met mijn moeder hebben ze er alles aan gedaan om hun kinderen te laten studeren. Het clowntje staat bij mij in een vitri-

nekast samen met andere dingen, die weliswaar mooier en kostbaarder zijn, maar die voor mij minder betekenen dan dat ene schemerlampje van mijn vader. Want het lampje staat symbool voor mijn roots en de moeite die mijn ouders zich hebben getroost zodat ik mij nu met zo'n fijn vak – volkscultuur – kan bezighouden.

Ineke Strouken is directeur van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur.

Theelepeltje met olifant

Johanna Maria van Winter

Mijn naam is Johanna Maria van Winter, in de wandeling Marietje, geboren in 1927 en sinds 1989 met VUT en vervolgens pensioen als hoogleraar in de Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Een van mijn specialismen en tevens liefhebberijen is de geschiedenis van voeding en voedsel in de Middeleeuwen, met praktische toepassing in de vorm van middeleeuws koken. Een voorwerp dat ik onder andere in dat kader koester, is een zilveren theelepeltje met een rechte steel en als knop een stevige olifant. Ik heb het ooit van mijn ouders als verjaardagscadeau gekregen, omdat ik in de familiekring als olifant bekend sta wegens mijn soms wat onbesuisd gedrag. Aan de andere kant draag ik deze geuzennaam graag, want olifanten zijn stevige beesten die tegen een stootje kunnen en die bovendien in de emblematiek van de Renaissance symbool waren van de 'magnanimitas', de grootmoedigheid.

Iedere dag gebruik ik dit theelepeltje minstens eenmaal, en het gaat ook steeds mee op reis. Niet dat ik er mijn thee mee roer, want ik drink thee zonder melk en suiker; maar ik neem er mijn stuifmeelkorrels en mijn eierschalenkalk mee, die mij dagelijks als voedingssupplementen dienen: ongeveer anderhalve theelepel korrels en een kwart theelepel kalk, weliswaar doorgeslikt met thee, maar niet daarin opgelost. Die stuifmeelkorrels zijn mijn levenselixier, want de pollen die erin zitten en die door de bijen worden verzameld als krachtvoer voor de bijenkoningin, blijken ook voor mij een soort van krachtvoer te bevatten, nu al een jaar of tien bij het ouder worden. De eierschalenkalk nuttig ik nog maar ongeveer een jaar, tegen afbraak van het kraakbeen in mijn knieën, eveneens een ouderdomsverschijnsel; maar het mag ook weer niet te veel kalk worden, want dan dreigt er aderverkalking. Vandaar als compromis een kwart theelepeltje per dag, en het helpt mij geweldig. Die kalk bereid ik zelf door de schalen van de eieren die ik bij het koken gebruik, van hun vliezen te ontdoen en dan in de koffiemolen te malen. Aangezien ik geen koffie drink en die koffiemolen daarvoor dus niet nodig heb, kan ik dit instrument voor andere maalsels gebruiken, zoals eierschalen en specerijen.

Daarmee kom ik op de andere toepas-

sing van mijn theelepeltje: het doseren van specerijen in middeleeuwse gerechten. De studenten die mij daarmee vroeger hielpen, thuis in mijn eigen keuken, evenals de gasten die ik nu nog steeds onderwerp aan middeleeuwse experimenten, kregen en krijgen in een beslissend stadium van de bereiding een zilveren theelepel in de hand gedrukt om te proeven of we al

aan de maat zijn met de toevoeging van specerijen, zoals gemberpoeder, kaneel, peper, kruidnagel, nootmuskaat, galanga en kardemom. Dat gaat met grotere en kleinere scheutjes (uit de losse hand, niet met een weegschaal) en daarbij moet zorgvuldig worden gekeurd of de smaak al 'rond' is. Mijn gasten krijgen altijd een gewone theelepel, een uit een dozijn, maar ik gebruik mijn olifantenlepel. Dat is voor mij dus een karakteristiek voorwerp.

Johanna Maria van Winter is emeritus hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis.

Boeken in 't kort

Anna Achmatova

De echte twintigste eeuw

Arbeiderspers, 2002, € 24,95.

In de serie Privé-domein verscheen het autobiografisch proza van de Russische dichteres Anna Achmatova (1889-1966). Zij beschrijft haar jeugd in de omgeving van Odessa, vertelt over het Sint-Petersburg van het fin de siècle, haar vriendschap met de schilder Modigliani en de dichteres Marina Tsvetajeva, en over haar gevoelens van verontwaardiging en machteloosheid tegenover het sovjetsysteem.

Adri Albert de la Bruhèze en

Onno de Wit

De productie van consumptie. De bemiddelde ontwikkeling van de Nederlandse consumptiesamenleving

Verloren, 2002, € 13,50.

Het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis besteedt in het tweede nummer van de jaargang 2002 aandacht aan de wording van de Nederlandse consumptiesamenleving. Naast bijdragen over de inburgering van de auto en de marketing van Philips en Unilever, bevat het tijdschrift een artikel van Liesbeth Bervoets en Ruth Oldenziel over vrouwenorganisaties, burgerschap en consumptie tussen 1880 en 1980, en een artikel van Marja Berendsen en Anneke van Otterloo over huisvrouwen en de moderne, rationele keuken tussen 1890 en 1950.

Esther Captain

Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995

Kok, 2002, € 19,90.

Wat doet oorlog met mensen en wat doen zij ermee? Deze vraag beantwoordt Esther Captain in haar proefschrift aan de hand van kampdagboeken en -memoires van gewone mannen en vrouwen en van (later) bekende schrijvers als Elisabeth Keesing, Rudy Kousbroek en Bep Vuyk. Tevens onderzoekt Captain welke plaats oorlogservaringen en -herinneringen van Nederlanders uit Indië hadden in de naoorlogse Nederlandse samenleving.

Frank Dam

Beatmeisjes. De stemmen van de jaren zestig

L.J. Veen, 2002, € 17,50.

Voor de achterpagina van *NRC Handelsblad* interviewde Frank Dam een twintigtal bekende en onbekende Nederlandse zangeressen uit de periode 1964-1969. Uit de verhalen van onder anderen Trea Dobbs, Margriet Eshuijs, Patricia Paay en Mariska Veres ontstaat een levendig tijdsbeeld van de jaren zestig, toen tienermuziek uitgroeide tot beat. Elly de Waard schreef een inleidend essay bij deze bundel.

Nel van der Heijden-Rogier

Regina Coeli. Klooster en meisjespensionaat in Vught, 1903-1971

Valkhof Pers, 2002, € 20,-.

Uit Frankrijk verdreven kanunnikessen vestigden zich in 1903 in Vught, waar zij het deftige meisjespensionaat "Regina Coeli" oprichtten. In 1935 werd deze instelling als Middelbare Meisjesschool erkend. Op den duur lieten de religieuzen het onderwijs over aan leken en wijdden ze zich aan andere taken. In 1963 begonnen ze bijvoorbeeld met een Talenpracticum "Regina Coeli", dat landelijk bekend is geworden als "Bij de nonnen van Vught".

Francis King

Wonderen

Atlas, 2002, € 44,50.

In 1860 maakte de Haagse Alexandrine Tinne met haar moeder en tante een groot aantal reizen door Noord-Afrika. Dit historische gegeven gebruikte Frances King voor een roman over de drie vrouwen en hun ontmoetingen met Europese avonturiers, Arabische slavenhandelaren en Afrikaanse stamhoofden.

Inger Leemans

Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700

Vantilt, 2002, € 20,-.

Aan het eind van de zeventiende eeuw verscheen in Nederland een aantal pornografische romans waarin hoeren, gesjeesde studenten en schelmen vertellen over hun leven aan de onderkant van de maatschappij. Met deze verhalen werd tevens kritiek op de burgerlijke moraal en maatschappij gegeven. Inger Leemans onderzocht waarom juist aan het einde van de zeventiende eeuw interesse ontstond voor pornografie, wie de auteurs waren en wat ze wilden vertellen.

Cynthia McLeod

Slavernij en de memorie

Conserve, 2002, € 14,-.

Aan de hand van archiefstukken en de Westindische Plakaaten en Ordonantiën vertelt Cynthia McLeod het verhaal van de slavernij in Suriname. In het tweede deel van dit boek is de Nederlandse vertaling opgenomen van Carel de Hase's novelle *Slaaf en meester* (1988) over de slavenopstand van 17 augustus 1795 op Curaçao.

Clara Olink Kelly

De flamboyant. Herinneringen van een kind in een jappenkamp

Luitingh-Sijthoff, 2002, € 16,95.

Voor de oorlog leidde het gezin Olink een luxe-leven op Java. Als Clara vier jaar is, wordt haar

vader tewerkgesteld aan de Birmaspoorweg. Zijzelf komt met haar moeder en broertjes in een jappenkamp terecht. In haar memoires beschrijft ze het leven en lijden in dat kamp.

Maria Riva

Dietrich, mijn moeder

Luitingh-Sijthoff, 2002, € 25,-.

In 2002 is het een eeuw geleden dat Marlene Dietrich werd geboren. Haar dochter schreef een biografie over haar moeder, de laatste grote filmster.

Maria Rossels

Dood van een non

Houtekiet, 2002, € 17,10.

In de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw was Maria Rossels (1916) een controversiële en emancipatorische figuur in Vlaanderen. In vele artikelen ageerde ze tegen de dogmatische leerstelling van de katholieke kerk en hield ze een hartschotelpleidooi voor de individuele vrijheid van de katholiek. In de autobiografische roman *Dood van een non*, oorspronkelijk verschenen in 1961, vertelt ze over haar opvoeding, haar intrede in het klooster en haar religieuze crisis.

Marleen de Vries

Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800

Vantilt, 2002, € 20,-.

Op basis van uitputtend archief- en bibliotheekonderzoek vertelt Marleen de Vries het verhaal van de vele letterkundige genootschappen die vanaf het midden van de achttiende eeuw actief waren. Zij beschrijft waaruit de genootschappelijke idealen bestonden en hoe deze in de praktijk werden gebracht, om vervolgens in te gaan op de religieuze en politieke voorkeuren van de genootschappen.

Margrith Wilke

"Voor den Opbouw van Drenthe".

Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951

Van Gorcum, 2002, € 22,50.

Omstreeks 1922 verschenen er alarmerende berichten over Drenthe, de provincie die 'niet bij de tijd' zou zijn. Om de 'wonderlijkste aller provincies' te moderniseren, werd de Centrale Vereniging voor den opbouw van Drenthe opgericht. Aan de hand van de geschiedenis van deze instantie verhaalt Margrith Wilke over modernisering en sekse, sociale zorg en opbouwwerk.

Historica

Historica biedt u vele boeiende artikelen op het gebied van vrouwen- en gendergeschiedenis. Door middel van diverse rubrieken wordt u bovendien op de hoogte gehouden van de actuele (internationale) ontwikkelingen op het vakgebied en van de activiteiten van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG).

Historica verschijnt drie maal per jaar. Als abonnee bent u tevens lid van de VVG.

- ☐ Ja, ik geef een abonnement op **Historica** cadeau voor € 25,- en betaal na ontvangst van uw acceptgirokaart.

- ☐ Ja, ik word lid van de VVG voor € 25,- (studenten en mensen met inkomen tot € 700,- p.m. betalen € 20,-) en betaal na ontvangst van uw acceptgirokaart.

Naam begunstigde:

Adres:

Postcode en plaats:

Mijn naam:

Adres:

Postcode en plaats:

Ik betaal (per jaar):

Handtekening:

Deze bon opsturen naar: **VVG - Historica**
Obiplein 4
1094 RB Amsterdam
Giro-nummer: 4102980
Of bel: **020-6651318**

Internet: <http://www.vrouwengeschiedenis.nl/>

over boeken en schrijfsters

surplus

onvergetelijk

- Het nieuwste boek van A.S. Byatt
- Nicola Kraus en Emma McLaughlin -
The Nanny Diaries
- Kunst van Margareta de Heer
- Anita Brookner

verder

- Nelleke Noordervliet - *Pelikan Bay*
- Gedichten van Patricia de Martelaere
- Jacqueline Zirkzee - *Mykene*
- Tineke Steenmeyer-Wielenga - *Eigenwaarde*
Herinneringen aan Nynke van Hichtum

LOSSE NUMMERS € 4,25; JAARABONNEMENT (6 NRS.) € 24. SURPLUS IS EEN UITGAVE VAN STICHTING SURPLUS EN BIBLION UITGEVERIJ. VERKRIJGBAAR IN DE BETERE BOEKHANDEL OF BIJ BIBLION UITGEVERIJ, AFD. KLANTENSERVICE, POSTBUS 43026, 2504 AA DEN HAAG, TEL. 070-3090300, FAX 070-3090400.

noember | december 2002 | jaargang 16 nummer 6

LOVER

TIJDSCHRIFT OVER FEMINISME, CULTUUR EN WETENSCHAP

2002

3

verschijnt in september

- **Arbeidsongeschikte vrouwen**
- **Herencoalitie**
- **Anti-abortusgeluiden**
- **BARRICADETIJDEN?**

Vaderlandsliefde.
Seksverhoudingen na
11 september

Liefde en seks in virtuele tijden

De zwarte stereotypen
van kunstenares Kara Walker

'I'm a beauty, I'm a virtual'.
Supervrouwen in de maak

LOVER is een kwartaaluitgave van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Te koop in de boekhandel à €5,99. Abonnementsprijzen: studenten €13 / particulieren €22 en organisaties €29. Telefoon: 020-6651318. Informatie over LOVER op Internet: www.iiav.nl/lover

In dit nummer

2 *Bij deze ict-special*

Carla van Boxtel

3 *Kleigesprek* *Elektronische leeromgevingen*

Cees Bol en Carla van Boxtel

Arend Meijer, Michiel Kersemaekers en Maas van Egdom van het Ashram College in Alphen aan den Rijn, vertellen over hun ervaringen met Blackboard. TeleTOP wordt toegelicht door Albert van der Kaap.

7 *De virtuele wereld in de praktijk*

Samenwerken in Active Worlds

Jeroen Janssen en Henny van der Meijden

Docenten en leerlingen van mavo-3 en havo-3 van het Haags Montessori Lyceum werkten in een driedimensionale virtuele wereld.

9 *Samenwerken aan een afbeelding op de computer*

De Middeleeuwen in beeld

Carla van Boxtel en Meriam Timmer

De auteurs vertellen over hun onderzoek naar de rol die de computer zou kunnen spelen bij begripsvorming.

17 *Het geheugen van Nederland*

Reinard Maarleveld

Ons erfgoed digitaal: een onuitputtelijke hoeveelheid bronnen, waarbij nu ook internet-applicaties voor het onderwijs worden gemaakt.

20 *Joos de Rijcke: een vakoverschrijdend multimedia-project*

Jos Martens

In 1998 stond heel Buggenhout (België) in het teken van een nu onbekende, maar roemruchte Mechelaar, Joos de Rijcke. En op het Sint-Vincentiuscollege startte een grootscheeps ict-project, dat de leerlingen nog tijden heeft bezig gehouden en uiteindelijk in 2000 een Digi-kids Award ontving.

En verder

19 *De KB-site*

25 *Een WebQuest maken*

27 */geschiedenis*

28 *Virtuele tentoonstellingen op het internet*

30 *CD-roms van het Maerlant Centrum*

34 *Slavernij-site*

35 *Recensies*

42 *Kleiokrant*

Bij dit nummer

Vijf jaar geleden bezocht ik een lezing van de Israëlische professor Salomon, een autoriteit in het onderzoek naar het gebruik van informatie- en communicatietechnologie (ict) in het onderwijs. Vooral in Amerikaanse scholen werd toen al veel gebruik gemaakt van het internet. Salomon was zeer sceptisch over het gebruik van niet-lineair georganiseerde informatie op webpagina's en in hypertexten. Hij wierp de vraag op of het leren met internet niet zou leiden tot een ander soort kennis: oppervlakkig en weinig samenhangend. Het gevaar was volgens Salomon dat de leerling al doorklikkend op woorden en afbeeldingen van het ene naar het andere zou fladderen, zonder ergens diepgaand kennis mee te maken, zonder doelgericht informatie te verzamelen of zonder poging enige samenhang aan te brengen. Hij noemde dit het 'vlinder-defect'.

U zult als docent misschien ook zo uw reserves hebben als het gaat om de inzet van ict. Het is ook steeds moeilijker om algemene conclusies te trekken over de bijdrage die ict aan het leren kan leveren. Inmiddels is er een enorm aanbod van ict-toepassingen op cd-rom en het internet, zoals animaties, simulaties, hypertexten, databases, geluids- en filmfragmenten, presentatieprogramma's, zoekmachines, toets- en oefenprogramma's, virtuele rondwandelingen, programma's die helpen bij het ordenen, visualiseren of samenvatten van informatie en elektronische leeromgevingen. Elke toepassing heeft z'n eigen mogelijkheden en beperkingen.

In *Kleio* is al regelmatig aandacht besteed aan bruikbare sites op het internet, (praktische) opdrachten waarbij het internet wordt gebruikt en het ict-aanbod van musea en andere instellingen. Tot nog toe ging de aandacht vooral uit naar het aanbod van (multimediale)

informatie: de 'i' van ict. In dit themanummer is meer aandacht voor de 'c' van communicatie. Drie bijdragen in dit nummer gaan over elektronische leeromgevingen, waarbij leerlingen en docenten ook met elkaar kunnen communiceren. Wat zijn elektronische leeromgevingen en wat zijn de ervaringen van docenten die er al mee werkten?

Er zijn twee bijdragen waarin groepswork met behulp van ict aan de orde komt.

Jos Martens doet verslag van een vakoverstijgend internetproject en Carla van Boxtel en Meriam Timmer beschrijven hun ervaringen met een computeropdracht waarbij leerlingen samen aan een historische afbeelding werken. Verder vertelt Reinard Maarleveld wat het project 'Het Geheugen van Nederland' het geschiedenisonderwijs in de nabije toekomst te bieden heeft. In de museumrubriek dit keer aandacht voor virtuele tentoonstellingen op het internet. Hoe u bij dergelijke sites een goede internetopdracht kunt maken, leest u in de bijdrage van Albert van der Kaap over het zelf maken van een WebQuest.

Een rode draad door dit ict-themanummer is misschien wel de notie dat je niet leert van technologie maar met technologie. De in dit nummer beschreven ervaringen leren vooral dat het gaat om wat de leerling precies doet met ict, dat het belangrijk is leerlingen goed aan te sturen en te ondersteunen, dat het leren met behulp van ict efficiënt georganiseerd kan worden en dat computeropdrachten op een zinvolle manier ingepast kunnen worden in de dagelijkse lespraktijk. Volgens de redactie voldoende om een 'vlinder-defect' te voorkomen en optimistisch te zijn over de mogelijkheden van ict in de geschiedenisles.

Carla van Boxtel

Elektronische leeromgevingen

Elektronische leeromgevingen (elo's) ondersteunen het leren met behulp van digitale materialen en middelen. Elo's worden momenteel vooral in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs en op universiteiten gebruikt, maar in toenemende mate zijn ook VO-scholen geïnteresseerd.

Wat hebben elektronische leeromgevingen te bieden? Kleio sprak met de geschiedenisdocenten Arend Meijer, Michiel Kersemaekers, Maas van Egdom en Albert Kaap, die ervaring hebben met het gebruik van een elo.

In dit artikel komen Blackboard en TeleTOP aan de orde.

Leerlingen van het Ashram College in de computerzaal. Door het gebruik van Blackboard zijn ze lid van een kring die toegang heeft tot materiaal dat de docent speciaal voor die kring heeft uitgezocht. Extra opdrachten, antwoorden op vragen, stofomschrijvingen van de eind-examenonderwerpen, communicatie met elkaar en met de leraar: alles kan.

Blackboard

Uitgangspunt van Blackboard zijn cursussen waaraan (groepen) studenten of leerlingen gekoppeld worden. Binnen zo'n groep kunnen weer subgroepen gemaakt worden voor het werken aan projecten of opdrachten.

Functionaliteiten

De belangrijkste onderdelen van Blackboard zijn een leerstof/toetsdeel, een organisatiedeel en een communicatiedeel. Bij elk onderdeel horen bepaalde functionaliteiten. De navigatie in de leeromgeving verloopt via knoppen. De docent kan bepalen welke knoppen beschikbaar zijn in een cursus. Er is nog geen Nederlandstalige interface (wordt eind 2002 verwacht), zodat de knoppen in het Engels zijn.

In Blackboard 5.0 zijn de volgende functionaliteiten (knoppen) beschikbaar:

Announcements: hier kan de docent actuele mededelingen plaatsen.

Course Information: informatie over de cursus, bijvoorbeeld de doelstellingen en het rooster.

Staff Information: informatie over de docent(en), bijvoorbeeld bereikbaarheid en emailadres.

Documents: lesmateriaal, bijvoorbeeld achtergrondartikelen of powerpointpresentaties.

Assignments: opdrachten die de leerlingen moeten maken en eventueel toetsen.

Communication: de mogelijkheid om e-mail te sturen naar de deelnemers van de cursus, een discussion board waar deelnemers berichten kunnen plaatsen die anderen kunnen lezen en waarop gereageerd kan worden en group pages waar leden van een subgroep kunnen overleggen/discussieren en waar andere groepen geen toegang toe hebben.

Chat: hier kunnen leerlingen (en docent) online met elkaar communiceren (de deelnemers zitten dan op het zelfde moment achter de computer).

External Links: links naar bruikbare websites op het internet die buiten de leeromgeving vallen.

Student Tools: hier bevindt zich de student drop box waarmee elke leerling bestanden naar de docent kan sturen en bestanden van docenten kan ontvangen. Onder Student Tools vallen ook de mogelijkheid om een persoonlijke homepage te maken, een eigen agenda bij te houden of je cijfers online te bekijken.

Meer informatie: www.blackboard.com

Docenten, lesmaterialen en klasgenoten maken allemaal deel uit van de leeromgeving van leerlingen. De elektronische materialen en middelen die de leerlingen helpen bij het leren vormen het *digitale* deel van de leeromgeving. Wanneer deze materialen en middelen georganiseerd in een 'virtuele' ruimte op het internet worden aangeboden, spreken we over een digitale of elektronische leeromgeving.

Software waarmee je een elektronische leeromgeving kunt inrichten, bevat voorzieningen voor de presentatie van lesmateriaal, de communicatie tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en docent(en), het organiseren en beheren van vakken, cursussen en groepen, de afname van toetsen en de registratie van leerresultaten. Er zijn wat deze functionaliteiten betreft echter grote verschillen tussen de bestaande elo-pakketten.

Een elo hoeft geen onbepaald toegankelijk gebied te zijn. Je kunt de verschillende voorzieningen binnen een elek-

tronische leeromgeving inzetten ten behoeve van een cursus, bijvoorbeeld over de Tweede Wereldoorlog voor een havo-3 klas. Als docent bepaal je zelf wie toegang heeft tot de cursus. De leerling moet inloggen om toegang te krijgen.

Als voordelen van elektronische leeromgevingen kunnen worden genoemd:

- de flexibiliteit: cursussen kunnen gemakkelijk worden aangepast en er kan door leerlingen en docenten tijd- en plaatsafhankelijk worden gewerkt,
 - er kan een grotere variatie in het lesmateriaal worden aangebracht: er kunnen makkelijk foto's, video- en geluidsfragmenten, powerpointpresentaties en links naar websites gebruikt worden,
 - de communicatiemogelijkheden: via e-mail, discussiefora en chat.
- Verder blijkt een elektronische leeromgeving vooral voordelen te hebben, als het gaat om het organiseren van het (meer zelfstandig) leren van de leerlin-

gen en de communicatie tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en de docent.

Als nadeel kan worden genoemd dat de elektronische leeromgeving ondanks alle functionaliteiten en mogelijkheden in principe iets 'leegs' is en dus gevuld moet worden. Bovendien is het geen garantie voor vernieuwing en verbetering van je onderwijs.

Blackboard

Op het Ashram College in Alphen aan den Rijn maken de geschiedenisdocenten Arend Meijer, Michiel Kersemaekers en Maas van Egdom gebruik van Blackboard. In de mediatheek staan zestig computers. Om half drie stoppen de lessen, maar de mediatheek is tot half vijf open. De meeste leerlingen hebben thuis echter ook de beschikking over een computer.

Blackboard werd het afgelopen jaar in verschillende klassen gebruikt. Hoe kwamen de docenten daartoe?

Arend Meijer: 'Ik kwam ermee in aanraking op een ict-dag van Hogeschool Holland. Toen zag ik een paar voorbeelden van het Zernike College in Groningen. We waren op dat moment op onze school bezig met activerende didactiek. Onze contacttijd werd van 90 minuten naar 60 minuten teruggebracht. Ik wilde Blackboard inzetten om activiteiten buiten de les om, onafhankelijk van tijd- en plaats, mogelijk te maken.'

Michiel Kersemaekers: 'In principe gebruiken de leerlingen Blackboard in hun eigen tijd. In de les bestaat overigens wel de mogelijkheid om iets op de computer te doen als dat noodzakelijk is. De leerlingen hebben een einddatum waarop alles af moet zijn en per week moeten bepaalde opdrachten af zijn.'

Opdrachten en toetsen

Waarvoor hebben jullie Blackboard ingezet?

Arend Meijer: 'Vooral voor opdrachten die over een langere periode liepen. Bijvoorbeeld bij het hoofdstuk over de geschiedenis van de Verenigde Staten in de tweede klas. Er werden ook extra teksten over de geschiedenis van de VS op de website gezet, waarvan leerlingen er twee moesten kiezen om er een samenvatting van te maken. Die samenvatting kon via de dropbox in Blackboard worden ingeleverd bij de docent. Antwoorden van het huiswerk werden op Blackboard geplaatst, nadat

leerlingen de gemaakte vragen hadden laten aftekenen bij de docent. Leerlingen konden op deze manier zelf hun huiswerk nakijken.

We namen in Blackboard ook SO's en toetsen digitaal af. Je kunt in Blackboard toetsen met gesloten vragen maken. Bij de SO's konden de leerlingen zelf de dag en tijd bepalen waarop ze de toets wilden maken. De leerlingen mochten bij deze toetsen hun boek gebruiken. De toets was voor een beperkte duur toegankelijk.'

Enthousiasme...

Michiel Kersemaekers vertelt over de positieve ervaringen die hij met het gebruik van Blackboard heeft: 'De leerlingen zijn enthousiast. Vooral omdat ze er zelfstandig mee aan de slag kunnen. Dit geldt voor leerlingen van alle niveaus. Ook vmbo-leerlingen kunnen prima met Blackboard uit de voeten. Je legt de verantwoordelijkheid bij henzelf. Verder is het een voordeel dat het werkboek een keer wat meer op de achtergrond komt.'

Arend Meijer vult aan: 'Er is ook sprake van tijdswinst. Je kunt tijdens de contacturen meer contact hebben met groepjes en individuele leerlingen, omdat ze buiten de les zelfstandig vooruit kunnen.'

... maar ook beperkingen

In Blackboard kunnen leerlingen ideeën en informatie uitwisselen en discussiëren via een 'discussionboard'. De docenten van het Ashram College zijn echter niet allemaal positief over het gebruik van het discussionboard. Maas van Egdom en ook zijn 4-havo leerlingen vonden het wat gekunsteld om als je in het computerlokaal bij elkaar zit via de computer te discussiëren. Je kunt dat dan net zo goed face-to-face doen.

'Het voordeel is wel dat je als docent meer zicht hebt op het proces. Anders zie je meestal alleen het resultaat, nu zie je iets meer van het proces. 'De meeste opdrachten maken de leerlingen buiten de les om, op school of thuis. Als in het computerlokaal of de mediatheek werd gewerkt, bleek regelmatig hoe vervelend het is als de techniek het laat afweten. Problematisch is met name de trage internetverbinding van kennisset. Vooral tussen de middag is het hopeeloos. De kwaliteit van de techniek is soms nog echt een bottleneck.'

Arend Meijer: 'Je moet Blackboard niet gebruiken omdat het er toevallig is. Het vereist een goede voorbereiding, zoals namen invoeren, groepjes vormen, sites erbij zoeken, opdrachten plaatsen. Je moet ook niet continu zo werken. Verder moet je oppassen dat leerlingen de gewoonte ontwikkelen om bij het zoeken naar informatie alleen maar het internet te gebruiken, terwijl ze soms beter iets kunnen opzoeken in een boek of encyclopedie.'

TeleTOP

TeleTOP is een digitale leeromgeving van de Universiteit Twente, die sinds 1997 wordt gebruikt op de universiteit. Inmiddels zijn er ook projecten om de leeromgeving geschikt te maken voor het voortgezet onderwijs en bedrijfsopleidingen. Zo'n tien scholen voor het voortgezet onderwijs hebben inmiddels kennisgemaakt met TeleTOP.

TeleTOP

TeleTOP is gebaseerd op een aantal onderwijskundige principes. Het leren komt volgens de ontwerpers en onderzoekers van TeleTOP voort uit een actieve deelname van de leerling. Centraal staan de activiteiten van de leerlingen en niet zozeer het door de docent voorgestructureerde leermateriaal. De leeromgeving biedt flexibiliteit in de manieren waarop leerlingen studeren, de verschillende soorten bronnen die gebruikt worden, de verschillende soorten leeractiviteiten die plaatsvinden en de manieren waarop leerlingen communiceren. Het gebruik van technologie komt als aanvulling op en verrijking van goede onderwijsmethoden, niet om de docent te vervangen. De docent zelf is de ontwikkelaar en beheerder van zijn leeromgeving.

Collis, B., & Moonen, J. (2001). Flexible learning in a digital world: Experiences and expectations. London, Kogan Page. <http://education1.edte.utwente.nl/00FlexibleLearning.nsf/framesform?ReadForm>

Functionaliteiten

De functionaliteiten van de leeromgeving sluiten aan bij vier kernelementen waaruit elke onderwijsactiviteit bestaat: organisatie, communicatie, informatiebronnen en samenwerking.

Nieuws: bijvoorbeeld roosterwijzigingen, gemaakte afspraken, beschikbaarheid van docenten.

Cursusinfo: omschrijving van de opdracht(en).

Rooster: overzicht van lessen, taken en inleverdata.

Administratie: Leerlingen kunnen opdrachten elektronisch inleveren en feedback van de docent ontvangen. Docenten hebben een overzicht van ingeleverde opdrachten en kunnen feedback geven.

Discussie: leerlingen (en docent) kunnen tips, vragen en meningen uitwisselen.

Vraag en antwoord: leerlingen kunnen vragen stellen aan hun docent.

Werkplaats: leerlingen kunnen als groep samenwerken, bestanden delen en met elkaar communiceren.

Presentatie: leerlingen kunnen hier hun eindproducten plaatsen. De inhoud van een cursus wordt toegevoegd door middel van invulvelden, met de mogelijkheid om bestanden mee te sturen. Binnen één cursus kan voor verschillende groepen (een deel van) de inhoud verschillend gepresenteerd worden.

TeleTOP is vanaf september 2002 als Surf-licentie aan te schaffen. Er kan een volledig werkende proefomgeving aangevraagd worden. De kosten hiervoor bedragen 12 euro per gebruiker voor de duur van 4 maanden.

Voor meer informatie over TeleTOP kan men terecht op de website: www.teletop.nl of via email teletop@dinkel.utwente.nl

Albert van der Kaap, geschiedenisdocent op het Bonhoeffer College in Enschede, gebruikte TeleTOP bij het CKV-project 'Klassiek Enschede'. In dit project gingen leerlingen (5-gymnasium) op zoek naar klassieke elementen in gebouwen in Enschede. De klas maakte een website over klassieke elementen in de architectuur van Enschede. Groepjes van twee leerlingen leverden telkens een of meer bijdragen, zoals teksten en afbeeldingen. Een groepje internetredacteurs verwerkte deze bijdragen tot een website.

We vroegen Albert naar zijn ervaringen met deze elektronische leeromgeving.

Een hulpmiddel voor de docent

Volgens Albert van der Kaap is een elektronische leeromgeving geen omgeving waarvan je leert. 'In vergelijking met boeken, een cd-rom of een gewone website voegt het weinig toe. In een elektronische leeromgeving is vooral de communicatie tussen docent en leerlingen beter te organiseren en kun je leerprocessen makkelijker sturen. Je moet de elektronische leeromgeving dan ook vooral zien als een hulpmiddel dat je onderwijs minder tijd- en plaatsafhankelijk maakt. Als je bijvoorbeeld één groepje een antwoord op een vraag of een tip geeft en het in principe voor alle leerlingen relevant is, dan kun je je feedback voor iedereen toegankelijk maken. Bij profielwerkstukken laat ik leerlingen bijvoorbeeld eerst een opzet maken. Mijn feedback is ook voor andere leerlingen toegankelijk.'

'Leerlingen hebben tijdens de les meestal nauwelijks vragen over de stof. Die vragen komen vaak pas thuis. In een elektronische leeromgeving kunnen leerlingen deze vragen aan hun docent of klasgenoten voorleggen.

Als je leerlingen via e-mail vragen laat stellen, moet je steeds naar de berichten zoeken en heb je geen overzicht over wat je allemaal hebt ontvangen en welke leerlingen je al feedback hebt gegeven. In een elektronische leeromgeving is dit veel handiger te organiseren.

Wat ook handig is, is dat je de taak of instructie tussentijds kunt aanpassen, bijvoorbeeld als je merkt dat leerlingen bij hun onderzoek toch nog wat meer tussenstappen of sturing nodig hebben.

Het is ook mogelijk om een enquête af te nemen over een cursus, zodat je deze makkelijk kunt evalueren. Het programma verwerkt de antwoorden in percentage-overzichten.

TeleTOP heeft nog geen mogelijkheid om elektronisch toetsen af te nemen.'

Ondersteuning van projectwerk

In het kader staan de verschillende functionaliteiten van TeleTOP. Hoe maken leerlingen gebruik van deze mogelijkheden? Albert van der Kaap: 'De werkplaats is de plaats waar leerlingen hun tussenproducten uitwisselen en hun werk organiseren. De word-documenten die ze hier plaatsen, kunnen vervolgens door andere groepsleden geopend en aangevuld worden.

Het is niet zo interessant om hele werkstukken in de leeromgeving te plaatsen. Bij het project 'Klassiek Enschede' was een meerwaarde van de elektronische leeromgeving, dat leerlingen hun bijdragen voor de website op TeleTOP konden plaatsen. De redacteurs konden de bijdragen hier vandaan ophalen en eventueel om een nadere toelichting vragen. Daarnaast werd de elo gebruikt om elkaar suggesties te doen en om vragen aan mij te stellen.

De discussie-mogelijkheid wordt nog niet zoveel gebruikt. Leerlingen stellen wel soms een vraag of geven suggesties aan andere groepjes. Bij het project 'Klassiek Enschede' lieten leerlingen hier bijvoorbeeld weten dat zij foto's hadden gemaakt die ook bruikbaar

zouden kunnen zijn voor een ander. Of ze gaven elkaar tips voor gebouwen die ook interessant zouden zijn om te onderzoeken.'

Vernieuwend?

Wat draagt een elektronische leeromgeving bij aan de kwaliteit van je onderwijs?

Albert van der Kaap: 'Wanneer je een elektronische leeromgeving gebruikt, wil dat niet zeggen dat daarmee je onderwijs verandert. Je kunt zo'n elo op een heel conservatieve manier gebruiken. Als je bijvoorbeeld je leerstof van het boek of het bord naar de leeromgeving verhuist voegt dat niet zoveel toe. Je moet een elektronische leeromgeving ook daar proberen te gebruiken waar je zelf vastloopt of waar je zaken graag anders zou willen doen. Of je een elo effectief kunt inzetten is ook afhankelijk van hoe je vindt dat leerlingen leren of zouden moeten leren.'

De opdracht 'Klassiek Enschede' is te vinden op de site HistoForum <http://www.jacobus.nl/geschiedenis>. Klik op Bonhoeffer College en kijk bij gymnasium 5 KCV Klassiek Enschede. De website die gemaakt is op basis van het onderzoek van de leerlingen is te bekijken op <http://proto.thinkquest.nl/~1lb112/>

ELO Expertisecentrum Elektronische Leeromgevingen

Het expertisecentrum EXCELO ontwikkelt en verzamelt expertise ten aanzien van het gebruik van elektronische leeromgevingen in het primair en voortgezet onderwijs en maakt deze expertise toegankelijk voor het onderwijs. Er is een educatorium opgezet waar leerkrachten, leerlingen en andere betrokkenen elektronische leeromgevingen kunnen verkennen voor toepassing in de onderwijspraktijk. Verder worden specifieke bijeenkomsten georganiseerd, zoals algemene inleidingen over het gebruik van elektronische leeromgevingen en praktische verkenningen daarvan, workshops over de pedagogisch-didactische mogelijkheden van elektronische leeromgevingen, en expertmeetings. Voor de verspreiding van informatie over elektronische leeromgevingen is een website ontwikkeld (<http://www.sco-kohnstamminstituut.uva.nl/excelo>). Daar is ook een overzicht van de activiteiten van het expertisecentrum te vinden.

EXCELO is een samenwerkingsverband van het SCO-Kohnstamm Instituut, het ILO, beide van de Universiteit van Amsterdam, en het IVLOS (Universiteit Utrecht).

Samenwerken in Active Worlds

Active Worlds is een elektronische omgeving waarin leerlingen in een virtuele wereld kunnen samenwerken. In Active Worlds kun je 'rondlopen', communiceren (chatten) met andere gebruikers van het programma en je kunt samen objecten en gebouwen maken. Docenten en leerlingen (3 mavo en 3 havo/vwo) van het Haags Montessori Lyceum werkten met Active Worlds. De leerlingen bouwden musea en richtten daar een tentoonstelling van politieke prenten in. De projecten werden gevolgd door onderzoekers van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Active Worlds heeft een speciaal universum gemaakt voor educatieve projecten: Eduverse. In Eduverse wordt Active Worlds ingezet als een elektronische leeromgeving. Active Worlds wordt hierbij gebruikt om leerlingen te laten samenwerken aan diverse projecten, ook als deze leerlingen niet op dezelfde plaats aanwezig zijn. Door de visuele aard van Active Worlds, heb je het gevoel dat je daadwerkelijk in de virtuele wereld aanwezig bent. Je ziet als gebruiker immers de andere gebruikers waarmee je communiceert en je kunt door de hele wereld bewegen. Dit werkt zeer motiverend en het onderscheidt Active Worlds van een groot aantal andere elektronische leeromgevingen waarin leerlingen kunnen samenwerken.

Jeroen Janssen en Henny van der Meijden zijn verbonden aan de sectie Onderwijs en Educatie van de Katholieke Universiteit Nijmegen.
j.janssen@ped.kun.nl en h.vandermeijden@ped.kun.nl

Leven in een virtuele wereld

Wanneer je je in Active Worlds begeeft, neem je de vorm aan van een Avatar. Een Avatar is een poppetje dat door de virtuele wereld heen kan bewegen: je kunt naar links, rechts, vooruit, achteruit, naar boven en beneden. Het chatten met andere gebruikers is simpel: je typt een bericht in een chat-

venster, dat vervolgens verschijnt in een chatvenster daarboven, zodat iedere aanwezige gebruiker het kan lezen.

In Nederland worden programma's als Active Worlds overigens nog vrij weinig gebruikt als hulpmiddel om leerlingen te laten samenwerken. Een uitzondering hierop vormt het Haags Montessori Lyceum (HML). Binnen het HML is de afgelopen jaren ervaring opgedaan met het inzetten van Active Worlds binnen diverse vakken, zoals bijvoorbeeld CKV en geschiedenis.

Het HML werkt hierbij samen met de Sectie Onderwijs en Educatie van de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN). Aan de KUN wordt onderzoek gedaan naar de manier waarop leerlingen samenwerken in een driedimensionale leeromgeving. Daarnaast ondersteunt de KUN docenten bij het gebruik van Active Worlds in hun lessen.

Wat zijn nu de voordelen van het werken in groepjes? Mits goed georganiseerd, is samenwerking een zeer actieve manier om met de lesstof bezig te zijn. Door samen te werken aan een groepsproduct worden leerlingen min of meer gedwongen om actief na te denken over het onderwerp, elkaar uitleg te geven, vragen te stellen en elkaar uit te dagen.

Dat samenwerking tussen leerlingen echter niet vanzelf gaat, maar dat het enkele organisatorische ingrepen van de docent vraagt, zal in het vervolg nog blijken.

Het politieke-prenten-project

Een van de projecten waarmee het afgelopen jaar op het HML ervaring is opgedaan, is het politieke prenten-project. Dit project kende twee varianten. In de eerste variant werkten twee groepen leerlingen uit 3 mavo aan het onderwerp Tweede Kamerverkiezingen. In de tweede variant werkten twee groepen leerlingen uit 3 havo/ vwo aan de politieke geschiedenis van Nederland van de afgelopen veertig jaar. In beide varianten kregen de groepen de opdracht om in Active Worlds een tentoonstelling in te richten aan de hand van een aantal politieke prenten over hetzij de verkiezingen, hetzij de politieke geschiedenis van Nederland.

De projecten bestonden uit drie fases. In de eerste fase van de beide projecten konden leerlingen bekend raken met Active Worlds zelf. De deelnemende leerlingen hadden er nog geen ervaring mee en moesten derhalve leren te werken met het programma. Bovendien hadden de leerlingen nog geen ervaring met samenwerken in een

leeromgeving als Active Worlds.

Samenwerken in Active Worlds vraagt bepaalde vaardigheden, zoals goed lezen en snel en adequaat reageren op de ander. Samenwerken in Active Worlds verloopt ook anders dan samenwerken in een 'normale' situatie. De eerste fase was daarom ook bedoeld om leerlingen ervaring te laten opdoen met het samenwerken in deze elektronische omgeving.

Tegelijkertijd dachten de groepen na over de tentoonstelling die ze wilden gaan inrichten. Beide onderwerpen waren erg breed. De leerlingen moesten een of twee aspecten van ofwel de verkiezingen (bijvoorbeeld 'De LPF', of 'de verkiezingsuitslag'), ofwel de politieke geschiedenis (bijvoorbeeld 'allochtonen en migratie', of 'economie en welvaart') kiezen en uitwerken. Over de gekozen onderwerpen hebben de groepen prenten verzameld en deze zijn gebruikt om de tentoonstelling in te richten.

In de tweede fase werd begonnen met het bouwen van het museum van de groep en de inrichting ervan. Omdat dit technische aspect van het project moeilijkheden op kon leveren, konden de leerlingen een beroep doen op technische tutores. Deze tutores waren andere leerlingen van het HML die al bekend waren met de technische aspecten van Active Worlds.

Tenslotte moesten de groepen in de derde fase hun klasgenoten een rondleiding door hun museum geven. De klasgenoten mochten vragen stellen over de tentoonstelling en de groepsleden moesten uitleg geven over de gemaakte keuzes en de vragen beantwoorden.

Ervaringen

Tot nog toe zijn de ervaringen met het gebruik van Active Worlds positief geweest. De leerlingen die met Active Worlds hebben gewerkt, zijn over het algemeen tevreden over het programma en de manier waarop ze hebben samengewerkt. De tentoonstellingen die de diverse groepen hebben gemaakt, waren van een goede kwaliteit. Op het HML bestaat er onder de docenten die hebben gewerkt met Active Worlds genoeg animo om het programma ook dit nieuwe schooljaar in te zetten. Er zal bovendien samengewerkt worden met buitenlandse scholen. Hiertoef is al contact gelegd.

Tips en waarschuwingen

Toch dienen docenten die Active Worlds willen gebruiken in hun lessen, zich te realiseren dat het van hen de nodige voorbereidingen en inspanningen vergt.

Allereerst is het van belang om in de voorbereidingsfase een goede groepsopdracht te bedenken. Het moet een opdracht zijn die de leerlingen uitdaagt en die niet door één of twee leerlingen gedaan kan worden, maar waarvoor alle groepsleden nodig zijn.

Voor de *afhankelijkheid* tussen leerlingen is van belang. Afhankelijkheid kan met name gecreëerd worden door leerlingen verschillende rollen te geven (bijvoorbeeld: informatiezoeker, bouw- en tekstschrijver). Wanneer leerlingen afhankelijk van elkaar zijn, zullen ze elkaar stimuleren om hun best te doen, omdat anders het groepsproduct eronder lijdt. En door het toebedelen van rollen kunnen leerlingen aangesproken worden op hun individuele bijdrage. Ze worden dan *verantwoordelijk* gemaakt voor een deel van het groepsproduct.

Verder moet een docent die met Active Worlds wil gaan werken, niet als vanzelfsprekend aannemen dat zijn leerlingen over de vaardigheden beschikken die nodig zijn om effectief te kunnen samenwerken. Een groepsopdracht kan nog zo goed in elkaar steken, wanneer leerlingen niet over de benodigde samenwerkingsvaardigheden beschikken en deze vaardigheden ook gebruiken, dan zal hun samenwerking niet gladjes verlopen. Tijdens het samenwerkingsproces zal de docent op verschillende momenten feedback moeten geven op het samenwerken van zijn leerlingen. Wat ging er goed? Wat ging er minder goed? En wat zou er de volgende keer beter kunnen?

Meer informatie

Wanneer u geïnteresseerd bent in Active Worlds, dan kunt u het programma downloaden van de website van Active Worlds

http://www.activeworlds.com/edu/awedu_download.asp

Een docentenhandleiding bij Active Worlds is te vinden op de website van de KUN

<http://www.socsci.kun.nl/ped/owk/activeworlds/>

Deze site is ook nuttig wanneer u geïnteresseerd bent in het onderzoek van de Sectie Onderwijs & Educatie naar het gebruik van Active Worlds.

Carla van Boxtel en Meriam Timmer

De Middeleeuwen in beeld

Leerlingen laten werken met afbeeldingen is niet nieuw. Maar welke meerwaarde kan de computer hierbij hebben? En hoe kunnen computeropdrachten waarbij leerlingen actief aan de slag moeten met een historische afbeelding, ingepast worden in een lespraktijk waarin individueel werk, groepswork en klassikale onderwijsleergesprekken worden afgewisseld? In een verkennend onderzoek van de Universiteit Utrecht zijn een aantal computeropdrachten uitgetprobeerd en kwamen deze vragen aan de orde.

In dit artikel doen wij verslag van de achtergronden van twee opdrachten en van de ervaringen met deze opdrachten in twee brugklassen. De opdrachten gaan over de Middeleeuwen en dragen vooral bij aan beeld- en begripsvorming.¹

De proefkonijnen: brugklasleerlingen van het Johannes Fontanus College in Barneveld en hun docent Pierre van Wieringen.

De auteurs: Carla van Boxtel is docent-onderzoeker bij de sectie Onderwijskunde van de Universiteit Utrecht. Meriam Timmer studeerde onderwijskunde.

Opdracht 'De Middeleeuwen in beeld'

De toelichting onder de afbeelding geeft niet zoveel informatie. Jullie gaan samen een uitgebreidere en betere toelichting maken. Ga als volgt te werk:

- Je kunt op onderdelen van de afbeelding klikken. Lees de vragen die je dan krijgt. Kun je al een antwoord geven op deze vragen?
- Bekijk welke begrippen je kunt gebruiken om de afbeelding toe te lichten. Let op: je kunt niet alle begrippen die naast de afbeelding staan gebruiken! Lees goed de toelichting bij de begrippen.
- Probeer antwoord te vinden op de gestelde vragen. Gebruik daarvoor de toelichting bij de begrippen. Maak aantekeningen van informatie die je kunt gebruiken.
- Schrijf samen een nieuwe toelichting bij de afbeelding van minimaal 4 en maximaal 8 zinnen. Gebruik in je toelichting zoveel mogelijk begrippen.

adel
bijbel
burgers
christenen
horigen
monniken/
nonnen
stadsrecht

geestelijken
gilde
klooster
leenman/
leenheer
kasteel
kerk
ridders

Toelichting die jullie moeten uitbreiden en verbeteren:

De mannen te paard en de mannen te voet verlaten hun domein om te gaan vechten.

In didactische verhandelingen over het geschiedenisonderwijs wordt vaak de term beeldvorming gebruikt. Ook in het rapport van de commissie-De Rooy, met voorstellen voor een nieuwe invulling van het Nederlandse geschiedenisonderwijs, speelt beeldvorming een belangrijke rol.² De benamingen en beeldmerken van de voorgestelde tijdvakken zouden een beeld moeten oproepen waarbij leerlingen zich iets kunnen voorstellen. Deze beelden zouden in latere situaties gebruikt kunnen worden als een soort kapstok en steeds moeten worden uitgebreid en verdiept. Beeldvorming wordt in het rapport niet alleen als doel omschreven, maar ook als didactische methode aanbevolen. De commissie stelt dat de algemene karakteristieken van tijdvakken alleen effectief worden onthouden 'als ze beeldend worden gebracht, dat wil zeggen ingevuld met concrete gebeurtenissen, personen, ontwikkelingen en verschijnselen, in basisonderwijs en basisvorming bij voorkeur in de vorm van concrete verhalen.'

Onderzoek naar beeldvorming binnen het vak geschiedenis is nog schaars. Uit de literatuur die beschikbaar is blijkt wel dat deze beeldvorming problematisch is. Historisch leren denken betekent dat leerlingen zich situaties moeten kunnen voorstellen die ze zelf waarschijnlijk nooit hebben meegemaakt of mee zullen maken.

Voor leerlingen is het vooral moeilijk zich een beeld te vormen van complexe historische ontwikkelingen en structuren.³ Het is relatief gemakkelijk om je een beeld te vormen van manifeste gebeurtenissen met een duidelijk begin en einde en met aanwijsbare actoren. Ontwikkelingen en structuren, zoals de opkomst van het communisme, de verspreiding van het christendom of het feodale stelsel zijn daarentegen moeilijk 'voorstelbaar' te maken. Bovendien willen we dat de beelden van leerlingen zoveel mogelijk in overeenstemming zijn met informatie uit betrouwbare historische bronnen. Soms zijn de beelden die leerlingen van het verleden hebben gebaseerd op clichés of anachronistisch. Dit betekent dat leerlingen zich in de geschiedenis niet alleen nieuwe beelden moeten vormen, maar dat al bestaande beelden moeten worden uitgebreid en genuanceerd.

Namen:

Klas:

Nieuwe toelichting:

Afbeeldingen

Een (betrouwbare) afbeelding van de historische werkelijkheid geeft je doorgaans directer 'toegang' tot het verleden dan een beschrijving in woorden. Afbeeldingen zijn concreet. In het geschiedenisonderwijs worden afbeeldingen daarom vaak gebruikt om leerlingen te helpen zich een beeld te vormen. Elk type afbeelding heeft zijn eigen kracht. Een tijdbalk laat vooral temporele relaties zien. In een causaal schema kunnen oorzaken en gevolgen zichtbaar worden gemaakt. Kaarten kunnen een ruimtelijke ontwikkeling laten zien. Schilderijen, tekeningen, foto's, en prenten kunnen een gebeurtenis, persoon of structuur in de samenleving 'afbeelden'.

Het is echter niet vanzelfsprekend dat afbeeldingen gewenste beeldvorming bevorderen. Wil een afbeelding echt bijdragen aan het verwerven van historische kennis, dan vraagt dit nogal wat van de leerling. Het passief ondergaan van een afbeelding draagt weinig bij aan leren. Het geheugen voor afbeeldingen is beter dan voor tekstuele informatie, maar dit geldt alleen wanneer de afbeelding niet te complex is en gerelateerd wordt aan andere (verbale) informatie. Daadwerkelijk zien wat precies op een afbeelding staat, dit relateren aan specifieke historische gebeurtenissen, ontwikkelingen of structuren, en beoordelen of de afbeelding een betrouwbare weergave is van de werkelijkheid, gaat niet vanzelf. Om dit te kunnen moet de leerling over voldoende voorkennis beschikken of deze verwerven. Daarnaast moet de leerling weten waar hij op moet letten bij het bestuderen van de afbeelding. Tevens moet de leerling een historisch begrippenapparaat beheersen of verwerven om het afgebeelde in historische termen te kunnen beschrijven en verklaren.

Meerwaarde van de computer

Tegenwoordig staan schoolboeken vol met afbeeldingen. Veel docenten hebben een plaat, een poster of grote kaart aan de wand van hun klaslokaal hangen. Afbeeldingen kunnen echter ook op een cd-rom of internetsite staan. Wat is de meerwaarde van afbeeldingen op de computer? We noemen hier drie voordelen. Sommige historische verschijnselen zijn beter te visualiseren met een dynamische afbeelding op de computer dan

met een statische afbeelding of een film. Als leerlingen zich bijvoorbeeld een beeld moeten vormen van de verspreiding van het christendom, kan een kaartanimatie waarop je die verspreiding ziet een goed hulpmiddel zijn. Wie in een virtuele reconstructie van het klassieke Rome heeft 'rondgewandeld', zal erkennen dat zo'n dynamische afbeelding 'meer zegt dan duizend woorden'.

Op de tweede plaats is het op de computer eenvoudiger om een grotere hoeveelheid afbeeldingen te presenteren dan in een boek. Ook is het eenvoudiger om deze afbeeldingen te koppelen aan andere (verbale) informatie, zoals historische begrippen, vragen of interpretaties.

Er is nog een derde voordeel van afbeeldingen op de computer. Deze wordt echter minder vaak onder de aandacht gebracht.

Met de computer is het makkelijker om leerlingen direct te laten handelen aan de afbeelding(en) en om de aandacht te richten. Bij toetsen op de computer wordt hier al gebruik van gemaakt. In de meeste toetsprogramma's kun je vragen maken waarbij leerlingen afbeeldingen moeten ordenen of combineren met andere informatie. Met aangebrachte 'hotspots' is het mogelijk leerlingen in een afbeelding het goede antwoord te laten aanklikken, bijvoorbeeld de zuil van een Griekse tempel of de persoon Stalin op een spotprent. Het handelen aan een afbeelding kan echter ook gebruikt worden om leerlingen op een actieve manier kennis te laten verwerven. Door elementen van een afbeelding te koppelen aan extra informatie of aan vragen, kunnen leerlingen op een gestuurde manier zelf een afbeelding onderzoeken. Als leerlingen op een spotprent op Stalin klikken, krijgen ze bijvoorbeeld een vraag over de wijze waarop Stalin is afgebeeld of ze krijgen informatie over Stalin.

Dit artikel beperkt zich tot het tweede en derde voordeel van afbeeldingen op de computer.

De opdrachten 'ridders' en 'kerk'

De opdrachten die hier worden besproken zijn uitgetoetst in een eerste klas vmbo-havo en een eerste klas havo-vwo (totaal 56 leerlingen) van het Johannes Fontanus College te Barneveld. De heer Pierre van

Wieringen was docent van deze twee klassen. We kozen voor opdrachten waarbij leerlingen samen een gemeenschappelijk product maken, omdat zo'n product vereist dat leerlingen overleggen, voortbouwen op elkaars ideeën en meningsverschillen oplossen.

Als voorbereiding op het groepswerk maakten de leerlingen individueel in de klas en als huiswerk een aantal vragen in hun werkboek. In de geselecteerde vragen kwamen begrippen en verschijnselen aan de orde die ook een rol speelden in de groepsopdracht. We veronderstelden dat deze individuele voorbereiding de kwaliteit van het groepswerk ten goede zou komen. Als leerlingen helemaal niets of bijna niets over een onderwerp weten, valt er immers weinig kennis te verwoorden en uit te wisselen. Terwijl juist deze aspecten van samenwerken het leren kunnen bevorderen.

De leerlingen werkten één lesuur aan een groepsopdracht. De volgende les werd de opdracht in ongeveer twintig minuten klassikaal besproken.

Bij elke opdracht maakte één klas de opdracht op de computer in het computerlokaal, terwijl de andere klas de opdracht op papier in het klaslokaal maakte. Bij de opdracht op papier kregen de leerlingen een uitgeprinte versie van de opdracht op de computer. Het ging om een setje van zo'n dertig pagina's. Samen met de individuele voorbereiding en de klassikale besprekingen waren de leerlingen vier lessen met de opdrachten bezig.

Bij de twee opdrachten stond één historische afbeelding centraal. Eén van de opdrachten, de 'ridder-opdracht', ziet u in het kader. Op de afbeelding zie je mannen in harnas te paard die, samen met een groep lopende mannen, op weg zijn.⁴ Op de achtergrond zie je een kasteel en een stuk grond. De afbeelding toont een situatie die past bij de feodale structuur van de middeleeuwse samenleving. Edelen vochten voor hun heer en kregen daarvoor een stuk land in leen. Op dit land werkten (horige) boeren, die in ruil voor een deel van de oogst bescherming kregen. Bij grotere conflicten moesten ze hun heer als voetvolk ondersteunen.

Er is al een vage en weinig inhoudelijke toelichting bij de afbeelding gegeven die de leerlingen moeten uitbreiden en verbeteren. De toelichting moet zoveel

Leerlingen kregen afbeeldingen te zien waarop veel begrippen van toepassing waren.

mogelijk antwoord geven op de gestelde vragen bij de afbeelding. Deze vragen zijn als hotspot in de afbeelding verwerkt en bedoeld om de aandacht van de leerlingen te richten. Als de leerlingen op de mannen te paard klikken, krijgen ze een aantal vragen: Wat voor beroep hebben deze mannen? Wie gaf hen opdracht te gaan vechten? Wat kreeg die daarvoor in ruil? Als je op het voetvolk klikt verschijnen de vragen: Wat voor beroep hebben deze mannen? Wat hebben zij met de mannen links te maken? Voor wie werkten zij en waarom? Leerlingen kunnen ook op het kasteel en het land op de achtergrond klikken en krijgen dan de vraag van wie dit land was en wie dit land bewerkten.

De vragen zijn bedoeld om leerlingen aan te sporen de afbeelding goed te bestuderen en te overleggen welke begrippen van toepassing zijn. De leerlingen moeten in hun toelichting zoveel mogelijk historische begrippen gebruiken. Ze kunnen kiezen uit een aantal (relevante en niet-relevante) begrippen die naast de afbeelding

staan. De leerlingen krijgen bij elk begrip een korte uitleg (tekst met afbeeldingen).

De tweede opdracht waarin een historische afbeelding centraal stond was bedoeld om leerlingen zich een beeld te laten vormen van het christelijke geloof in de middeleeuwse, West-Europese samenleving. De afbeelding toont het interieur van een middeleeuwse kerk met een bijeenkomst van een priester die uit een bijbel leest en een aantal gelovigen. Onder de gelovigen is, duidelijk herkenbaar aan haar kleding, een non.

Ook hier zijn er vragen in de afbeelding verwerkt en zijn dezelfde begrippen gegeven als bij de opdracht over de ridders. Leerlingen moeten in hun toelichting duidelijk maken welk beroep de man heeft, waarom mensen naar de man komen luisteren, waar de man over zal praten en op welke wijze de non leeft.

Ervaringen met de opdrachten

Voor en na de lessenreeks is dezelfde toets afgenomen. Een aantal gesprekken van leerlingen en de klassikale besprekingen zijn op cassette of video opgenomen.

Positieve leerresultaten

De scores op de natoets zijn vergeleken met de scores op de voortoets. Op de natoets gaven leerlingen uitgebreidere en meer correcte beschrijvingen van het leven van boeren en van het christelijke geloof in de Middeleeuwen. Ze hebben zich dus een rijker en correcter beeld gevormd. De leerlingen waren na de opdrachten ook beter in staat een korte uitleg te geven van begrippen die bij de opdrachten aan de orde kwamen, zoals edelen, horigen en geestelijken.

In de natoets vroegen we leerlingen zo precies mogelijk de twee historische afbeeldingen uit de opdrachten na te tekenen of te beschrijven. Uit de tekeningen en beschrijvingen van de leerlingen blijkt dat de afbeeldingen goed onthouden zijn. Dit resultaat sluit aan bij de veronderstelling dat het geheugen voor (eenduidige) afbeeldingen sterker is dan voor tekstuele informatie, zeker wanneer leerlingen actief bezig zijn geweest met de afbeelding en wanneer de afbeelding gerelateerd wordt aan beschrijvingen in woorden. Uit de antwoorden blijkt ook dat de leerlingen zich niet alleen de afbeelding nog helder voor de geest konden halen, maar dat samen met de afbeelding ook de bijpassende begrippen herinnerd worden. Veel leerlingen gebruikten begrippen als geestelijke en adel om de afbeeldingen te beschrijven.

We vergeleken de groepsproducten van de twee klassen. Het bleek dat de leerlingen die de afbeelding en informatie op de computer hadden bekeken meer letterlijk uit deze informatie hadden overgeschreven dan de leerlingen die de informatie op papier hadden gehad. We vonden dit verschil ook bij een andere opdracht van ons onderzoek. Misschien heeft dit overschrijven te maken met het feit dat leerlingen meer autoriteit toekennen aan informatie op de computer. Het letterlijk overschrijven kwam overigens in beide klassen maar weinig voor.

Gesprekken in tweetallen

Groepswork is alleen productief wanneer het gesprek en de samenwerking tussen de leerlingen van voldoende kwaliteit zijn. Uit onderzoek is bekend dat samenwerken in kleine groepjes het leren alleen bevordert en ondersteunt wanneer leerlingen:

- hun eigen ideeën verwoorden,
- praten over de betekenissen van vakspecifieke begrippen en deze proberen te gebruiken bij het opbouwen van een redenering,
- tot diepere verwerking van de stof komen door het stellen van vragen, het geven van uitleg en het verdedigen en bekritisieren van ideeën,
- op elkaars bijdragen voortbouwen.

Ontlokten de opdrachten met de historische afbeeldingen zo'n productief gesprek? Uit de analyse van de vier gesprekken blijkt dat de leerlingen die in deze tweetallen samenwerkten, ongeveer evenveel aan het woord waren. Het schema toont de resultaten van de gespreksanalyses. Gemiddeld had ruim de helft van alle uitspraken van de leerlingen te maken met de inhoud van de taak. Van de overige uitspraken ging 23% over de uitvoering van de taak of de samenwerking en was 11% niet-taakgericht.

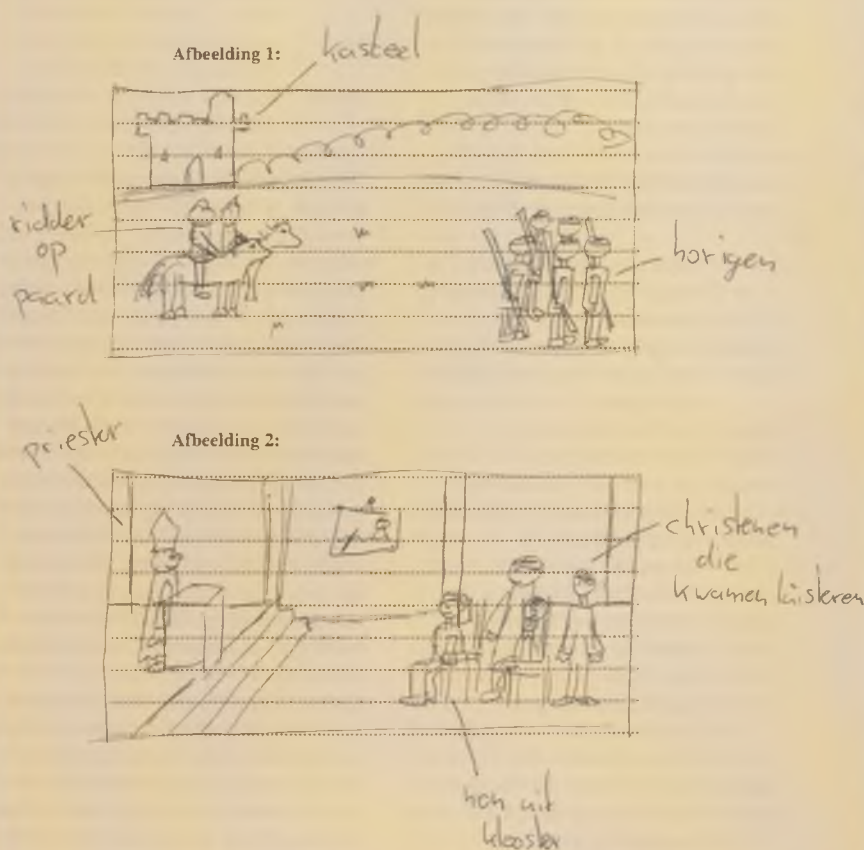
Een groot deel van de inhoudelijke uitspraken (77%) was onderdeel van een redenering waarin één of meer historische begrippen werden gebruikt. Gezien de aard van de opdracht (beschrijven wat je op de afbeelding ziet), is het niet verwonderlijk dat leerlingen vooral beschrijvingen gaven. Ze plaatsten zaken nauwelijks in de tijd en zochten ook niet echt naar verklaringen voor verschijnselen. Hoewel de leerlingen erg veel praatten over de betekenissen van historische begrippen en wat die met de afbeelding te maken

hadden, kwamen concrete begrippen zoals kerk, kasteel en ridder meer ter sprake dan abstracte begrippen, zoals geestelijken en leenman. Het verloop van de gesprekken liet goed zien hoe tijdens de opdracht begripsvorming plaatsvond. In eerste instantie beschreven de leerlingen de afbeelding nog in eigen 'alledaagse' woorden, maar na enige tijd gingen ze steeds meer historische begrippen gebruiken. In het voorbeeld hieronder praten leerlingen bijvoorbeeld niet meer over 'mannen te paard' en 'boeren', maar over ridders en horigen.

7.

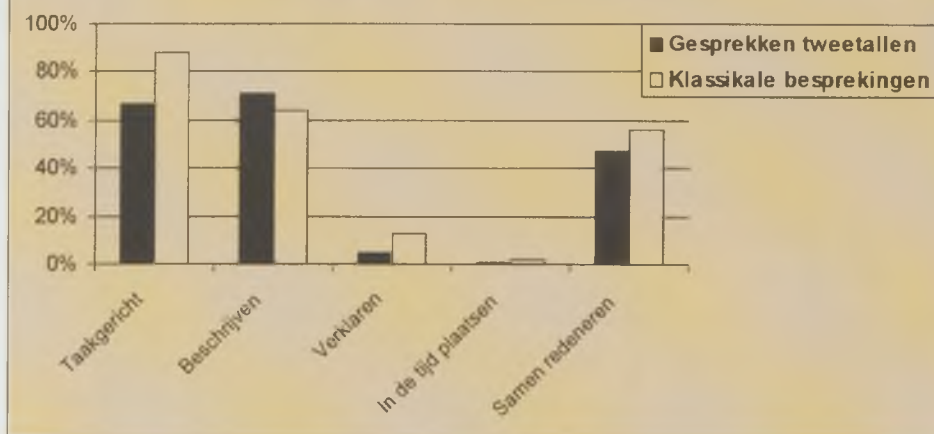
Een aantal weken geleden heb je twee afbeeldingen uit de Middeleeuwen bekeken. Je moest toen samen met een klasgenoot een uitgebreide toelichting maken bij de afbeeldingen en daarbij een aantal begrippen gebruiken. Eén afbeelding heb je op de computer bekeken. Je kon toen op de begrippen en op de afbeelding klikken. De andere afbeelding kreeg je op papier (de informatie over de begrippen stond op vellen die je moest doorgeven).

Wat weet je nog van deze afbeeldingen? Schrijf zoveel mogelijk op wat er op de afbeelding stond. Je mag de afbeelding ook natekenen. Schrijf er dan wel bij wat alles voorstelt. Het gaat niet om je tekenvaardigheid, maar om wat je je nog kunt herinneren van de afbeelding.

Een aantal leerlingen kon zich vijf weken na de opdracht de bestudeerde afbeeldingen en bijpassende begrippen nog goed herinneren.

Figuur 1. Gemiddelde percentages van categorieën van uitspraken in de tweetallen (4) en in de klassikale besprekingen (4).

Gespreksanalyse. Gemiddelde percentages van categorieën van uitspraken in de tweetallen (4) en in de klassieke besprekingen (4).

Bij 47% van alle historische redeneringen leverden *beide* leerlingen een inhoudelijke bijdrage. Het gespreksfragment hieronder is een voorbeeld van een gezamenlijk opgebouwde redenering. Julia en Mandy vullen elkaar voortdurend aan.

Mandy hehehe, en je moet ook nog zeggen en kregen daar eten voor
 Julia nee, dat kregen ze niet, dat moesten ze zelf verbouwen
 Mandy oh ja dat moesten ze verbouwen hè?

Fragment uit een gesprek van een tweetal dat aan de ridder-opdracht werkte.

Julia de koning gaf bevelen en ze kregen daar in...de koning gaf bevelen...
 Mandy en gaf hen eten
 Julia en gaf hun daarin ruil, gaf in ruil...gaf
 Mandy gaf hun eten, eten
 Julia gaf hun ruil, o ja
 Mandy ja, want we moeten niet alleen stil staan bij de ridders
 Julia ja, precies
 u ziet ook mannen, die voor de ridders uitlopen
 Mandy is dit niet een boer?
 Julia (niet goed te verstaan) horigen zijn
 ja, dat zijn horigen
 voor de ridders uit lopen mannen, ehm de horigen
 Mandy ik weet zeker dat horigen
 Julia ja dat stond, dat (niet goed te verstaan)
 Mandy ehm, ehm, voor de ridders uit, voor de ridders uit lopen de horigen
 Julia dat zijn, nee, zij woonden op land van edelen, zij woonden op het land van edelen en moesten grond behouden.
 Julia op de achtergrond ziet u een kasteel

De gegeven begrippen en de vragen hielpen de leerlingen bij het beschrijven van de afbeeldingen. De leerlingen wezen veelvuldig naar onderdelen van de afbeelding. Bijvoorbeeld 'die vrouw is een non' of 'dat is een horige boer'. De vragen stimuleerden het goed bekijken van de afbeelding en werden door leerlingen ook gebruikt om hun samenwerking te organiseren. In de meeste tweetallen werd vraag na vraag besproken. De gegeven begrippen ontlokten een gesprek waarin die begrippen ook gebruikt werden om historische verschijnselen te beschrijven. Omdat niet alle begrippen van toepassing waren op de afbeelding, discussieerden de leerlingen vrij uitgebreid over de betekenissen.

De begrippen op de computer waren hyperlinks. Hyperlinks krijgen een andere kleur als je er op klikt. Op deze manier kon de docent tijdens de uitvoering van de opdracht in het computerlokaal direct zien of een tweetal bij alle begrippen de uitleg had geraadpleegd. Dit maakte het voor de docent gemakkelijker om leerlingen verder te helpen.

Klassikale besprekingen

Bij klassikale onderwijsleergesprekken kun je in principe ook spreken van samenwerkend leren. Meestal is het de

docent die het gesprek stuurt, de vragen stelt, antwoorden aanvult en beoordeelt op de kwaliteit. Leerlingen zijn in deze gesprekken meestal de 'zwakkere' partij. Zij weten vaak niet welke vragen worden gesteld en zijn vaak te weinig diepgaand met de stof bezig geweest om inhoudelijk echt een bijdrage te leveren.

Je zou pas echt van samenwerkend leren kunnen spreken wanneer het onderwijsleergesprek zich kenmerkt zich door:

- het delen en uitwisselen van kennis
- een gedeelde verantwoordelijkheid voor leren,
- een actieve deelname en inhoudelijke bijdragen van leerlingen,
- het voortbouwen op elkaars inbreng.

We wilden weten of de groepsopdrachten voor tweetallen ook geschikt zouden zijn om het samenwerkend leren in een klassikale bespreking te bevorderen. Daarnaast stelden we ons de vraag of het samenwerken in kleine groepjes een goede voorbereiding kan zijn op een klassikaal onderwijsleergesprek.

In het klaslokaal had de docent geen beschikking over een computer. Hij had alleen een print van de afbeelding met daarnaast de begrippen. De leerlingen hadden deze afbeelding ook voor zich, samen met de toelichting die ze bij de afbeelding hadden gemaakt. De afbeelding was een handig referentiekader om het hofstelsel en leenstelsel (bij de opdracht over de ridders) en aspecten van het middeleeuwse christendom (bij de opdracht over de kerk) te bespreken. Abstracte begrippen kregen betekenis door ze in relatie te brengen met de concrete situatie op de afbeelding.

In de klassikale besprekingen was de docent het meeste aan het woord. Van alle uitspraken was 80% afkomstig van de docent. Toch was er een actieve deelname van de leerlingen. De leerlingen luisterden goed naar de docent en naar elkaar. Als de docent een vraag stelde staken steeds behoorlijk wat leerlingen hun vinger op om een antwoord te geven of een ander aan te vullen. Bovendien was de docent nooit lang aan het woord. Er was een continue inbreng van de leerlingen. De docent bouwde in zijn eigen uitleg ook altijd voort op de ervaringen en de inhoudelijke inbreng van de leerlingen. Figuur 1 laat zien dat ruim de helft van alle redeneringen van de klassikale bespre-

kingen gezamenlijk werd opgebouwd. Dat wil zeggen dat zowel docent als leerlingen inhoudelijke bijdragen aan de redenering leverden. In het voorbeeld hieronder zie je hoe twee leerlingen elkaar aanvullen bij het beantwoorden van een vraag van de docent.

Fragment uit de klassikale bespreking van de opdracht over de ridders.

Docent Behalve dat kasteel, zie je daar een aantal mensen rondlopen. En je begrijpt natuurlijk al, was de vraag uiteindelijk, wat voor rol speelden die mensen? Wie had daar of heeft daar een idee over? Die mensen links, wat zijn dat?

Mandy Je zag ridders met een harnas, een lans en een schild en een zwaard. Voor de ridders uit lopen de horigen. En dat zijn dan een soort van boeren die voor de adel werken.

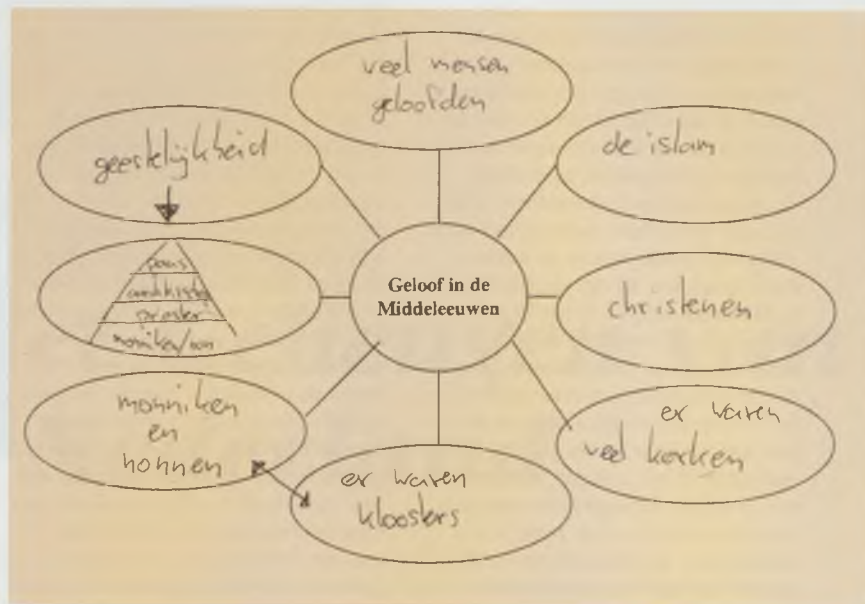
Docent En die moeten dan het land van die adel, ja behouden. Nou de vraag waarom deden mensen dit? Want we hebben dit systeem niet meer, wij kennen dit eigenlijk niet. Misschien is het wel interessant om te zien hoe is dat systeem ontstaan?

Mandy Waarom gehoorzaamden mensen aan dit systeem? Ja, zij hadden dat voor ruil. Als zij het land dan behouden kregen ze voedsel. Ja daar moesten ze dan wel een beetje voor betalen. En ze kregen ook veiligheid.

Docent Heb jij een aanvulling op dat antwoord of een wijziging?

Lian Als de horige het land van het kasteel (niet goed te verstaan). Dan kregen ze bescherming van het kasteel als ze zelf werden aangevallen.

Het samenwerken in tweetallen bleek een goede voorbereiding te zijn op de klassikale bespreking. De leerlingen kwamen met goed geformuleerde beschrijvingen en konden vanuit hun opgedane kennis meedenken over nieuwe vragen die de docent over de afbeelding stelde. De groepsproducten (de toelichtingen) waren voor leerlin-

Antwoord op een vraag van de natoets:

Waar denk je aan bij dit onderwerp? Schrijf zoveel mogelijk woorden of begrippen op. Probeer steeds hele zinnen te maken.

gen een hulpmiddel bij het meedoen in de klas. In het voorbeeld hierboven gebruikt Mandy de toelichting die zij samen met Julia had geschreven.

In de klassikale onderwijsleergesprekken werden veel historische redeneringen opgebouwd. Toch was dit niet veel meer dan in de tweetallen! Wel kwamen door de vraagstelling van de docent andere typen redeneringen aan de orde. De verschijnselen werden meer in de tijd geplaatst en er werden meer verklaringen gegeven. In het voorbeeld hierboven stelt de docent bijvoorbeeld de vraag *waarom* de mensen *in die tijd* aan dat systeem gehoorzaamden.

Er was nog een ander verschil met de gesprekken in tweetallen. In de klassikale besprekingen kwamen abstracte begrippen, zoals leenstelsel en geestelijkheid, vaker en langer aan de orde dan in de tweetallen. In de klassikale besprekingen was ook meer aandacht voor misconcepties. De docent bracht bijvoorbeeld ter sprake dat het op de afbeelding van de kerk niet om een dominee kon gaan en dat de boeren en ridders in de Middeleeuwen doorgaans niet met geld werden betaald. In de tweetallen kwamen dergelijke misconcepties wel naar voren, maar werden zij niet altijd ter discussie gesteld of gecorrigeerd.

Conclusies

Het hier beschreven onderzoek was kleinschalig en exploratief van aard. Toch durfden we wel een aantal conclusies te trekken. De leeruitkomsten en de analyses van de gesprekken laten zien dat het samenwerken aan één centrale en zorgvuldig gekozen historische afbeelding een geschikte methode is om beeld- en begripvorming te bevorderen.

De opdracht bevat veel aanwijzingen en informatie. Bij de versie op papier leidde dit, met name aan het begin van de les, tot enige cognitieve overbelasting en verwarring. Op papier wordt zo'n hoeveelheid informatie en aanwijzingen ook al snel onoverzichtelijk. Op de computer was de informatie beter te organiseren en kon de leerling ook beter gestuurd worden. Dit was vooral te danken aan het gebruik van hot spots in de afbeelding en de hyperlinks naast de afbeelding. Omdat de leerlingen de afbeelding en de begrippen op een actieve manier konden verkennen, door direct te handelen aan deze afbeelding en begrippen, waren ze intensief met de stof bezig. Bij opdrachten op de computer moeten leerlingen wel meer gestimuleerd worden om zaken in hun eigen woorden op te schrijven en niet klakkeloos over te schrijven.

De opdrachten bleken ook goed te combineren met een afwisseling van werkvormen. De positieve resultaten van de groepsoopdrachten zijn niet los te koppelen van de individuele voorbereiding en de klassikale bespreking. Het samenwerken in tweetallen en de klassikale bespreking hadden hun eigen sterke en zwakke punten en vulden elkaar goed aan. Bij het samenwerken in tweetallen kregen de leerlingen meer ruimte om zelf ideeën te verwoorden, redeneringen op te bouwen en begrippen te gebruiken, wat belangrijk is voor het verwerven van duurzame en bruikbare kennis. Maar uit de analyse van de gesprekken bleek ook dat leerlingen niet spontaan geneigd waren zaken in de tijd te plaatsen en te zoeken naar verklaringen. Ze besteedden verder minder aandacht aan moeilijkere begrippen. Ook werden leerlingen zich tijdens het zelfstandig (samen)werken onvoldoende bewust van hun misconcepties. De klassikale bespreking compenseerde deze tekortkomingen. Bovendien bleek het concrete groepsproduct (een geschreven toelichting bij de afbeelding met begrippen) een handig hulpmiddel tijdens de klassikale bespreking van de opdracht. Vooral bij computeropdrachten is zo'n concreet product belangrijk, omdat bij de bespreking in het klaslokaal meestal geen computer meer beschikbaar is en het dus erg lastig is terug te verwijzen naar onderdelen van de opdracht.

De opdrachten worden op basis van de ervaringen met deze twee klassen aangepast en zullen samen met een aantal andere computeropdrachten gebruikt worden in het omvangrijkere onderzoek dat in december 2002 van start zal gaan.

Zelf een vergelijkbare opdracht maken

Hoe maakt u zelf een vergelijkbare opdracht? De opdracht is gemaakt in FrontPage, een programma om html(web)-pagina's te maken. Het is belangrijk dat u de gebruikte afbeeldin-

gen en de te maken pagina's in dezelfde map opslaat.

U maakt eerst de hoofdpagina van de opdracht en zet daarop de instructie, de afbeelding, een toelichting die leerlingen moeten uitbreiden (dit kan eventueel ook weggelaten worden) en een aantal relevante (eventueel ook niet-relevante) begrippen. Het is het handigst om dit in een tabel te doen met drie rijen. In de middelste rij voegt u in het midden de afbeelding in en daarnaast typt u de begrippen. Vervolgens bepaalt u hoeveel hotspots u in de afbeelding wilt aanbrengen. Voor elke hotspot maakt u een aparte pagina met daarop de vraag of de vragen. Dan maakt u de pagina's met de begripsinformatie. Voor elk begrip moet een nieuwe pagina worden gemaakt. Op deze pagina's kunt u eenvoudige definities geven, die u bijvoorbeeld kopieert uit een digitale begrippenlijst (van cd-rom of internet) of die u overneemt uit de methode. U kunt bij een begrip ook een uitgebreide uitleg met daarbij passende afbeeldingen plaatsen.

Ten slotte opent u opnieuw de hoofdpagina met de centrale afbeelding. Maak hotspots in de afbeelding en maak van elke hotspot een hyperlink naar de pagina met de bijpassende vraag. Maak vervolgens hyperlinks van alle begrippen. Link aan elk begrip de pagina met de uitleg over het begrip. Test met 'voorbeeld in browser' of alle hotspots en hyperlinks werken en de opdracht overzichtelijk is opgemaakt. Als u de opdracht op cd-rom opslaat kan de systeembeheerder de opdracht op het netwerk zetten. Leerlingen moeten een vel papier hebben om aantekeningen op te maken en om de nieuwe toelichting op te schrijven. Leerlingen zouden dit ook in Word kunnen typen en hun toelichting kunnen printen of naar u kunnen e-mailen.

Met dank aan de heer van Wieringen en de leerlingen van het Johannes Fontanus College in Barneveld.

Noten

- 1 De opdrachten zullen in aangepaste vorm worden gebruikt in het door NWO gefinancierde onderzoeksproject 'Interactief geschiedenis leren: de rol van visuele representaties'. Dit promotie-onderzoek, uitgevoerd door Maaïke Prangsmas, start in december 2002 en richt zich op de vraag hoe afbeeldingen op de computer, zoals tijdlijnen, historische afbeeldingen, animaties en schema's, op een zinvolle manier ingezet kunnen worden om VMBO-leerlingen te ondersteunen en motiveren bij het leren van geschiedenis. Projectleider Carla van Bortel: C.vanBortel@fss.uu.nl.
- 2 *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming* (Enschede, 2001). Zie blz. 20, 21, 23, 26 en 27.
- 3 Zie Husbands, C. (1996). *What is history teaching?: Language, ideas, and meaning in learning about the past*. Buckingham: Open University Press; Carretero, M., Jacott, L., Limón, M., López-Manjón, A. & León, J.A. (1994). Historical Knowledge: Cognitive and Instructional Implications. In: M. Carretero & J.F. Voss (eds.). *Cognitive and Instructional processes in history and the social sciences* (p. 357-376). Hillsdale New Jersey: Erlbaum; Van Bortel, C. (1994). *Historische begrippen. Een onderzoek naar de mentale representaties van leerlingen uit het voortgezet onderwijs*. Universiteit Utrecht: doctoraalscriptie.
- 4 De afbeelding is overgenomen uit de methode *Sprekend Verleden*, deel 1 (Rijswijk: Nijgh & Van Ditmar, 1989 tweede druk).

Voor meer informatie over de opdrachten en als u interesse hebt om deel te nemen aan het onderzoek in het VMBO, kunt u contact opnemen met Carla van Bortel.

Telefoon: 0413-292996. Email: C.vanBortel@fss.uu.nl

Reinard Maarleveld

Het Geheugen van Nederland

De Koninklijke Bibliotheek is eind 2000 van start gegaan met een landelijk digitaliseringsprogramma onder de naam 'Het Geheugen van Nederland'.

In dit programma worden, in samenwerking met een groot aantal erfgoedinstellingen, collecties gedigitaliseerd en beschikbaar gesteld op een centrale website. Het gaat om verschillende typen informatiebronnen afkomstig uit bibliotheken, musea en archieven waarbij de nadruk ligt op visueel aantrekkelijk materiaal. Doel is een nationale digitale collectie van het cultureel erfgoed op te bouwen en voor een breed publiek (gratis) toegankelijk te maken. Daarnaast worden op basis van de gedigitaliseerde collecties onderwijs toepassingen ontwikkeld voor het voortgezet onderwijs.

In 2004 zullen zo'n dertig collecties moeten zijn gedigitaliseerd, goed voor 300.000 historische bronnen. Bovendien zijn er dan twintig onderwijsapplicaties klaar voor direct gebruik in de klas. De eerste resultaten zijn in oktober 2002 te zien op de website

www.geheugenvannederland.nl.

Reinard Maarleveld is docent geschiedenis en onderwijscoördinator van Geheugen van Nederland.

In mijn bescheiden collectie geschiedenisboeken voor het voortgezet onderwijs bevindt zich ook de *Korte Tijdsrekenkundige Tafel der Vaderlandsche Geschiedenis* uit 1865. Het is een boekje van vijftien bladzijden met feiten en jaartallen. Het voorberigt laat glashard weten: *'Deze tijdsrekenkundige tafel is bestemd om geheel en volkomen van buiten geleerd te worden, zoodat zij een leidraad oplevert, waardoor de leerlingen zich in ieder tijdvak der vaderlandsche geschiedenis ten minste eenigermate kunnen oriënteren'*.

'Geheel en volkomen van buiten leren'. Een nachtmerrie voor leerlingen van de 21ste eeuw!

Beeldcultuur

Naast feiten en jaartallen zijn er in het geschiedenisonderwijs natuurlijk beelden. En die waren er ook al in 1865. Denk aan de historiestukken van Rembrandt, de prenten van Jan Luycken en (in het meer recente verleden) de schoolplaten van Isings. Het beeld van Willem Van Oranje die op de trappen van het Prinsenhof bezwijkt (*Ziet welk een gruwelstuk: een booswicht en verrader/Treft, door zijn doodend lood, hier Neerlands dierbren vader*) is bij generaties Nederlanders bekend.

De beeldcultuur is de laatste jaren sterk in opmars. Schoolboeken worden voorzien van steeds fraaiere beeldbronnen en niet alleen de schoolboeken. Computers en digitale hulpmiddelen (scanners, printers, camera's) stellen de leerling in staat om werkstukken, scripties en verslagen bijna professioneel vorm te geven. Over de inhoudelijke kwaliteiten van deze producten zegt

dat overigens niets (al vind ik het zelf moeilijk om een fraai vormgegeven werkstuk toch van een onvoldoende te voorzien).

De doorbraak van het internet versterkt deze ontwikkeling. Veel musea, archieven en bibliotheken in binnen- en buitenland bieden (onderdelen van) hun collecties nu ook digitaal aan. Ze worden daartoe aangespoord door hun afdelingen marketing en communicatie die via dit medium kansen zien om meer bezoekers en vooral nieuwe bezoekers te trekken.

Vanuit de overheid wordt 'digitaal erfgoed' gestimuleerd omdat hierdoor het cultuurbezit eenvoudig onder de aandacht van een breed publiek kan worden gebracht. Daarnaast biedt digitalisering nieuwe mogelijkheden op het gebied van conservering. Digitale bronnen kunnen ook intensief worden geraadpleegd door belangstellenden zonder angst voor schade aan de originelen.

Docenten staan niet altijd positief tegenover deze digitale revolutie. Het internet is volgens sommigen geen schatkamer vol historische bronnen, maar eerder een 'dark room' waar leerlingen op het slechte pad gebracht worden (stelen van samenvattingen en werkstukken, chatten, het bekijken van porno). Toch is er een kentering in deze opvatting.

Sinds enkele jaren zijn de educatieve uitgeverij in de weer met 'methoden-sites'. De geschiedenis-methode wordt ondersteund door meer bronnen, vragen en opdrachten en als het even kan wordt de link met de actualiteit gelegd. Dit is een hoopgevende ontwikkeling, want hierdoor wordt het internet-aan-

De volgende collecties (in totaal vele tienduizenden afbeeldingen) zullen in 2002 gedigitaliseerd worden voor Het Geheugen van Nederland:

- Nederlandse schilderkunst uit de zeventiende eeuw (Mauritshuis)
- Geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging (IISG).
Onderwijsapplicatie: Spoorwegstaking 1903 (vmbo 3+4)
- Oorlogsaffiches (Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie/
Koninklijke Bibliotheek). Onderwijsapplicatie: Affichespel (Plak de
poster, Beschadig de poster, tweede fase havo en vwo)
- Kaartcollecties (Scheepvaartmuseum Amsterdam). Onderwijsapplicatie:
de overwintering op Nova Zembla (basisvorming)
- Politieke prenten (Atlas van Stolk). Onderwijsapplicatie: L. Jordaan
over 'Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990
- Biografische Knipsels (Centraal Bureau voor Genealogie)
- Beeldmateriaal Directie Oostersche Handel en Reederijen (OHR).
Onderwijsapplicatie: Duik naar het Verleden (basisvorming)
- Modetijdschriften uit de negentiende en twintigste eeuw
(Gemeentemuseum Den Haag)
- Collectie Affiches Vrouwenbeweging uit de 20e eeuw (Internationaal
Informatiecentrum en Archief voor Vrouwengeschiedenis - IIAV).
Onderwijsapplicatie: veranderende rol en beeld van de vrouw
1960-1980 (tweede fase havo/vwo)
- Collectie glasnegatieven uit Nederlands-Indië uit de negentiende en
twintigste eeuw en voorwerpen uit de Nederlandse koloniale afdeling
op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1900 (KIT)
- Historische collectie: de Militaire Geschiedenis van Nederland
(Legermuseum)
- Fotocollectie Rijksmonumenten (Rijksdienst Monumentenzorg)
- Schilderijencollectie (Rijksmuseum)
- Nederlandse archeologische collecties Prehistorie, de Romeinse tijd en
de Middeleeuwen (Rijksmuseum van Oudheden)
- Bewegend Geheugen: digitalisering van 250 uur film, 100 uur geluid
en 2.250 afbeeldingen over het thema 'De wording van de moderne
Nederlandse samenleving' (Instituut Beeld en Geluid, het voormalig
Nederlands Audiovisueel Archief)
- Straatliders uit de collecties Wouters, Scheurleer en Moorman
(Meertens Instituut)

bod voor leerlingen en docenten op maat gemaakt en is er tevens een kwaliteitsewarrant. Keerzijde van deze ontwikkeling is wel dat uitgevers zich nog beperken tot die informatie die direct aansluit bij het boek. De mogelijkheden van het medium worden niet maximaal benut. Uiteindelijk gaat het immers toch om de 'oude technologie': het boek.

Digitalisering van historische bronnen

Het Geheugen van Nederland kan met het digitaliseren van honderdduizenden bronnen de ontwikkeling naar volwaardige inzet van historische bronnen in het geschiedenisonderwijs versnellen. Daarbij worden twee fasen gevolgd. In de eerste fase wordt getracht met een twintigtal uitdagende (maar tegelijkertijd didactisch verantwoord!) internet-applicaties de mogelijkheden van digitaal bronnenmateriaal aan te geven. Deze applicaties zijn kleine, afgeronde eenheden, toegeschreven op

een bepaalde klas of leerjaar in het voortgezet onderwijs met een onderwerp dat aansluit bij het curriculum. De applicaties nemen weinig tijd in beslag en zijn uitgebreid gedocumenteerd, onder meer met een docentenhandleiding, een leerlingeninstructie en een verwijzing naar de meest gebruikte methodes. Ik geef hier drie voorbeelden. Deze voorbeelden kunnen in oktober 2002 via de website van *Het Geheugen van Nederland* worden ingezet op school.

In samenwerking met het IISG te Amsterdam wordt een toepassing ontwikkeld over de Spoorwegstaking in 1903 voor vmbo 3+4. De leerling dient aan de hand van een interactieve speurtocht langs aansprekende digitale bronnen onder meer antwoord te geven op de vraag waarom er gestaakt werd en wat de korte en lange termijn gevolgen waren van deze staking. Dit onderwerp sluit, als oefenstof, goed aan bij het thema *Industriële samenleving in Nederland*.

De Atlas van Stolk heeft in de collectie een groot aantal prenten van politiek tekenaar L. Jordaan. In het kader van het examenonderwerp geschiedenis *Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990* wordt een aantal van die prenten aan leerlingen ter analyse via internet voorgelegd. Daarbij gaat het vooral om het herkennen en interpreteren van beeldelementen. Deze beeldelementen kunnen apart worden uitgelicht, om leerlingen attent te maken op de politieke lading en scherpere van de prenten.

Ten slotte wordt in samenwerking met de Directie Oostersche Handel en Reederijen (OHR) een applicatie ontwikkeld voor de basisvorming over de handelsstromen in de Republiek. Daarbij gaat het er vooral om het belang van de Oostzeevaart aan te tonen. Deze toepassing is getiteld *Duik naar het Verleden*. De leerling krijgt de opdracht op zoek te gaan naar de herkomst van een scheepswrak. Daarbij speelt hij/zij de rol van onderwaterarcheoloog. Door duiktochten naar het wrak wordt getracht informatie boven water te brengen over de lading, de bemanning, het type schip en het jaar van ondergang.

Voor de tweede fase worden op grond van een aantal bronnen lessuggesties gegeven en voorbeelden van verwerkingsopdrachten getoond. In die fase ligt het initiatief dus meer bij de docent en de leerling zelf.

In toekomst

In de huidige opzet stopt *Het Geheugen van Nederland* als projectgroep van de Koninklijke Bibliotheek in 2004. De website en de onderwijsapplicaties zijn vervolgens minimaal nog vijf jaar in cyberspace te bewonderen. Uiteraard wordt nu al getracht door samenwerking met andere spelers op dit terrein (bijvoorbeeld de educatieve uitgevers, de deelnemende musea, archieven en bibliotheken, Kennisnet, Vereniging Digitaal Erfgoed Nederland, Erfgoed Actueel) deze enorme digitale collectie verder te laten groeien en een vaste plaats te geven binnen het Nederlandse digitale cultuurlandschap.

De KB site – www.kb.nl

De Koninklijke Bibliotheek behoort, zoals bekend, tot de belangrijkste bibliotheken van Nederland, met name ook voor ons vakgebied. Hoe belangrijk is de flankerende website: www.kb.nl voor de geschiedenisleraar?

Het antwoord kan kort zijn: zeer belangrijk. De site is bijzonder rijk, zozeer dat hij lijdt aan de meest voorkomende kwaal van het internet, de overdaad. De site redactie heeft dan ook recentelijk een poging ondernomen om de overzichtelijkheid van de geboden informatie te vergroten door de opbouw van de website te verhelderen.

De voor het onderwijs belangrijkste rubrieken worden hier besproken.

Catalogi

Hier vindt men ten eerste de mogelijkheid de overall catalogus van de KB te raadplegen voor zover online (voor titels van voor 1980 is voornamelijk de kaartencatalogus onontbeerlijk). Daarnaast kan men zoeken op soorten publicaties: tijdschriftartikelen, handschriften, kranten etcetera. Een rijke rubriek is 'internetdiensten'.

Speciaal aanbevolen is de 'internet detective'. Hieronder zit een interactieve cursus bedoeld om de kwaliteit van de informatie op het internet te leren beoordelen. Het doorlopen van de cursus duurt ongeveer twee uur. Men kan dat online doen, maar er is ook de mogelijkheid de cursus als zip-bestand te downloaden (ongeveer vijf minuten voor een gewone modem verbinding). Heel nuttig, zeker ook voor leerlingen in de hogere klassen.

Collecties

Hieronder links naar de depotcollectie: de KB neemt in principe alles wat jaarlijks in Nederland verschijnt in depot. Deze collectie kan alleen in de KB zelf worden geraadpleegd.

De wetenschappelijke collectie: gespecialiseerd in de humaniora en de geschiedenis van Nederland.

De bijzondere collecties: vaak particuliere legaten van bijzondere verzamelingen, van middeleeuwse handschriften tot strips en kookboeken.

De digitale collectie: een verzameling van online bestanden (databases), cd-roms en websites. De veruit meest complete verzameling op dit gebied die ik ken. Voor serieus onderzoek volstrekt onmisbaar. Erg aardig onder deze rubriek is ook het onderdeel 'dossiers'. Op basis van de depotcollectie stelt de redactie van de website regelmatig dossiers samen over actuele onderwerpen. Eveneens aanbevolen voor leerlingen!

Webexposities <http://kbschool.kennisnet.nl/>

De KB exposeert delen van haar bezit op het net en dat levert vooral veel zeer fraai beeldmateriaal op, prachtige details bijvoorbeeld van het onlangs verworven Trivulzio getijdenboek uit de vijftiende eeuw. Al veel langer op het net is de expositie 'Honderd hoogtepunten', de honderd mooiste van de in de KB aanwezige publicaties uit verschillende tijden.

Voor onderwijsdoeleinden is ook de expositie van digitale atlanten interessant. Het betreft de *Atlas van der Hagen* (circa 1690) en de *Atlas Beudeker* (circa 1750). De kaarten van deze atlanten, de een van de hele wereld, de ander van de

Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, is digitaal ter beschikking gesteld aan de British Library en de KB. Je kunt deze fraaie, zeer gedetailleerde afbeeldingen in je klas binnen halen. Schitterend!

<http://kbschool.kennisnet.nl>

Van bijzonder belang voor het onderwijs is het project 'Huwelijk en relaties'. De KB is in december 2000 begonnen met het ontwikkelen van een pilot voor het onderwijs in samenwerking met kennisnet en SLO. Op basis van Jacob Cats *Houwelick* (1625) is een bronnenpublicatie met opdrachten gemaakt over huwelijk en relaties in de Nederlanden tussen 1500 en 1800. Analooq aan Cats komen verschillende levensfasen aan bod: maagd, vrijster, bruid, vrouw, moeder en weduwe. Per levensfase kan de leerling diverse soorten bronnen raadplegen: literaire, kerkelijke en wetenschappelijke bronnen, egodocumenten, overheidsbronnen, literatuur en beeldbronnen.

De site is voorzien van een zoekscherm, een sitemap, een tijdbalk 'Hoofdzaken Nederlandse geschiedenis 1500-1800' en een verbinding met de databank van het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie en Rechtsiconografie. In deze databank kunnen leerlingen en docenten via trefwoorden zoeken naar aanvullende literatuur en prenten. Er zijn zo'n 45.000 literatuurverwijzingen beschikbaar, ontsloten op artikelniveau en voorzien van informatie over de bibliotheek waar de boeken en artikelen te vinden zijn. Daarnaast bevat de databank 4.000 gedigitaliseerde prenten, die vrij beschikbaar zijn voor studiedoeleinden.

De opdrachten zijn gemaakt door medewerkers van SLO en zijn gericht op de bovenbouw van havo en vwo en op delen van het vmbo. Voor het vmbo is ook een eigen beeldbron gemaakt 'de tijd gaat, de dood komt' waarin de leerling aan de hand van zeer gerichte vragen de betekenis van een zeventiende-eeuwse afbeelding kan ontdekken. Voor het vmbo is er weinig te vinden op Internet en alleen al daarom is het de moeite waard hiernaar te kijken. Ook als men, zoals ondergetekende, tot de voorzichtige conclusie zou komen dat het – misschien? – wat hoog is gegrepen. Voor havo/vwo is er de praktische opdracht 'Gepast en ongepast gedrag', waar de leerling gevraagd wordt een preek te schrijven op basis van het gedachtegoed van Voetius over gepast en ongepast gedrag van ongehuwden. Heel leuk! Het geheel ziet er prachtig uit, misschien zelfs wel iets te prachtig. Werken met de flash media player zal niet in elk netwerk probleemloos verlopen.

'Huwelijk en relaties' vormt de kern van de KB-school die naar ik aanneem verder zal worden uitgebouwd. Het is nadrukkelijk de bedoeling van de KB om in intensief contact te komen met het onderwijsveld. Met het oog hierop is er 'content management', in gewoon Nederlands, de mogelijkheid voor deelnemende docenten hun op- of aanmerkingen op korte termijn vertaald te zien in aanpassingen van de website. Mijs inziens is dat zeer belangrijk: het louter aanbieden van materiaal is te vrijblijvend gebleken.

Cees Bol

Een vakoverschrijdend multimedia-project

Jos Martens

J oos de Rijcke

(1498-1578)

Voor onze ogen verandert het onderwijs van aanschijn. Een revolutie vindt plaats, even ingrijpend als de uitvinding van de boekdrukkunst een half millennium geleden. Drager van de revolutie is de multimediacomputer. Multimedia zijn meer dan een modegril. De pedagogische en didactische mogelijkheden vormen een gigantische uitdaging.

Jos Martens en zijn collega's namen de handschoen op en startten een vakoverstijgend ict-project over de tijd van een plaatselijke onbekende grootheid. Het was leerzaam in meerdere opzichten.

Gouden Kalf of Gouden Kans?

Op dit ogenblik (voorjaar 2002) beschikt meer dan 95% van de leerlingen op mijn school in het vierde tot zesde jaar secundair onderwijs thuis over een computer; meer dan 90% bezit een multimediacomputer of ten minste een computer uitgerust met een cd-rom en/of DVD-speler. In de school staan vijftig computers en een permanente internetlijn ter beschikking van iets minder dan 500 leerlingen en 75 leerkrachten. Voor gebruik in de les beschikken we over vier laptops en vijf beamers.

Het Sint-Vincentiuscollege is een doorsnee secundaire school, gelegen op het Vlaamse platteland (Buggenhout, niet ver van Dendermonde). Hier werd enkele jaren geleden gestart met een project waarbij ICT grootscheeps werd ingezet en getest.

Dit Joos de Rijcke project werd bekroond met de 'Prijs van de Vlaamse Minister van Onderwijs en Vorming' in het kader van de Digikids Awards 2000, categorie Algemeen Secundair Onderwijs.

Joos de Rijcke

In 1998 was het 500 jaar geleden dat Joos de Rijcke geboren werd in Mechelen. Hij stierf waarschijnlijk op tachtigjarige leeftijd in 1578 in Papayán (in het huidige Columbia). In Ecuador is hij een nationale held, in eigen land een onbekende.

Joos de Rijcke was één van de franciscaanse broeders die begin zestiende eeuw als missionaris naar de nieuwe overzeese gebieden trokken. Hij arriveerde in 1535 in Quito, een jaar na de verovering van de stad door de Spaanse conquistadores Pizarro en Sebastián de Benalcázar. Van hieruit schreef hij reeds begin 1536 naar zijn familie het oudste bewaarde Nederlandse reisverslag over Tawantinsuyu, het Incarijk.

Standbeeld van Joos de Rijcke in Quito,

Jos Martens, voorheen geschiedenisleraar, is medewerker van het Maerlant Centrum, Universiteit Leuven.

Joos de Rijcke was destijds belangrijker voor de Ecuadoranen dan nu bij velen bekend is. Hij was de man die voor het eerst graan invoerde bij de Inca-indianen, nieuwe landbouwmethodes introduceerde en in de bres sprong voor de rechten van de inheemse bevolking. In zijn leven speelde het toeval een grote rol. En na zijn dood eveneens. De Leuvense hoogleraar Spaanse literatuur C. De Paepe, die omstreeks 1975 op zoek was naar literaire sporen van twee eeuwen Spaanse bezetting in onze streken, ontdekte over De Rijcke een dikke bundel geschriften. Men dacht dat deze geschriften vernietigd waren bij de beruchte brand van de Leuvense bibliotheek in augustus 1914.

Longitudinaal, vakoverschrijdend en multimediaal

In 1996 dienden wij bij het Vlaamse Ministerie van Onderwijs het Joos de Rijcke-project in. In ons project stonden de volgende vragen centraal:

1. Heeft ICT een duidelijk aantoonbare didactische meerwaarde bij een degelijk didactisch project?
2. Kan de implementatie van ICT via een dergelijk project doorgevoerd worden in de mens- en maatschappijvakken, niet door extra-lessen informatica, maar doordat leerlingen andere leerlingen initiëren en begeleiden, waarbij leerlingen en leerkrachten van elkaar leren?

Een derde vraag werd niet neergeschreven: welke *technische* kennis moet in de gemeenschappelijke 'pot' aanwezig zijn voor de uitvoering van een dergelijk ICT-project? Kunnen wij op leerlingen rekenen wanneer de kennis van hun leerkrachten te kort schiet?

Wij opteerden voor een longitudinaal, vakoverschrijdend en multimediaal werkmodel.

- **Longitudinaal** in twee betekenissen:
 - wat de betrokken leerjaren betreft: van eerste tot zesde jaar secundair onderwijs;
 - qua duur: voortzetting gedurende enkele schooljaren, zodat aspecten toegevoegd konden worden aan de website en het project 'gelinkt' kon worden aan de activiteiten rond het Keizer Karel V jaar 2000 en aan de vieringen rond *Vlaanderen 2002*.
- **Vakoverschrijdend**: bij het project zijn vanaf de aanvang aardrijkskunde, Nederlands, geschiedenis,

esthetica (te vergelijken met CKV), en godsdienst betrokken, later aangevuld met Frans, Engels en Duits.

- **Multimediaal**:
 - in de klassieke betekenis: het aanwenden van diverse media zoals naslagwerken, video, cd-rom, internet, museumbezoek, lezingen, interviews.
 - in de 'moderne' zin: computergestuurde multimedia en publicatie van het verslag op een website.

Op de volgende wijzen werd ict ingezet:

1. Het opsporen van informatie (ook illustraties) via internet, rechtstreeks (zoektermen) of via universiteits- en andere bibliotheken.
2. Het schrijven van een tekst, eventueel met verwerken van bestaande fragmenten.
3. Definitieve versie op de internetsite plaatsen.
4. E-mail voor contacten met elkaar en met de docenten.¹

De didactische meerwaarde van het project lag volgens ons in:

- de krachtige leermotivatatie,
- het groepswerk,
- begeleid zelfstandig leren volgens de onderzoekende methode,
- de doorbreking van de 'vakjesmentaliteit',
- het realiteitsgevoel door deelname in een ruimere context: samenwerking met gemeentebestuur, heemkundige kringen en universiteit en het 'eindwerk' publiceren op internet,
- de functionele integratie van hoogwaardige leermiddelen,

Het Joos de Rijcke-project draaide inhoudelijk om de vergelijking van het gebied en de cultuur van de Inca's met België rond 1500, bijvoorbeeld landbouwmethodes.

De Incaboeren werkten met een voetploeg.

- de integratie van luister-, spreek-, lees- en schrijfactiviteiten.

De start van het project

Tijdens het laatste weekeinde van augustus 1998 stond heel Buggenhout in het teken van Joos de Rijcke. De schrijver Paul Koeck schreef een biografisch massaspel, waarin heel wat oudere leerlingen en oud-leerlingen optraden en dat driemaal (uitverkocht) werd opgevoerd. Er waren allerlei tentoonstellingen over Ecuador. Historische, toeristische en culinaire manifestaties lokten veel publiek. Dit bleek een sterke externe motivatie bij de aanvang van het project.

Bij het begin van het schooljaar 1998-99 werd het project gestart in de vierde jaren (havo/vwo-niveau). In de les Nederlands startten de leerlingen met het lezen en analyseren van het Middel-Nederlandse reisverslag uit 1536. Cruciale fragmenten werden 'vertaald' naar modern Nederlands. Vervolgens kregen de leerlingen een 'creatieve' schrijfpdracht bij deze brief.

Voor aardrijkskunde was een herschikking van de leerstof nodig: Latijns-

Amerika verhuisde van het derde naar het eerste trimester. Geschiedenis begon met een korte historische inleiding op het project. De leerlingen moesten deelaspecten van de historische werkelijkheid (politiek, cultuur, dagelijks leven en technologie) bestuderen, waarbij een vergelijking moest worden gemaakt tussen Europa en Tawantinsuyu rond 1500. Ze bestudeerden tevens het acculturatieproces in de ontmoeting Europa - Incarij, waarbij de nadruk lag op processen van continuïteit en verandering.

Zoals Barbara Tuchman *De waanzinnige veertiende eeuw* ophing aan de figuur van ridder de Coucy, wilden wij een groot deel van de leerstof verbinden met de biografie van Joos de Rijcke. Zijn levensloop (1498 - 1578) overspant een bijzonder cruciaal tijdvak in de geschiedenis van de Nederlanden en van de wereld: Bourgondische 'Herfstij der Middeleeuwen', humanisme, hervorming, eenmaking en scheiding van de Nederlanden, de Tachtigjarige Oorlog, de Grote Ontdekkingen. Een ideale gelegenheid om het tijdsbesef van de leerlingen aan te scherpen: alles gebeurde in één werkelijk bestaand mensenleven. De leerlingen moesten een aantal zeer concrete gegevens bestuderen, vertrekkend van de lokale situatie, zoals dat in de schoolboeken niet gebeurt, en telkens in de vergelijking: "hier bij ons - in Tawantinsuyu". Op deze manier probeerden we Braudels 'geschiedenis in drie snelheden' in de geschiedenisles toe te passen.²

Op 1 oktober 1998 bezochten de drie vierde klassen de tentoonstellingen rond Dirk Bouts in Leuven. Deze tentoonstellingen gingen over Bouts en zijn tijdgenoten, over het dagelijks leven in de late Middeleeuwen en over de bouw van het Leuvense stadhuis. Dit stadhuis werd later ook door de betrokken werkgroepjes van drie of vier leerlingen (samen met hun ouders) bezocht.

De bezoeken waren voorbereid met behulp van educatief materiaal ontwikkeld door de K.U. Leuven.³ Dit betekende het eigenlijke startschot. De leerlingen werden beoordeeld voor een mondelinge rapportage en enkele korte schriftelijke verslagen.

Het werk rond het project werd gedaan als huiswerk voor het vak Nederlands. Het eindproduct dat leerlingen moes-

ten opleveren, was een scriptie op internet. Ze konden kiezen uit een lijst met onderwerpen die in samenspraak met leerlingen en leerkrachten van de verschillende klassen was opgesteld. De leerlingen kregen als opdracht hun onderwerp onderzoekend te benaderen, met enkele richtlijnen over heuristiek en bibliografie.

Na schooltijd had ik met de groepjes leerlingen werkbesprekingen. Ik heb elke werkgroep zo'n vier keer uitvoerig gesproken. Soms stuurden de leerlingen hun teksten en illustraties via e-mail en legden mij op deze manier hun vragen en problemen voor. Door bijsturing zijn heel wat teksten in de loop van het werk aangepast. De groepjes hebben minstens drie versies van hun scriptie gemaakt, voordat zij na correcties en aanvullingen een definitieve versie inleverden.

De eerste ervaringen

De mondelinge en eerste schriftelijke verslagen naar aanleiding van de bezoeken aan de tentoonstellingen rond Dirk Bouts bleven ons inziens ondermaats: de leerlingen hadden meestal de beknopte tekst van de wandelgids overgeschreven, hoogstens met enkele persoonlijke opmerkingen. Bespreking van de bestudeerde onderwerpen ontbrak haast volledig. Bij de evaluatie bleek dat deze leerlingen een aantal basisvaardigheden voor het schrijven van zakelijke teksten nooit eerder behoorlijk hadden ingeoefend. De beginsituatie hadden we verkeerd ingeschat. De leerlingen kenden en konden niet wat wij veronderstelden. En er waren grote individuele verschillen.

Het vergelijken viel ook niet mee. Neem bijvoorbeeld een augustusminiatuur met de graanoogst. Leerlingen konden de voorstelling niet meer beschrijven, omdat de culturele context van een levenswijze die duizenden jaren fundamenteel ongewijzigd overleefde, binnen één generatie verdwenen is. Dan koppelden wij terug naar een video over Joos de Rijcke, die ze enkele lessen eerder zagen. "Hoe maaiden die Ecuadoranen het graan?" Met de sikkel, een werktuig dat veel ouder is en minder effectief dan de korte graanzeis van de arbeiders op de miniatuur, vijfhonderd jaar geleden. Een prachtig voorbeeld van geblokkeerde technologie.

Landbouwmethodes of het schrift vergelijken in Europa en in Tawantinsuyu, dat ging nog net. Maar de samenhang nagaan tussen diverse sociale, economische, politieke en culturele aspecten, dat deden ze nooit eerder en dat vraagt klaarblijkelijk een ongelooflijke mentale inspanning en veel voorkennis. Bijvoorbeeld: wat is de relatie tussen landbouw, kalender en godsdienstige rituelen? Had je dat bij ons ook? Natuurlijk, denk maar aan de dierenriem- en kalenderafbeeldingen, onder andere in Vézelay.

We slaagden er hopelijk in inzichten en syntheses mee te geven die vele jaren studie hebben gekost; inzichten die de leerlingen bij een 'normale' schoolse behandeling van de leerstof nooit tegen het lijf zouden zijn gelopen.

Virtueel of met beide voeten in de modder?

Als 'bronnen' gebruikten wij op ruime schaal gravures en schilderijen

Met de wizz kids op bezoek bij Margaretha van Oostenrijk in Mechelen.

van Breughel, foto's van oude gebouwen en ambachten en zelfs strips. De kern van de klassieke, gedrukte 'documenten' was reeds twintig jaar geleden verzameld, door de jaren heen aangevuld en herhaaldelijk in klassen uitgetest. Later werd het arsenaal aangevuld met video's en internetgegevens. Op de site staan biografische gegevens over Joos de Rijcke, een brief van zijn hand (met een verklaring van onbekende en moeilijke termen) en foto's van de kerk en het klooster van de franciscanen in Quito. Onder de knop 'De eeuw van Joos de Rijcke' staan teksten en afbeeldingen over de ontdekkingsreizen, het Incarijk en de Nederlanden in de zestiende eeuw. Deze informatie is niet alleen van de docenten afkomstig, maar bevat ook door leerlingen gevonden informatie.

De grenzeloze mogelijkheden van internet hebben iets bedwelmends, iets verslavends ook. Lonkt daar niet het gevaar te verdwalen in een virtuele realiteit?

Niets kan ons inziens het contact met de voorwerpen zelf vervangen, of het zelf met de handen onderzoeken en manipuleren. Daarom was er tijdens het tweede trimester een bezoek gepland aan het lokale heemkundig museum. In het derde trimester brachten we een bezoek aan Mechelen en aan het Rubenshuis te Antwerpen. Waarbij hun exploten werden vereeuwigd, op diskette, met de digitale schoolcamera, voor bijzetting in de fotogalerij op de website.

Leerlingen suggereerden om op de opendeurdag van de school, begin mei, rond de website-presentatie een tentoonstelling in te richten met onder

andere Ecuadoraans textiel en grote reproducties van de tentoonstelling *Leven te Leuven in de late Middeleeuwen*.

Ondertussen ging het groepswork verder, tot na de paasvakantie, voornamelijk buiten schooltijd. De huistaken Nederlands van het hele schooljaar werden uitsluitend hiervoor gebruikt.

Toetsing

Het schooljaar is in België verdeeld in twee semesters. Deze worden voor ieder vak afgesloten met een grote toets. De stof van het leerplan werd zoveel mogelijk geïntegreerd in het project, maar verder gewoon traditioneel behandeld en getoetst. Vanzelfsprekend moesten de toetsvragen voor het overige worden aangepast. Hiervoor overlegden wij onderling en samen met de leerlingen. Voor aardrijkskunde was er bijvoorbeeld een vraag over de historische oorsprong van de *latifundia*. In het schoolboek geschiedenis duiden wij aan wat de leerlingen moesten kennen. De vragen bij deze fragmenten werden voor de toets bewaard. De leerlingen wisten vooraf dat ieder een individuele open vraag zou krijgen: 'Wat kan je in maximaal vijftien regels vertellen over het onderwerp dat jouw groep uitwerkt?'

De scripties werden enkele keren tussentijds beoordeeld. Alleen goede cijfers kwamen op het maandrapport. Leerlingen die een slecht cijfer hadden, kregen een tweede of derde kans voordat een definitief cijfer werd toegekend. Deze leerlingen vonden op hun maandrapport alleen het samenvattende cijfer voor hun vaktoetsen voor dagelijks werk.

De eindschrijftjes werden beoordeeld

door de docenten Nederlands en geschiedenis. De eindcijfers werden afzonderlijk toegekend per vak en dan tot een enkele beoordeling herleid die voor de twee vakken telde.

Evaluatie

Wat was de didactische meerwaarde van het project? Om dit te beoordelen moeten wij zowel de rekening opmaken van het verloop (= procesevaluatie) als van het niveau van de eindproducten (productevaluatie).

Over inzet en enthousiasme hebben wij absoluut niet te klagen! Nauwelijks twee jaar eerder was er in de drie klassen niemand die graag geschiedenis deed, maar nu werkten de meeste leerlingen enthousiast mee. Toch had je ook nog 'meelifters'. In elk groepje zat minstens één ervaren internetter en het kwam voor dat één leerling al het opzoek- en knip-plakwerk deed. De andere groepsleden lazen alleen na op fouten en soms gebeurde zelfs dat niet. Het enthousiasme weerspiegelde zich tevens in de uiterlijke verzorging van de scripties, wat winst is voor de leerkracht die alles moet nalezen, maar niets zegt over inhoudelijke kwaliteit.

De tekorten situeerden zich op het terrein van de 'klassieke' vaardigheden. Die waren (volgens ons) onvoldoende ingeoefend door de collega's Nederlands of geschiedenis in de eerste jaren. Onder die vaardigheden verstaan wij: taalbeheersing, kunnen synthetiseren, schrijven van een zakelijke tekst en een onderwerp problematiserend benaderen.

Enkele werken kwamen nooit op de website terecht, om technische redenen (beschadigde diskettes, origineel niet bewaard) of onbevredigende kwaliteit. Een scriptie (over mode) kreeg een onvoldoende.

Voor mij als docent is er veel meer tijd in gaan zitten dan ik verwacht had. We hebben als docenten slechts enkele keren als groep vergaderd. De meeste bijeenkomsten waren 'bilateraal'. Zo heb ik een keer of vijf met een collega thuis een bespreking gehad. De verslagen en evaluaties werden via e-mail naar andere collega's gestuurd. Ik heb het project heel positief ervaren. Hoe vaak krijg je als leraar nog de kans

Literatuur

- G. Deketelaere, 'Internet en het vak Nederlands' in: *Vonk* 28, nov. 1998, 33-42.
- J. van Dooren, 'Weinig amusement in de Vlaamse geschiedenisles' in: *Hermes*, 1:3, 1997, 11-22.
- J. van Dooren, *Het gebruik van multimedia in algemene vakken. Handboek leerlingenbegeleiding* (Kluwer Editorial, afl.26, mei 1999), 173-192.
- M. D'Hoop, 'Surfen naar het verleden: de 'blijde intrede' in de geschiedenisles' in: *Impuls*, 30 (3), 2000, 180-188.
- C. De Paepe, 'Joos de Rijcke (fray Jodoco Rique) (1498-1578). Korte Levensschets' in: *Franciscana*, 34 (1), 1979, 3-19.
- W. Dupon, *Historische vorming. (Leer)doelgericht en onderzoekend geschiedenis leren* (Deurne: Wolters Plantyn, 1998).
- J. Guldentops, *Internet en geschiedenis. Een historische, methodologische en heuristische benadering* (Leuven/Amersfoort: Acco, 1996).
- J. Martens, 'Wereldveroveraars met oogkleppen' in: *Fundamenten 4: Nieuwe Tijd* (Leuven: Wolters, 1992), 278-283 en (uitgebreid) op de website Joos de Rijcke (Knop: 'De eeuw van Joos')
- J. van Iseghem & N. Verraes, 'Ons verleden in woord en beeld. Vakoverschrijdend werken met creatief schrijven en documentatie-opdrachten' in: R. Rymenans & H. de Jonghe (red.), *Het Schoolvak Nederlands* (1997) 359-367.
- J. van Leeuwen, 'Analyse-raster op 4 niveaus. Aanzet tot een theoretische fundering van het Maerlantproject' in *Hermes*, 6, 1998-2, 41-46.
- J. Martens, J. van Dooren & H. Van Dycke, *Joos de Rijcke (1498-1578). Eerste Vlaamse zendeling in Zuid-Amerika* (Gent: Esmeraldas - Ecuadorcentrum, 1998).
- Nova & Vetera*, Themanummer: zelfstandig leren. Een (r)evolutie? (1999-2000), 57 (1-2).
- K. Rogiers, 'Zelfstandig-begeleid oefenen van historische vaardigheden in de pc-klas' in: *Impuls*, 30 (3), 2000, 189-200.
- F. Schram, *Internet en geschiedenis. Navormingssyllabus* (Antwerpen, 2001).
- H. Stohr, R. Verstaen & T. Van Vugt, 'Limburg - online. Omgevinggericht onderwijs met de computer' in: *Kleio*, 7, 1993, 26-29.
- E. Vanhoutte, 'Hypertekst is middeleeuws' in: R. Rymenans & H. de Jonghe (red.), *Het Schoolvak Nederlands* (1997) 349-358.

op echte arbeidsvreugde? En om bij te leren van je leerlingen? Vooral op technisch gebied konden we leren van de leerlingen. Minstens twee collega's waren internet-analfabeten. Ik had zelf nog nooit met powerpoint gewerkt. Enkele leerlingen hebben na schooltijd uitleg gegeven aan een aantal docenten en leerlingen. Wat ICT-implementatie betreft is het project zeer geslaagd: de leerlingen raakten op dit terrein verder dan wij voor mogelijk hielden! Op het einde van het schooljaar ontvingen zij hun werk dan ook terecht op cd-rom tijdens een kleine plechtigheid.

Omdat wij nog alles te leren hadden, onderschatten wij één aspect schromelijk: hoe tijdrovend het is om de definitieve versies op de website te krijgen! Het is wellicht beter om dit niet op internet te doen, maar op cd-rom. De cd-rom was ook een uitkomst bij het

Inca-herder.

Inca-vogelverschrikker met zijn belletjesstok op een veld jonge mais.

raadplegen van de informatie die op de website stond. De leerlingen kopieerden de website op cd-roms en verspreiden deze tegen kostprijs. Op die manier kon de informatie makkelijker (en sneller) thuis bestudeerd worden. De informatica-lokalen waren zelden vrij tijdens de geschiedenisles.

Toepassing in een andere regio

Het project zou in een andere regio toegepast kunnen worden, indien je plaatselijke geschiedenis met ruimere studie van een periode wil combineren. Overal heb je archeologische gegevens die tot uitgangspunt kunnen dienen. Het hele land is bezaaid met plaatselijke musea, archieven, heemkundige of historische kringen, waarmee je kunt samenwerken. Ook de website van Joos de Rijcke zelf is eventueel een bruikbaar uitgangspunt. De documentatie die leerlingen en leerkrachten hier samenbrachten hoeft niet meer verzaamd te worden door uw leerlingen. Kijk maar op het internetadres van Joos de Rijcke: <http://www.geocities.com/joosdr/>

Noten

- 1 Email zal in de toekomst ook voor buitenlandse contacten worden ingezet, als de geplande samenwerking met Duitse en Siciliaanse scholen op gang komt.
- 2 Zie H. Van de Voorde, 'De didactische relevantie van Fernand Braudel,' in *Digo XVIII-2*, 1994, p. 50-61.
- 3 Zie de website onder de knop 'De eeuw van Joos'.

Een WebQuest maken

Hoe laat je leerlingen op een zinvolle manier de grote hoeveelheid aan informatie op internet gebruiken? Eén van de mogelijkheden is een WebQuest. Dit is een onderzoeks-gerichte opdracht waarbij de informatie, in ieder geval voor een deel, afkomstig is uit bronnen op internet. Een WebQuest ontwerp je volgens een aantal didactische principes en heeft een vaste structuur. Op internet vind je veel voorbeelden van WebQuests (nog hoofdzakelijk Engelstalig), maar het is niet zo moeilijk om er zelf een te maken.

De WebQuest is geïntroduceerd en beschreven door de Amerikaanse hoogleraar onderwijstechnologie Bernie Dodge. Die heeft zich bij de opzet laten leiden door de dimensies van leren van Marzano.

Marzano onderscheidt vijf dimensies: motivatie, nieuwe kennis verwerven en integreren, kennis verbreden en verdiepen, onderzoek doen en reflectie.

Een WebQuest gaat verder dan het zoeken van een antwoord op een vraag. Leerlingen moeten met een vraagstelling aan de slag die hun denken op een hoger plan brengt. Zij worden gedwongen om de verworven informatie om te zetten in een product. Dit product kan een oplossing voor een probleem zijn, maar ook een hypothese, een standpunt of een ontwerp voor een poster.

Dodge onderscheidt twee types Web-Quests: de kortdurende WebQuest en de langdurende WebQuest. Een leerling besteedt aan de kortdurende Web-Quest zo'n een tot drie lesuren. De leerlingen verwerven nieuwe kennis en integreren die in reeds aanwezige kennis. Deze vorm sluit aan bij de tweede dimensie van Marzano.

In de langdurige WebQuest gaat het vooral om het uitbreiden en verfijnen van kennis, aansluitend bij Marzano's derde dimensie van leren. Op het eind van de WebQuest heeft de leerling een behoorlijke hoeveelheid informatie diepgaand geanalyseerd en verwerkt.

Een WebQuest ontwerpen

Een goede WebQuest, waarbij de leerling efficiënt gebruik maakt van zijn tijd en van internet, voldoet aan de volgende eisen:

- De opdracht moet haalbaar, uitdagend en motiverend zijn. Je kunt dit op verschillende manieren bereiken. Enkele voorbeelden: de leerling krijgt de rol van detective die een probleem moet oplossen of op zoek moet naar een schat of

verloren voorwerp; de leerling moet als journalist een artikel schrijven voor een krant of tijdschrift; de leerling maakt een programmaboekje bij een toneelvoorstelling; de leerlingen wisselen via e-mail gegevens uit met leerlingen in een andere stad of een ander land.

- De opdracht moet eenduidig zijn. Toelichting moet niet of nauwelijks nodig zijn. Het verdient daarom aanbeveling te werken met een stappenplan waarin de leerlingen stap voor stap duidelijk gemaakt wordt wat er van hen wordt verwacht.

Een WebQuest heeft een vaste structuur:

Inleiding: uitleg van het doel en de achtergrond van de opdracht. De opdracht wordt in een context geplaatst en de plaats in het curriculum wordt duidelijk gemaakt.

Taak: korte omschrijving van de taak. Dit kunnen verschillende soorten taken zijn, zoals het oplossen van een mysterie, het inleven in rollen om een toneelstukje te schrijven, het schrijven van

The WebQuest Page

<http://webquest.sdsu.edu/>

Deze zeer uitgebreide pagina bevat informatie over de achtergronden van WebQuests, tips voor het zelf ontwerpen en links naar voorbeelden. Wanneer u zelf een WebQuest wilt maken, zijn de volgende onderdelen van deze site erg handig.

Onder 'Readings en training material' vindt u:

WebQuest Taskonomy

<http://webquest.sdsu.edu/taskonomy.html>

Een beschrijving van verschillende typen taken die u voor een WebQuest kunt gebruiken: navertellen/reproductie, compilatie, mysterie, journalistiek product, ontwerp, creatief product, overeenstemming, argumentatie, zelf-kennis, analyse, beoordeling, wetenschappelijk.

Bij elk type taak worden enkele voorbeelden van uitgewerkte WebQuests gegeven.

Voor het ontwerpen van de taak is ook de pagina 'Design patterns' inspirerend: <http://webquest.sdsu.edu/designpatterns/all.htm>

Process guides

<http://webquest.sdsu.edu/processguides/>

Deze richtlijnen voor verschillende leeractiviteiten zijn in het Engels, maar makkelijk te vertalen. Er worden richtlijnen gegeven voor brainstormen, het bereiken van overeenstemming in een groep, het beoordelen van de betrouwbaarheid van websites, het gebruik van primaire documenten, de analyse van een afbeelding, interviewen, tijdsmanagement en argumenteren.

Templates

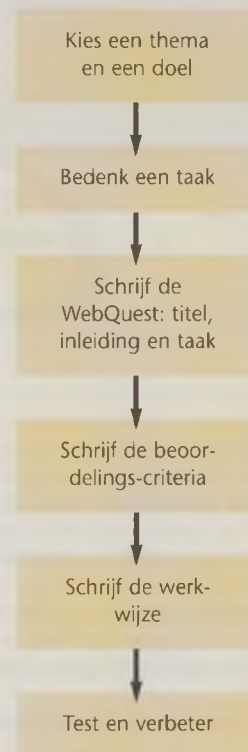
Er zijn kant en klare templates voor WebQuests. Het gaat om formats waarin de basisstructuur en lay-out van een WebQuest al gegeven is en u alleen de teksten hoeft aan te passen en aan te vullen.

U kunt verschillende soorten templates downloaden van:

<http://webquest.sdsu.edu/LessonTemplate.html>

U moet een unzip-programma hebben, bijvoorbeeld Winzip (te downloaden van Download.com) om de template te kunnen openen. U opent de template in een programma om webpagina's te maken (bijvoorbeeld Front Page, Dream Weaver of Claris Homepage). Vervolgens vult u de templates in en plaatst de WebQuest op de site van uw school of een homepage.

Stappenplan voor het ontwerpen van een WebQuest

een artikel of het komen tot overeenstemming. Op The Web Quest Page staat een overzicht van verschillende soorten taken met links naar voorbeelden.

Werkwijze: Hier staat stap voor stap beschreven hoe leerlingen te werk moeten gaan. Er worden bijvoorbeeld aanwijzingen gegeven voor het verzamelen of verwerken van informatie of voor het verdelen van de taken in een groep. Hier wordt ook een overzicht gegeven van informatiebronnen. Vaak zullen dit internetsites zijn.

Beoordelingscriteria: Een korte beschrijving (kan ook in een tabel) van de aspecten waarop de leerling beoordeeld wordt en de scores die behaald kunnen worden.

Voor het ontwerpen van een Webquest kunt u gebruik maken van het stappenplan en The WebQuest Page.

De meeste WebQuests op internet zijn Engelstalig. Veel WebQuests zijn echter gemakkelijk te vertalen en aan te passen voor het Nederlandse geschiedenis-onderwijs. De voorbeelden kunnen u ook op een idee brengen voor de uitwerking van een eigen WebQuest. U kunt een template downloaden op The WebQuest Page (zie kader) en op de site

<http://www.jacobus.nl/geschiedenis/webquests/formatclicioquest.htm>

(in zowel een Word als een html versie).

Deze templates maken het ontwerpen

van een eigen WebQuest veel minder tijdrovend.

Om een WebQuest te maken, moet u een programma hebben waarmee u webpagina's kunt maken (zoals Front Page of Dream Weaver) en enige vaardigheid hebben (of ontwikkelen) in het plaatsen van afbeeldingen en hyperlinks in de WebQuest-pagina.

Voorbeelden van WebQuests

Toet Anch Amon vermoord?

Engelstalige WebQuest. Leerlingen onderzoeken in groepjes de omstandigheden waaronder de farao is overleden. Er zijn verschillende rollen in de groep: medisch expert, verslaggever, archeoloog, professor en historicus. De leerling bezoekt de sites die bij zijn rol horen en probeert antwoord te geven op een aantal vragen. De groep moet een gezamenlijk standpunt innemen en dit standpunt beschrijven en onderbouwen in een kort schriftelijk verslag.

<http://www.pekin.net/pekin108/wash/webquest/>

18de eeuws Amerika

Engelstalige WebQuest. In groepjes van vier verdiept elke leerling zich in één van de vier rollen: slaaf, boer, ambachtsman en vrouw. De leerling verzamelt informatie via voorgeselecteerde websites over het leven van deze persoon en schrijft een stukje waarin hij of zij de persoon op een levendige manier voorstelt. Vervolgens moeten de leerlingen een toneelstukje schrijven waarin de verschillende rollen gespeeld worden.

<http://oncampus.richmond.edu/academics/a&s/education/projects/webquests/colonial/>

Vietnam

Engelstalige WebQuest. Leerlingen buigen zich over de vraag of er in hun stad een muurschildering ter herinnering aan de Vietnamoorlog moet komen en wat er dan uitgebeeld moet worden. Ze verzamelen informatie vanuit de rol van historicus, Vietnamese immigrant, Vietnam-veteraan of demonstrant. De groepjes bereiden een korte presentatie van hun standpunt voor. Na een debat onder leiding van de burgemeester schrijft elke leerling voor de plaatselijke krant een kort verslag van de discussie.

<http://students.itec.sfsu.edu/itec815/mcmullin/>

WebQuests op Histoforum

Enkele Nederlandstalige WebQuests, onder andere over het schrift en de boekdrukkunst en de Olympische Spelen.

<http://www.jacobus.nl/geschiedenis/webquests>

Meer voorbeelden van WebQuests staan ook op <http://www.jacobus.nl/geschiedenis/webquests/sites.htm>

History WebQuests

Pagina met grote verzameling links naar (Engelstalige) WebQuests voor het vak geschiedenis

<http://cuip.uchicago.edu/www4teach/97/crothe/hubbard/Kantorwebquests1.html>

/geschiedenis

De site www.omroep.nl/geschiedenis wordt door de VPRO geafficheerd als dé site in Nederland voor geschiedenis in beeld en geluid. De site is opgebouwd rond het bekende radioprogramma OVT en het nog bekendere tvprogramma Andere Tijden. Alle reeds uitgezonden programma's zijn hier terug te vinden en te beluisteren cq bekijken met de RealPlayer Basis 8. Er is een zoekfunctie toegevoegd om overloos bladeren te voorkomen.

Behalve OVT en AT is er een rubriek Actueel met 'historische noten bij hedendaags nieuws en hedendaags nieuws van historici', een Webgids en een Forumpagina.

Het opnieuw beluisteren van oude OVT programma's leverde te mijnen huize niet al te veel problemen op, het opnieuw bekijken van AT helaas wel: je hebt een meer dan gemiddeld snelle verbinding nodig om zonder vlekken, schokken en onderbrekingen te kunnen genieten van het programma. De zoekfunctie is nuttig, maar beperkt zich tot titel, ondertitel en samenvatting van een item, er is kennelijk geen volledige transcriptie van de teksten voorhanden. Zoeken op 'Drees' leverde bijvoorbeeld niets op!

Men kan de volledige tekst van een programma downloaden, althans bij Andere Tijden. Een knop Extra geeft meer informatie, literatuur en overig audio-visueel materiaal over het AT-onderwerp. OVT-afleveringen zijn te bestellen op CD of cassette.

De rubriek Actueel wordt goed onderhouden en levert veel leuke dingen op, bijvoorbeeld tips voor historische programma's in binnen- en buitenland op radio en tv. Elke week even raadplegen zou ik zeggen. Ook de rubriek Webgids is aan te bevelen, goede sites, voorzien van korte terzake doende toelichting. Raadplegen, je vindt toch altijd weer nieuwe items. Forum valt wat tegen, maar dat is met dergelijke bladzijden wat mij betreft chronisch het geval: er wordt wat afge o-hed! Nou ja misschien heb ik in mijn ongeduld heel nuttige bijdragen geheel over het hoofd gezien!

Tenslotte: men kan zich via de Andere Tijden pagina abonneren op een Nieuwsbrief.

Het geheel is niet speciaal gericht op het onderwijs, maar er is wel erg veel te vinden, vooral op het terrein van de meer recente Nederlandse geschiedenis, waar de leraar veel aan kan hebben met name waar het gaat om de persoonlijke beleving van de geschiedenis. De website vormt een goede ondersteuning van radio en tv, een symbiotische samenwerking van de ter beschikking staande media, audio-visueel, literair en digitaal. Het zou normaal moeten zijn.

Cees Bol

Virtuele tentoonstellingen op het internet

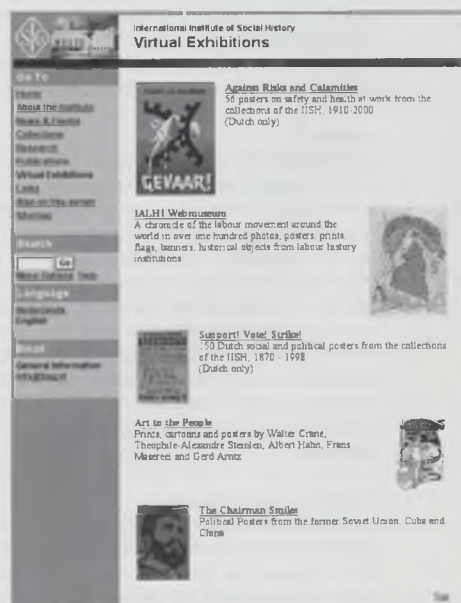
De rubriek Museumnieuws van deze ICT-special kan natuurlijk niet gevuld worden met de beschrijving van een echt museum.

Kleio informeert u liever over een aantal virtuele tentoonstellingen die musea, archieven, scholen en ook particulieren in digitale vorm op het Internet plaatsen.

Iedereen begrijpt dat een digitale Mona Lisa het niet kan opnemen tegen het originele doek uit het Louvre, en dat een wandeling door de modder op Hill 60 bij Ieper een krachtiger indruk zal nalaten dan een virtuele wandeling door een digitale loopgraaf op de geschiedenisite van de BBC. Aan de andere kant is het een sensatie om met behulp van een paar zoektermen en muisklikken binnen

enkele seconden thuis (of op school) de beschikking te krijgen over tentoonstellingsmateriaal van over de hele wereld. Hierdoor kunnen docenten en leerlingen eenvoudig beschikken over (beeld)informatie voor lessen, schriftelijke opdrachten en presentaties.

Aangezien iedereen vrij mag publiceren op het internet komt u er alle denkbare onderwerpen tegen in allerlei uitvoeringen en in onvoorstelbare hoeveelheden. Hier een kleine selectie om u op weg te helpen in de wereld van virtuele tentoonstellingen. Een korte omschrijving van de tentoonstelling biedt hopelijk enig houvast.

<http://lcweb.loc.gov/exhibits/treasures>

Engelstalige site van Library of Congress (VS) vooral gericht op Amerikaanse rol in de (wereld)geschiedenis van 1492 tot heden. Fraai en gevarieerd bronnenmateriaal. Stel je eigen tentoonstelling ermee samen.

<http://americanhistory.si.edu/ve/index.htm>

Nog meer Americana van het Smithsonian Institute. Een aantal tentoonstellingen springt eruit: Produce for Victory (posters om de oorlogsproductie op te voeren), American Homefront 1941-1945, de internering van Japanse Amerikanen in de oorlogsjaren, een complete fototentoonstelling uit 1896, de rol van de The Star Spangled Banner, foto's van Nixon ten tijde van Watergate.

www.archives.gov/exhibit_hall/index.htm

(Let op het liggende streepje, _ underscore, tussen exhibit en hall.)

Het nationale archief van de VS met een aantal fraaie tentoonstellingen: zwart Chicago in de jaren zeventig, het Koude oorlogsjaar 1948 en de twintigste eeuw in foto's.

www.bbc.co.uk/history/multimedia_zone

(Let op het liggende streepje, _ underscore, tussen multimedia en zone.)

Al eerder in *Kleio* geroemde Engelstalige site. Een voortreffelijke afdeling multimediale toepassingen waaronder audio- en videoclips, aansprekende en verhelderende animaties o.a. over stoommachines, het veranderende Westelijke Front tussen 1914 en 1918 en boeiende mini-documentaires.

Uitgevers opgelet: dit is het soort digitale ondersteuning waar het geschiedenisonderwijs op wacht!

<http://librarythinkquest.org/26070/data/dut/2/1.html>

Nederlandstalige site gemaakt door leerlingen van het Amsterdamse Fons Vitae over de oorsprong van de mens. Iets wat uw leerlingen wellicht ook kunnen?

www.becominghuman.org

Engelstalige site van het Institute for Human Origins. Een zeer attractief vormgegeven en op onderwijs gerichte site over de evolutie van de mens. Alleen te bewonderen met een breedband (kabel, ADSL) verbinding.

www.ancientegypt.co.uk/menu.html

Engelstalige site van het British Museum is meer dan een tentoonstelling. Alle facetten van het oude Egypte in een bijzonder fraaie vormgeving en uiterst informatief.

www.limburgsmuseum.nl

Op deze Nederlandstalige site gaat u naar Multimedia voor de virtuele tentoonstelling *Romeinen in Limburg*. Eenvoudig van opzet en uitvoering, maar wel bruikbaar. *Stadsleven staat stil* is een educatieve mystery-game. Wandelend door een 17e eeuwse stad en luisterend naar een aantal personen moet een moord opgelost worden. Ook hier een eenvoudige uitvoering, maar wel een leuk idee.

www.michelangelo.com

Engelstalige site over leven en werken van Michelangelo Buonarroti, één van de grootste kunstenaars van de Renaissance.

http://www.kbr.be/info/act/expo/expo_virtuelle/tresors_incunables/index_nl.html

Nederlandstalige site van de Koninklijke Bibliotheek van onze zuiderburen. Schat Incunabelen is een specialistische en fraaie tentoonstelling van boekdrukken met losse loden letters van vóór 1501.

www.leidenuniv.nl/nhda/esf/projects/project/entree.htm

Het Nederlands Historisch Data archief heeft een aantrekkelijke reconstructie gemaakt van 'De Internationale en Uitvoerhandel Tentoonstelling' uit 1883. Zie hoe Nederland pronkte met zijn koloniale bezittingen op de enige werelddtentoonstelling die in ons land gehouden is en speel het originele Tentoonstellingspel (een soort ganzenbord).

www.iisg.nl/exhibitions

Nederlandstalige site van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis met vooral twintigste-eeuwse sociale onderwerpen: Tegen Rampspoed en Risico (bedrijfsveiligheid 1910-2000), Kunst aan het Volk (o.a. tekeningen van Hahn en Masereel), The Chairman Smiles (communisme propagandaposters uit Sovjetunie, Cuba en China).

www.verkiezingsaffiches.nl

Deze Nederlandstalige site is een gezamenlijk project van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), het Forum voor Democratische Ontwikkeling (FDO) en het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP). 'De ontwikkeling van verkiezingsaffiches van 1918 tot en met 2002', is voorzien van contextgevoelige achtergrondinformatie en controlevraagjes. Leuk om zo de veranderingen door de tijd heen te zien van verzuiling naar poldermodel. Zeer geschikt voor het onderwijs.

www.museumserver.nl

Uitgekeken op bovenstaande exposities? Op deze site vindt u links naar meer dan vijfhonderd Nederlandse virtuele musea en -tentoonstellingen. Veel kunst en cultuuruitingen over soms verrassende onderwerpen.

Via een zoekmachine kunt u met de trefwoorden -virtual-exhibition-history (of een bepaalde gezochte periode of persoon) het internet verder afgrazen naar een tentoonstelling van uw voorkeur.

* De oplettende lezer zal opmerken dat een aantal van de hierboven aangegeven websites al (deels) besproken zijn in de Internet-rubriek van Cees Bol in eerdere *Kleio*'s.

Boek van de maand:

nieuwe cd-roms van het Maerlant Centrum

Jos Martens

Humanisten en Gedeeld Verleden

Het Leuvense Maerlant Centrum was reeds eerder te gast in Kleio, in een artikel van Cees Bol (Kleio, jrg. 42, nr. 6, 2001, 22-25). Het Maerlant Centrum is een initiatief van de KU Leuven (Faculteit Letteren) en van de Hogeschool voor Wetenschap en Kunst, departement architectuur Sint-Lucas, Brussel/Gent. Het centrum wil een samenwerking tot stand brengen tussen wetenschappelijk onderzoek, cultuurcommunicatie en ICT. Het ontwikkelt ICT-producten, voornamelijk (maar niet uitsluitend) betreffende het culturele erfgoed van de Nederlanden, gesitueerd in een brede Europese context. Tot nu toe zijn twee soorten cd-roms gepubliceerd: rechtstreeks gericht op het onderwijs, uitgegeven in de reeks DigiHistoria door uitgeverij Pelckmans en een reeks, gericht op een ruim, geïnteresseerd publiek (maar evenzeer perfect bruikbaar in het onderwijs), uitgegeven door Universitaire Pers Leuven. Voor de realisatie gebruikt het Maerlant Centrum (tot nu toe) internet-technologie, omdat werken met een browser de eenvoudigste productie en bediening toelaat en zeer gebruiksvriendelijk is. In deze bijdrage willen we kort enkele nieuwe Maerlant-publicaties voorstellen.

Gerard Mercator (1512-1594). Ontdek een geleerde uit de 16de eeuw. DigiHistoria 4 (Maerlant Centrum/ Leuven, Pelckmans/ Kapellen, 2001), € 48,50.

Redactie: Mariet Vriens, Marc Swevers en G. Vanpaemel.

Systeemvereisten: geschikt voor Mac en PC. Internet Explorer 5.5.

Start automatisch op.

Nicolaes Cleynaerts (1493-1542). De merkwaardige reisavonturen van een 16de eeuwse humanist, arabist en islamdeskundige (The remarkable travel adventures of a 16th century humanist, Arabist and Islam-expert) Universitaire Pers & Maerlant Centrum, Leuven 2002, € 24,-.

Redactie: Joris Tulkens & Björn Callewaert.

Systeemvereisten: alleen voor PC; Internet Explorer 5.5; Macromedia Flash Player; Quicktime 5 (meegeleverd).

Een gedeeld verleden (ca. 1450-ca. 1650). Eenheid en scheiding van de Nederlanden. DigiHistoria 2 (Maerlant Centrum/Leuven, Fontys Hogeschool/Tilburg, Pelckmans/Kapellen, 2001) € 48,50.

Redactie: Ronnie Kaper & Cees Witteveen.

Systeemvereisten: geschikt voor Mac en PC. Internet Explorer 5.5. Start automatisch op.

Gerard Mercator (1512-1594).

Het eerste wat opvalt aan deze cd-rom is de eenvoudige bediening. Geen toeters en bellen, maar praktische bruikbaarheid. Een tweede punt: als je de hulpfunctie oproept, is die aangepast aan het probleem dat op dat ogenblik een oplossing vraagt.

Voor het aanleren van een zelfstandige, kritische beschouwing van bronnen, gebruikt de cd-rom het Maerlant-concept. Dit organiseert met behulp van de elektronische leeromgeving het bestuderen van de bronnen op drie niveaus:

1. Het structurerend-beschrijvende niveau - hierbij moet de lezer achterhalen welke informatie de bron concreet bevat en hoe die is gestructureerd. Dit is hier gestuurd door de meerkeuzevragen, waarvan de oplossing in het programma zelf kan gevonden worden.
2. Het contextueel-interpreterende niveau - voor juiste interpretatie van de bron is informatie over de historische context nodig. Deze laag wordt gevormd door de woordverklaringen, de achtergrondinformatie en het tijds kader.
3. Het verklarend-begrijpende niveau - ten slotte wordt gezocht naar de mogelijke diepere betekenis van de bron, naar de boodschap achter de tekst of het beeld.

De cd-rom is ingedeeld in drie grote modules: 'Leven en wandel', 'De kosmograaf' en 'De wiskundige'. De eerste twee modules zijn bedoeld voor de lessen geschiedenis. Als introductie fungeert de gedenkplaat met

het grafschrift van Mercator in Duisburg. Hier kun je klikken op de transcriptie en de Nederlandse vertaling.

Leven en wandel

Leidraad is de levensbeschrijving door Mercators vriend, de burgemeester van Duisburg, Walter Ghim (1530-1611). Die tekst kan in zeven fragmenten worden opgeroepen, als fotokopie van het origineel (in het Latijn), als transcriptie en in Nederlandse vertaling. De structuur wordt ondersteund door vast kleurgebruik in een schema, waarnaar steeds kan teruggekeerd worden: geel voor 'Tijd en ruimte'; blauw voor 'Politiek'; oranje voor 'Economie'; groen voor 'Cultureel'. Bij het oproepen van teksten uit de verschillende domeinen zijn onderdelen, gerelateerd aan de biografie van Mercator, steeds in lichtblauw aangegeven.

De leerlingeninteractie blijft niet beperkt tot louter klikken. Sommige onderdelen zijn uitgewerkt als een ontdekkingsreis. Eén voorbeeld: "Wat is humanisme? Ontdek het zelf" vertrekt van een uitstekend gekozen historische titelbladgravure, waarop de verschillende onderdelen aanklikbaar zijn en telkens een aspect van het humanisme behandelen.

Elk onderdeel bevat links naar woord- en begrippenverklaring, kaarten, tijds-kader, en zo nodig aanvullende bronnen.

De kosmograaf

Vertrekt van een brief van Mercator, waarin hij zijn opvattingen toelicht. Dit onderdeel is op dezelfde wijze opgebouwd als het vorige. Hier kan de gebruiker fragmenten van de wereldkaart uit 1569 in detail bekijken en toelichting oproepen.

Deze module behandelt eveneens aspecten als graveren en inkleuren van kaarten.

De wiskundige

Dit deelt start met de vraag: "Wat is wetenschap?" via vier portretten van geleerden, die exemplarisch zijn voor de wetenschapsbeoefening in Mercators tijd. Ook hier zijn er meerkeuze- en eindvragen. De module bestaat uit vier onderdelen: Geschiedenis en begin-selen van de cartografie; Kaartprojecties en vervormingen; De projectiemethoden en Toepassingen.

De lesstrategie

In het doosje met de cd-rom zit een boekje van 54 bladzijden met een uit-

voerige toelichting en gedetailleerde suggesties voor een lesstrategie, berekend op telkens twee lestijden voor elk van de drie onderdelen.

Uit ervaring weten we dat dit krap is, zelfs voor leerlingen die ICT-ervaring hebben.

Als je kunt samenwerken met je collega's Nederlands, aardrijkskunde en wiskunde kun je een beperkt vakoverschrijdend project opzetten rond het humanisme, iets waartoe de cd-rom zich perfect leent, en wat we in het verleden ook hebben uitgetest (uiteraard zonder dat we toen reeds over cd-rom konden beschikken). Bovendien zijn de Latijnse teksten erg geschikt voor afdelingen met Latijn.

Nicolaes Cleynaerts (1493-1542).

Deze cd-rom behoort tot de tweede categorie: bestemd voor een ruim geïnteresseerd publiek, maar goed bruikbaar in het onderwijs.

Cleynaerts

Cleynaerts (Clenardus) is een relatief onbekende humanist. Ten onrechte, want hij belichaamt -beter dan Erasmus!- de verdraagzame kant van deze beweging. Hij was een groot pedagoog: zijn handboeken Latijn en Grieks bleven meer dan tweehonderd jaar in gebruik! Van zijn Griekse spraak-

kunst werden, verspreid over heel Europa, meer dan 500.000 exemplaren gedrukt. Hij ontwikkelde een vooruitstrevende methode om Latijn aan te leren, gebaseerd op natuurlijke conversatie (in plaats van moeilijke grammatica). In 1530 - 1531 schreef hij twee handboeken om Grieks te leren via zelfstudie.

Cleynaerts studeerde aan de universiteit van Leuven, waar hij op 22 jarige leeftijd professor werd. Hij leerde Hebreeuws en (aanvankelijk op eigen houtje) Arabisch. Zijn hele verdere leven bleef hij gefascineerd door het Arabisch en de Arabische cultuur. In 1531 trad hij in Sevilla als bibliothecaris in dienst van Fernando Colón, zoon van Christoffel Columbus. Het jaar daarop was hij docent in Salamanca (Spanje), waar hij eindelijk zijn studie van het Arabisch kon voortzetten. Kort daarna werd hij door het Portugese hof gevraagd om leraar te worden van prins Henrique, broer van de koning. In Granada ging hij verder met het studeren van Arabisch. Hier rijpte zijn idee om de moslims te bekeren door een 'vreedzame kruistocht'.

In 1540-1541 verbleef Cleynaerts in Fez (Marokko). Hij werd goed ontvangen door de sultan (de islam had eerbied voor een geleerde, ook al was hij christen!). Uiteindelijk moest hij vluchten

door toedoen van de Portugese consul, die hem zowel bij de moslims als in Portugal door laster in een kwaad daglicht stelt.

Cleynaerts stierf in 1542 in het Alhambra te Granada, waarschijnlijk aan de gevolgen van een val van zijn paard tijdens zijn vlucht uit Marokko. Over zijn leven zijn wij vrij behoorlijk ingelicht, niet alleen door de getuigenissen van tijdgenoten, maar ook omdat hij een fervent briefschrijver was. Veel van zijn correspondentie is bewaard gebleven en werd in 1940/1941 uitgegeven. Zijn Latijnse brieven zijn voor de kennis van het Spaans-Portugese en Marokkaanse milieu van de zestiende eeuw van onschatbare waarde.

Inhoud van de cd-rom

Na de taalkeuze (Engels of Nederlands) start de cd-rom met een digitale film over Cleynaerts' leven (circa 18 minuten). Deze film kun je overslaan, maar dit zou ik in geen enkel geval aanraden: het is een ideale en aangename introductie op de persoon en zijn tijd. De filmtekst en zijn trefwoorden laten toe de hele cd-rom te exploreren. Je kunt ook werken volgens vier nader uitgewerkte topics, elk met een hele reeks onderverdelingen en een massa links: Het Leuvense Drietalencollege, Cleynaerts capaciteiten als leraar, Cleynaerts als wereldreiziger en De vreedzame dialoog met de moslims. Verder bevat de cd-rom Interessante uittreksels uit Cleynaerts brieven (in het Latijn en met een Nederlandse vertaling) en een selectieve bibliografie.

Buiten de film bevat de cd-rom in hoofdzaak tekstmateriaal met relatief weinig illustraties.

Didactische verwerking

De cd-rom zou begeleid worden door een didactische brochure, maar die is nog niet beschikbaar. Ze zal ook worden opgevolgd door een website, van waar lespakketten in verband met Cleynaerts' leven en werken kunnen worden gedownload. De film over zijn leven – digitaal beschikbaar op de cd-rom – is ook als gewone video verkrijgbaar.

De cd-rom lijkt door het overvloedig aanwenden van historisch beeldmateriaal zeer geschikt voor gebruik in de les, zeker als het begeleidend didactisch materiaal voor leerlingen beschikbaar komt. Wanneer het zover is, brengen we u zeker op de hoogte.

Voor leraren Latijn, die op zoek zijn naar goede teksten in humanistenlatijn, is deze cd eveneens een aanrader: in zijn brieven toont Cleynaerts zich een aangenaam verteller en een geestig waarnemer met een groot gevoel voor zelfrelativering. Daarbij is hij een intrigerende persoonlijkheid in een intrigerende tijd. Tijdens zijn leven werd zijn vreedzame boodschap overstemd door wapengekletter, vandaag blijken zijn inzichten over opvoeding, vrede en verdraagzaamheid actueler dan ooit. Indien je een uitvoerige leereenheid over de tijd van Cleynaerts zou willen opzetten, kun je onderdelen van de cd-rom linken aan de Joos de Rijcke-site, die elders in dit nummer wordt voorgesteld.

Een gedeeld verleden (ca. 1450-ca. 1650).

Op de valreep kregen wij ook nog deze cd-rom toegestuurd. Dit betekent dat hij door tijdgebrek niet volledig is geëxploreerd, noch uitgetest met leerlingen.

Methode en structuur

Uitgangspunt en rode draad voor deze cd-rom rond de thematiek 'Eenheid en scheiding van de Nederlanden', vormt een cartografische bron: de Leo Belgicus.

Ook hier is de bediening zeer eenvoudig en overzichtelijk. Boven aan het scherm blijven de volgende hulpmiddelen zichtbaar (en ter beschikking): een tijdbalk, een begrippenlijst, links naar websites en een eindtoets (die pas kan worden gemaakt nadat de leerling alle aspecten van de behandelde problematiek heeft bestudeerd). Via de knop 'begin' kan telkens worden teruggekeerd naar het openingsscherm; via 'formulier' krijgt de leerling een overzicht van alle onderdelen van de cd. Ook de klassieke helpfunctie 'uitleg' is voorzien.

De cd is opgebouwd in lagen, volgens het nu al bekende Maerlantconcept. De cd-rom werkt met een linker- en rechterframe, waardoor de afbeeldingen bij aanklikken soms nogal klein uitvallen. Wij hebben daarom overvloedig gebruik gemaakt van de mogelijkheid een document of afbeelding te openen in een nieuw scherm, waardoor ze telkens de hele oppervlakte van het scherm gaan vullen.

Inhoud

De knoppen onder aan het scherm helpen de leerlingen bij de inhoudelijke verkenning van het dossier. De startknop brengt hen bij de kaart met de Leo Belgicus. Hierin zitten dertig links verborgen. De bedoeling van de bijbehorende opdrachten is het opzoeken van de links (waaronder zeventien Nederlandse wapenschilden en dertien andere items met betrekking tot de kaartversieringen), het lezen van de bij de links horende toelichtingen en het beantwoorden van acht kijkvragen om na te gaan of alle links gevonden zijn en/of de toelichting begrepen is. De meerkeuzevragen zijn telkens voorzien van een oplossing. Bij antwoord wordt telkens opgegeven waarom het fout of correct is.

Na afhandeling van dit onderdeel kunnen de leerlingen overstappen naar de

thema's: politiek, cartografie of symboliek, die respectievelijk staan voor het politieke, socio-economische en het socio-culturele domein. Elk thema vormt een afzonderlijk onderzoek dat wordt ontwikkeld met behulp van een aantal (geschreven of iconografische) historische bronnen, informatiestukjes en leesvragen.

Bij het thema politiek is het uitgangspunt een onderzoek naar de vraag of Nederland en België in de zestiende en zeventiende eeuw een politieke eenheid vormden. Ook hier zijn er meerkeuzevragen met telkens een verantwoording van een fout of correct antwoord. Bij het thema cartografie krijg je een onderzoek naar kaarten en kaartenmakers uit de zestiende en zeventiende eeuw, met behulp van enkele historische kaarten en drie toelichtingen. Het thema symboliek behandelt met behulp van een aantal cartografische bronnen en informatiestukjes de betekenis van symboliek in het algemeen, de symboliek op kaarten, de Nederlandse Leeuw en het eenheidsbesef in de Nederlanden.

Binnen elk van de bronnen en informatieve rubrieken zitten tal van links ter verduidelijking of ter aanvulling. Zo is bijvoorbeeld in het document van de Pragmatieke Sanctie van 1549 een hyperlink opgenomen naar Karel V en binnen de uitvoerige toelichting vindt de lezer nog verdere links, zoals een cartografische voorstelling van de Nederlandse, Europese en overzeese bezittingen van de keizer.

Naast die rijke en gevarieerde politieke, economische, sociale en culturele achtergrondinformatie, biedt de cd-rom nog een tijdlijn (1350-1750) met gegevens over politieke, religieuze en wetenschappelijk figuren die een rol hebben gespeeld in de scheiding tussen Noord en Zuid, samen met een overzicht van de voornaamste gebeurtenissen uit de zestiende en zeventiende eeuw. Ten slotte is er een begrippe-lijst, voorzien van kruisreferenties en, waar nodig en nuttig, ook visuele en documentaire illustraties. Deze lijst bevat zowel algemeen taalkundige als historische begrippen. Het geheel wordt afgesloten met een eindtoets. Die is opgesplitst in een algemene vraag en een aantal vragen per thema.

Didactische mogelijkheden

Gedeeld Verleden is geschikt voor zelf-

Leo Belgicus – Leeuwenkaart

standig werken. De cd-rom stelt de leerling in staat zelf het aangereikte materiaal te verkennen, de opdrachten uit te voeren en de antwoorden te controleren. Een belangrijke hulp is het overzichtsformulier met opgave van alle onderdelen van de cd-rom. Dit is opgevat als een werkblad en kan worden afgedrukt.

Bij de cd-rom wordt een boekje geleverd met uitvoerige informatie voor het gebruik. De aangewende terminologie is helaas uitsluitend afgestemd op de Vlaamse situatie.

De cd-roms van het Maerlant Centrum gaan uit van de premisse dat elk jaar enkele lestijden aan werken met ICT en dus met de cd-roms in kwestie besteed worden. In dit geval veronderstelt men dat de leraar een keuze maakt uit het materiaal aanbod en twee lessen uit het schoolboek vervangt door klassikaal werken met de cd en daarna eventueel bepaalde onderdelen als zelfstandige opdracht aan de leerlingen meegeeft.

Naar mijn gevoel biedt de cd veel ruimere toepassingsmogelijkheden. Je hebt hier te maken met een digitaal boek. Op het schijfje zitten ongeveer zevenhonderd afbeeldingen! Daaronder een reeks prenten van Frans Hogenberg die als het ware een chronologische strip van de opstand vormen van 1555 tot 1619 (bereidwillig ter beschik-

king gesteld door de KU Leuven uit een digitale reproductie van Hogenbergs *Platenatlas*). Je kunt die - en alle andere teksten, grafieken en kaarten - zelfs afdrukken (hoewel de kwaliteit dan niet zo denderend is).

Dit betekent anderzijds ook dat de leerling zijn eigen, niet-lineaire parcours kan volgen. Als begeleider moet je er dan wel voor zorgen dat dit traject een logisch geheel vormt, anders bereik je verbrokkeling in plaats van synthese.

Ik zou de leerlingen in complementaire werkgroepen niet alleen de cd laten gebruiken, maar - zo mogelijk in samenwerking met de collega Nederlands - de externe website-links laten benutten om minstens enkele lessen extra te besteden aan de Tachtigjarige Oorlog, bijvoorbeeld via de link naar de betreffende site van de universiteit van Leiden. In 1983 en 1984 hebben wij iets dergelijks met veel succes opgezet ter gelegenheid van het Willem van Oranje-jaar. Toen werden simultaan in de les Nederlands een aantal historische romans gelezen en de geuzenliederen bestudeerd in de lessen muzikale opvoeding. Helaas beschikten wij indertijd niet over de schier onbegrensde digitale mogelijkheden van deze cd-rom.

Slavernij site

<http://www.slavernij.kennisnet.nl>

De slavenhandel, de geschiedenis en de gevolgen ervan, zijn op dit moment een publicitair hot item en dat vindt natuurlijk ook zijn weerslag op het internet. De site 'Nederland en de slavenhandel' is ontworpen door de Africaserver, een voor zover door mij na te gaan particuliere instantie, gesubsidieerd door onder andere OC&W. (Het zou aanbeveling verdienen in het colofon van de site wat meer informatie te geven, louter de namen van de verantwoordelijken verheldert niet zoveel!) De site is opgezet als een interactieve tentoonstelling die bestaat uit drie delen, die de 'driehoek' van de slavenhandel vertegenwoordigen: Nederland, Afrika en Suriname/Curaçao.

De Nederlandse kant van de zaak wordt belicht door het reisjournaal van het Middelburgse schip 'Het Vergenoegen' dat tussen 1793 en 1796 een reis maakte naar de Afrikaanse westkust en vervolgens naar Suriname. Bovendien is in dit gedeelte een handboekje voor slavenhandelaren uit 1769 te zien, waarin wordt uitgelegd hoe men slaven wel en niet moet behandelen tijdens hun vervoer.

Dat zijn heel mooie bronnen, die tonen hoezeer de slavenhandel werd ervaren als een vorm van negotie zoals andere. Hoewel, het handboek begint wel met een uiteenzetting hoeveel beter de verhandelde slaven af zullen zijn in Amerikaanse omstandigheden dan wanneer ze overgeleverd zouden zijn aan hun Afrikaanse meesters, waarna de schrijver besluit dat men '... zonder kwetsing van 't geweten ... deze handel kan en mag voortzetten'

In het tweede gedeelte van de expositie gaan zeven Gambiaanse schoolkinderen op zoek naar sporen van het slavernijverleden door middel van een virtuele tocht langs dorpen aan de Gambia rivier. Daar ontdekken zij (en wij met hen) uit de verhalen van ouderen het Afrikaanse perspectief.

Tenslotte Suriname en Curaçao, waar men uit kan vinden

wat er in Amerika verder gebeurde met de afstammelingen van de slaven.

Zoals het hoort bevat de site een overzicht van begrippen en feiten en natuurlijk verwijzingen naar relevante literatuur en websites.

Er is ook gedacht aan het onderwijs, de knop 'onderwijs' op de startpagina voert in eerste instantie naar een pagina waar een keurige uiteenzetting wordt gegeven omtrent de bronnen en hun valkuilen. Tevens zijn er vragen opgenomen over de expositie en stellingen ("Nederland is een rijk land geworden door de slavenhandel", "de Afrikanen hebben zelf hun broeders verkocht") waarop de leerlingen kunnen reageren. Die gedachte is natuurlijk erg aardig en het bronnenmateriaal dat beschikbaar is bevat inderdaad voldoende om stellingen te kunnen onderbouwen dan wel te ondergraven. Het lijkt me echter zeer de vraag of dat voor een gemiddelde havo/vwo klas haalbaar is en voor andere klassen lijkt het me zelfs niet de vraag. Je kunt je leerlingen niet zo op bronnen loslaten!

De site 'Nederland en de slavenhandel' heeft een aantal sterke punten: hij is met de nodige afstandelijkheid gemaakt, het gebruikte bronnenmateriaal is ter zake en boeiend, literatuur en webverwijzingen zijn goed verzorgd en de grafische vormgeving is eenvoudig prachtig. Een minder sterke kant is helaas een gevolg van de ambitieuze, geavanceerde vormgeving: alleen met geavanceerde hardware en een zeer snel netwerk kan men alle faciliteiten van de site benutten (mijn 56,6 modem lukte het niet om de videofragmenten in een aanvaardbare tijd te laden!). Ook de onderwijspagina's behoeven een verdere uitwerking om ze in een lessituatie werkelijk bruikbaar te maken. Dit alles laat echter onverlet dat het zeer de moeite loont deze site te bezoeken.

Cees Bol

Recensies

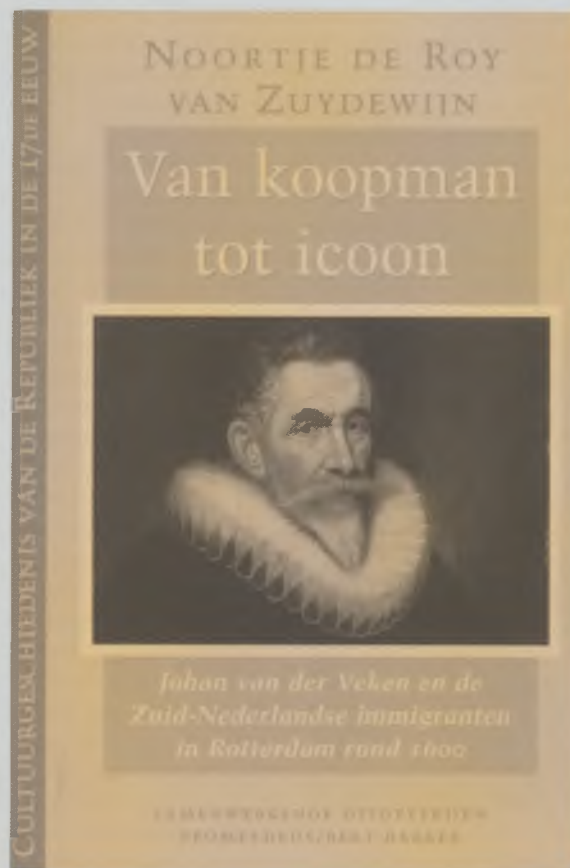
ZOJUIST VERSCHENEN

Hoogst actueel: kan de voormalige Amerikaanse minister van buitenlandse zaken en veiligheidsadviseur Henry Kissinger aangeklaagd worden wegens oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid? En hoe staat het met het morele leiderschap van de natie die de man die medeverantwoordelijk was voor het voortduren van de oorlog in Indo-China en de massamoord aldaar, de staatsgreep in Chili en de moord op talloze burgers overal op de wereld als een groot staatsman viert. Christopher Hitchens stelde een vlammend requisitoir op. *De zaak-Henry Kissinger*, De Arbeiderspers, € 16,75.

In twee kloeke delen *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Gedurende bijna vijf eeuwen overheerste Europa de wereld. Grote koloniale rijken werden gevestigd. Rondom de koloniën groeide een rijke literatuur die talloze klassiekers opleverde, zoals *Robinson Crusoe* en *Max Havelaar*. In de taal van de kolonisator ontwikkelde zich vervolgens een door gekoloniseerden geschreven literatuur die in de postkoloniale literatuur van onze eigen tijd tot grote bloei kwam. Theo D'haen voerde de redactie over dit overzicht van deze wereldomspannende literaire traditie in Europese talen. Uitgegeven bij Bert Bakker. Prijs per deel € 31,-

Johan van der Veken behoorde tot de immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden die zich aan het einde van de zestiende eeuw in Holland vestigden. Hij werd oprichter en bewindhebber van de Kamer van Rotterdam van de VOC en vergaarde een van de grootste vermogens van de Republiek. Noortje de Roy van Zuydewijn beschrijft niet alleen het leven van Van der Veken en de positie die hij in Rotterdam innam, maar ook het handelsnetwerk waartoe hij behoorde en het leven van zijn kinderen en hun nakomelingen. *Van koopman tot icoon*, Prometheus/Bert Bakker, € 24,95.

Steven Jan en Jakob van Geuns waren zonen van een Harderwijker hoogleraar. In het midden van de bewogen jaren tachtig van de achttiende eeuw was de eerste student in het Veluwse stadje, de tweede stagiair op een Amsterdamse handelskantoor. Beiden sympathiseerden met de patriottenbeweging, waardoor hun briefwisseling een uniek tijdsbeeld oplevert. W.Christiaens en M. Evers, *Patriotse Illusies in Amsterdam en Harderwijk. De Patriottentijd in Amsterdam en Harderwijk, weerspiegeld in de brieven van Steven Jan en Jakob van Geuns*,

zonen van de Harderwijkse hoogleraar Matthias van Geuns, 1784-1788. Verloren, € 25,00

Egodocumenten als memoires, persoonlijke briefwisselingen en dagboeken zijn interessante bronnen als we de politieke cultuur willen bestuderen. Zij kunnen helpen duidelijk te maken wat in een bepaalde periode onder politiek werd verstaan, welke vormen de politiek kreeg en van welke denkwereld zij deel uit maakte. Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde (red), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*. Met bijdragen over Wilhelmina, Chamberlain, Flaubert en Tocqueville. Verloren, € 17,50

De jonge Duitse auteur Christian Kracht schreef met 1979 een roman die zich afspeelt aan de vooravond van de islamitische revolutie in Iran; het is een document van westerse zelfhaat en stilzwijgende kritiek op het westerse culturele verval en daarmee een voorafschaduw van hetgeen in 2001 zou komen. Uitgegeven bij de Arbeiderspers, € 16,95

Hans Pols

HANDBOEK

Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Prometheus; Amsterdam 2002), 476 blz., € 36,08.

Dit nieuwe overzichtswerk over de Middeleeuwen wijkt in verschillende opzichten af van de oudere handboeken.

Geijkte en vastgeroeste noties over de periode tussen de Oudheid en de Vroegmoderne Tijd worden door de hoogleraren Blockmans (Leiden) en Hoppenbrouwers (Amsterdam) fundamenteel ter discussie gesteld. Dit gebeurt zowel inhoudelijk als wat betreft de afbakening van het tijdvak.

Inhoudelijk valt het resultaat van deze noeste herijkingsarbeid met tal van voorbeelden te staven. Zo bestrijden de auteurs het idee dat er na de ineenstorting van het Romeinse Rijk geen slavernij meer bestond. Integendeel, onderlinge

oorlogjes tussen krijgsheeren bleven zorgen voor een constante toevoer van menselijk vee op de slavenmarkten van Europa, en ook leidde bittere armoede ertoe dat ongelukkigen zichzelf of hun kinderen te koop aanboden. Een ander voorbeeld: de kersteningsgeschiedenis moet niet uitsluitend vanuit christelijk perspectief worden benaderd; de auteurs sluiten aan bij recente bevindingen van cultureel-antropologen die het begrip 'syncreti-

sering' hanteren, de functionele versmelting van oude en nieuwe geloofsvoorstellingen. Zo zijn in heel Europa de dagen maandaanduidingen van voorchristelijke herkomst, en gaat bijvoorbeeld de Sint-Annaverering in Bretagne terug tot de pre-Keltische verering van een moedergodin van de aarde. Een ander voorbeeld betreft simpele jaartallen. Zo is te lezen dat de slag bij Poitiers, waarbij Karel Martel de Arabieren terugloeg, niet bij die stad maar bij Tours plaatsvond, en niet in 732 maar in 733 of 734. Verder was de betekenis van die slag relatief, de christenheid werd toen echt niet van de ondergang gered zoals het bestaande beeld wil.

Zo geeft dit handboek tal van andere nuanceringsen en retouches, die consequenties zouden moeten hebben voor de lesaantekeningen van de gewetensvolle geschiedenisdocent. De aanleiding voor de kruistochten, de terreur van de Seldjoeken tegen christelijke pelgrims, komt dan bijvoorbeeld in een ander licht te staan, aangezien christenen immers lang niet de enige slachtoffers waren van de Seldjoekse wandaden.

Het tweede vernieuwende aspect van dit boek betreft de tijdsafbakening: het vertrouwde deuntje 'Middeleeuwen 500-1500'. Het boek begint bij het verval van het Romeinse Rijk omstreeks het jaar 300, en wijst lijnen van continuïteit aan tot diep in de Vroegmoderne Tijd. Duidelijk wordt, dat geen van de tot dusver gebruikelijke jaartallen aan het eind van de Middeleeuwen (1453, 1492, 1517, laat staan 1500) een absoluut omslagpunt aangeeft. Basisstructuren van de laatmiddel-

eeuwse maatschappij bleven gewoon intact, tenminste tot de Franse Revolutie: Europa bleef hoofdzakelijk een agrarische standenmaatschappij op monarchale en particularistische grondslag.

Typierend is deze zin: *'Zoals de boekproductie, de kolonisatie, de cartografie, de chirurgie en het handelskapitalisme, is de Hervorming geen fundamenteel nieuw verschijnsel. Luther was in veel opzichten ... conservatiever dan zogenaamde ketters uit de sfeer van de dertiende-eeuwse katharen of John Wyclif'.*

Het boek is fraai en functioneel geïllustreerd. De tekst waaiert uit over tal van vakgebieden: cultuur, religie, oorlogen, Zwarte Dood, hoofse liefde, filosofie, sociaal-economische ontwikkelingen, Arabieren, Vikingen, wereldlijk versus geestelijk gezag, jodenvervolgingen, pelgrimstochten, en honderden andere thema's. Soms is die tekst vrij dor en zakelijk, dan weer sprankelend. De heilige Ursula met haar elfduizend Keulse maagden wordt gekenschetst als 'de ultieme jongensdroom'; dit soort kwinkslagen maken het serieuze boek alleszins verteerbaar.

Docenten die uit politieke correctheid menen te moeten benadrukken hoe barbaars het middeleeuwse Europa was en hoe beschaafd daartegenover de islamitische wereld (dit laatste was zeker waar) weten na lezing van dit boek dat die notie klinkklare onzin is. Europa schoot omhoog in macht en rijkdom, en gaf het Midden-Oosten (en later China en Japan) het nakijken. Volgens de auteurs kwam dit doordat de Kerk nooit haar universele gezag kon laten domineren over dat van de soevereine monarchen, waardoor ruimte groeide voor geestelijke vrijheid.

Het boek is te lezen als één groot pleidooi voor de herwaardering van de tussenperiode tussen Oudheid en Renaissance, in het verleden vaak gekenschetst als een nevelige en stormachtige overgangstijd, waarna de westerse beschaving zich weer herpakte. Integendeel: de grondslagen van de moderne wereld zijn juist gelegd in de Middeleeuwen. Denk aan de vestiging van taalgebieden, de verspreiding van het christendom, de vorming van territoriale staten en van universiteiten, de urbanisatie, het handelskapitalisme, de parlementen, de vakverenigingen en wat al niet. Er is een veel grotere mate van continuïteit tussen de Middeleeuwen en onze tijd dan we gewoonlijk aannemen. Vanwege die fundamentele bijdragen van middeleeuws Europa aan de wereldgeschiedenis betitelen de auteurs de periode als *eeuwen des ondersheids*.

Jan van Oudheusden

VERLOREN VERLEDEN

Els Kloek, *Kenau. De heldhaftige zakenvrouw uit Haarlem, 1526-1588* (Verloren, Hilversum 2001) deel 15 uit de reeks 'Verloren Verleden; gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis', 92 blz., prijs € 9,30.

Het streven naar ontmythologisering van de vaderlandse geschiedenis – het aan de hand van zoveel mogelijk contemporaine bronnen boven tafel krijgen hoe het nu echt is toegegaan – ligt duidelijk ten grondslag aan dit fraai uitgegeven en handzame deel van Verloren's reeks. Dit deel start zelfs met het aangeven van de bronnen, niet alleen tekstueel, maar ook in afbeeldingen, die het boek prettig leesbaar maken,

ondanks een enorme dosis feitelijke informatie.

De context waarin Kenau opereert, de eerste stappen in een groter internationaal verband naar een achteraf onvermijdelijk conflict dat tachtig jaar zou gaan duren, de ervaringen uit andere steden die zich soms wel (Den Briel), soms niet (Naarden) met succes verzetten tegen de pogingen van de wettige heerser om de afvallige steden weer onder de duim te krijgen; de consequenties van overgave, de gebrekkige berichtgeving (meestal per postduif) en de daardoor geschapen verwachting op bijstand en ontzet door de prinselijke troepen, komen uitgebreid aan de orde. Het boekje is daardoor bij uitstek geschikt voor het maken van scripties over dit cruciale tijdvak.

Het speciale ligt in de figuur van Kenau, een Haarlemse zakenvrouw, weduwe in goede doen, met een scheepstimmerbedrijf aan het Spaarne. Alleen de naam al roept tal van vragen op: veel andere Kenau's kennen we niet, misschien is er een link met Cunera (zij wordt in één bron Kuner genoemd). In elk geval staat vast dat de naam al gauw de negatieve bijklank kreeg, die hij ook nu nog heeft, zodat niemand zijn dochter daarna nog Kenau noemde. Kwestie van kip en ei: wat was er eerst, de vrouw of de naam? In elk geval heeft Kloek nergens een aanwijzing gevonden dat die naam al vóór Kenau's heldhaftige optreden een dergelijk negatief imago had.

Dan het heldhaftige optreden: in vele bronnen uitgebreid beschreven, ook al meteen in 1573, na de overgave op 4 juli van dat jaar. Het woord 'mannin' werd gebruikt, maar wel met veel bewondering: mannelijke eigenschappen bij een vrouw werden duidelijk positiever beoordeeld dan vrouwelijke bij een man. Uitgebreider wordt uiteraard door vaderlandslievende schilders en historici in later eeuwen geschreven en geschilderd, resulterend in Kenau's mythologische proporties en een vreselijk schilderij uit de negentiende eeuw, dat heden ten dage gelukkig ergens op een museumzolder is terechtgekomen. Maar het strijdbare beeld is blijven hangen, en Kenau is tot soortnaam geworden.

Kloek vraagt zich af waarom Kenau kort na de inname de stad Haarlem heeft verlaten, terwijl ze zich zo heldhaftig heeft gedragen en vendels vrouwen heeft aangezet tot actieve strijd zoals de traditie wil. De veroveraars hebben geen woord of proces aan haar gewijd, terwijl er toch veel koppen rolden. In de dagboeken tijdens het beleg geschreven (er schijnen er aardig wat te zijn) staan slechts meldingen van inzet van alle inwoners, ook vrouwen en kinderen om de ingestorte muren weer van binnenuit te helpen herstellen. Nergens is sprake van vrouwen op de barricaden. Wel komt een keer het leveren van ketels pek aan de orde: dat zou best Kenau vanuit haar scheepstimmerwerf kunnen hebben gedaan. Maar dat ze die ook zelf met vrouwenvendels heeft leeggegoten? Waarschijnlijk niet. Er zijn zelfs mensen die betwifelen of Kenau Simonsd. Hasselaer wel echt bestaan heeft.

Dit laatste kan perfect bestreden worden met alle meldingen in de overheidsstukken van Haarlem, Leiden en verder waar Kenau zich in later tijd heeft gevestigd: zij weerde zich in allerlei juridische processen, kreeg meestal gelijk, maar werd overal een lastige tante gevonden. Zij had twee dochters, die uit hetzelfde hout gesneden waren: gedrieën vormden zij een hechte kern van belangenbehartiging, die niet over zich liet lopen. Ze waren zodoende niet echt geliefd lijkt het. En misschien is het wel daardoor dat de naam zijn negatieve bijklank heeft gekregen.

In elk geval prima materiaal om aan te tonen welke positie vrouwen in de zestiende eeuw in ons land konden bereiken: zo niet op de barricaden, dan toch in de samenleving van alledag. En misschien is dat wel zo nuttig.

Mirjam Hommes

OVERZICHT

Theodore I. Theodorides, *De Grieken van de Zwarte Zee. Van de mythe tot het drama* (Stichting Dioskouri, Utrecht 2002, vertaling L. Topaltzikis) prijs € 12,50.

Dat er tijdens de Eerste Wereldoorlog naar schatting zo'n anderhalf miljoen Armeniërs zijn omgebracht in het Osmaanse rijk is zo langzamerhand wel bekend in Nederland, al is dat feit niet in de geschiedenismethodes doorgedrongen. Dat er in en na de Eerste Wereldoorlog ook enige honderdduizenden Klein-Aziatische Grieken zijn omgekomen door doelbewust optreden van de Osmaanse autoriteiten en van Mustafa Kemal, is minder bekend. De volkerenmoord op deze Grieken neemt een belangrijke plaats in in het boek *De Grieken van de Zwarte Zee. Van de mythe tot het drama*, dat in januari verscheen. Theodorides, emeritus hoogleraar vaat- en transplantatiechirurgie aan de Universiteit Utrecht, plaatst zichzelf hiermee in een waarlijk Griekse traditie, namelijk de geschiedschrijving door belangstellende niet-historici.

In deze traditie, die voortbloeit naast de officiële Griekse historiografie, worden nogal eens historische boeken geschooten. Theodorides behoort gelukkig niet tot deze historische blunderaars. Hij heeft voor zijn boek degelijk bronnenonderzoek gedaan en aangezien hij in ruime mate beschikt over verteltalent, is er een interessant verhaal ontstaan over de Grieken die rond de Zwarte Zee een zeer bepalende rol in de geschiedenis hebben gespeeld. Een verhaal dat zich niet beperkt tot de Oudheid, maar dat zeer nadrukkelijk ook gaat over de negentiende en twintigste eeuw.

Theodorides begint zijn relaas, dat door zijn vakgenoot Bob Smalhout van een voorwoord werd voorzien, met een beschrijving van het Zwarte Zeegebied, waaruit al enigszins blijkt met welke gevaren zeevaarders in de Oudheid te maken kregen. Vervolgens besteedt hij aandacht aan de mythologie van de Zwarte Zee, die uit veel meer bestaat dan het verhaal van Jason en het Gulden Vlies. In een derde hoofdstuk wordt uiteengezet hoe de kolonisatie zich voltrok.

Dit alles vormt de inleiding op de kern van het boek, die gevormd wordt door de historische ontwikkelingen van de gebieden waar zich Grieken vestigden. Allereerst komt de Pontus aan bod, het woeste, zo'n twaalfhonderd kilometer lange hooggebergte in het noordoosten van Klein-Azië, waar de Grieken zich bijna drieduizend jaar wisten te handhaven totdat zij in 1923, na jaren van bloedige vervolgingen, definitief uit Turkije werden verdreven. Boeiend is het verhaal over het koninkrijk van de Pontus, dat onder Mithridates I ontstond als een van de diadochenrijken. Het werd in 64 v. Chr. door de Romeinen veroverd en ging later deel uitmaken van het Byzantijnse rijk, tot de fatale slag bij Manzikert in 1071, die de poorten van Klein-Azië opende voor de Turken. Dan wordt de Pontus een half-autonome voorpost van Byzantium, die aan het begin van de dertiende eeuw onder de Comnenen zelfs tot een zelfstandig keizerrijk werd verheven. Dit keizerrijk van Trebizonde hield het na de val van

Constantinopel (1453) nog acht jaar uit tegen de Turken, die het gebied in 1461 onderwierpen.

Behalve aan de Pontische Grieken besteedt Theodorides aandacht aan het lot van de Grieken op de Kaukasus, in Rusland en in de Oekraïne, die, evenals andere volkeren, het slachtoffer werden van Stalins deportatiepolitiek. Ook de Grieken die van oudsher in Roemenië en Bulgarije woonden worden in zijn verhaal niet vergeten. In Roemenië bestaat tot op de dag van vandaag een Griekse gemeenschap (Theodorides zelf groeide op in het Roemeense Constanta), maar de Grieken van Bulgarije zijn na de Eerste Wereldoorlog vanwege een in theorie vrijwillige, maar in de praktijk veelal gedwongen, bevolkingsruil vrijwel allen naar Griekenland gemigreerd.

De verdienste van het boek is dat het in een beknopt kader op duidelijke wijze de lotgevallen schetst van de Grieken van de Zwarte Zee en dat het voor een Nederlands publiek met name de schrijnende geschiedenis van de vroege twintigste eeuw blootlegt. Deze beknoptheid is tegelijkertijd een zwak punt, want Theodorides beperkt zich wel heel erg tot de grote lijn. Vaak wil je als lezer meer in het verhaal kunnen verdiepen.

Op één punt behoeft zijn beeld correctie. Als hij spreekt over de verovering van de Pontus door de Turken, laat hij daar de mededeling op volgen dat er vanaf dan voor de bevolking een periode van ononderbroken verdrukking aanbrak. Dat is een stereotype uit de Griekse geschiedschrijving dat strijdig is met de werkelijkheid. De islamitische Osmanen waren in religieus opzicht in het algemeen tolerant en van gewelddadige onderdrukking was slechts sprake in incidentele gevallen, bijvoorbeeld als hun gezag door oproer werd bedreigd. Grieken en Turken leefden lange tijd vreedzaam bijeen, waarbij de Griekse elite een grote rol speelde in de commercie en in het bestuur (de onderkoningen van Moldavië en Walachijë bijvoorbeeld waren per definitie van Griekse afkomst). De verhoudingen verslechterden pas na 1821, toen de vrijheidstrijd begon, die in 1830 leidde tot de onafhankelijkheid van Griekenland. Pas tijdens de Eerste Wereldoorlog ging het tussen Grieken en Turken geheel mis, wat door Theodorides op overtuigende wijze wordt geïllustreerd.

Geconcludeerd mag worden dat *De Grieken van de Zwarte Zee* een welkome en goed leesbare bijdrage levert aan onze kennis van de lotgevallen van het (moderne) Griekendom. Door zijn omvang is het boek bij uitstek geschikt als een eerste kennismaking met de migratiegeschiedenis van het Zwarte Zeegebied en zeker ook voor leerlingen kan het dienen als uitgangspunt voor een historisch werkstuk.

Kees Klok

HERDRUK

Yvan Vanden Berghe, *De Koude Oorlog 1917-1991* (Acco: Leuven/Leusden 2002), 391 blz., prijs € 34,20.

De Vlaamse historicus Yvan Vanden Berghe heeft zijn handboek over de Koude Oorlog voor de derde maal bewerkt. De eerste versie, uit 1987, vormde een accuraat en zakelijk verslag van zeven decennia wereldgeschiedenis (Vanden Berghe laat de Koude Oorlog immers beginnen bij de Russische Oktoberrevolutie). Hij kwam tot afgewogen, zij het droge beschrijvingen van onder meer de Duitse kwestie, de

wapenwedloop, de oorlogen in Korea en Vietnam en de Cuba-crisis. Het 'wonderjaar' 1989 noopte tot grondige aanvulling en herziening. Die verscheen in 1991 onder de titel *Het Grote Misverstand*. De hoofdtoon was nu, dat de Koude Oorlog een vals probleem vormde, aangezien geen van de supermachten ooit serieus van plan was geweest de tegenpartij aan te vallen. Zowel de

Amerikaanse als de Sovjet-leiders gebruikten de Koude Oorlog-stress echter om binnenlandse problemen te lijf te gaan. Deze hypothese werd in de derde druk uit 1995 wat afgezwakt; de auteur voorzag de titel van een veelzeggend vraagteken: *Het Grote Misverstand?* De hypothese was niet bevestigd door recent archiefonderzoek, integendeel, daaruit bleek juist dat er wel degelijk aanvalsplannen klaar hadden gelegen om West-Europa binnen te vallen. Toch hield Vanden Berghe in grote lijnen vast aan zijn vooronderstelling, dat de ideologische geschillen voor binnenlands gebruik in de VS en de USSR bestemd waren.

Het boek dat thans is verschenen heet eenvoudig *De Koude Oorlog*. Hiermee is de auteur weer terug op zijn oorspronkelijke ambitie, een overzichtelijk totaalbeeld van de Koude Oorlog te schetsen. De verdienste is onder meer dat het niet slechts bij bovengenoemde brandhaarden stilstaat, maar ook aandacht schenkt aan zijtonelen als bijvoorbeeld Midden- en Zuid-Amerika, het Midden-Oosten en Afrika. Bepaalde slordigheden uit de vorige drukken zijn inmiddels rechtgezet (zoals het beginjaar van de Bosnische Oorlog, 333), andere helaas ingeslopen (zoals de betiteling voor Clinton anno 1995 als 'de nieuwe Amerikaanse president', ook op p. 333).

Opvallend is de rol die Vanden Berghe nu toedicht aan paus Johannes Paulus II, als het voornaamste breekijzer om de communistische orde in Polen te ondermijnen, al vanaf zijn allereerste bezoek aan dat land in juni 1989. Nieuw is ook de conclusie die de these aansnijdt dat de culturele factor van immense betekenis is geweest: dat wil zeggen de kloof tussen enerzijds de door het westers protestantisme beïnvloede mentaliteit van individualisme, vooruitgang en initiatief, en anderzijds de orthodoxe oosterse denkwereld met hang naar mystieke gezagsverering. Gehoorzaamheid en lotsaanvaarding doodden onder het communisme elk initiatief, en verhinderen nadien een opbloei van een gezonde kapitalistische economie. Hier leunt Vanden Berghe sterk op auteurs als Huntington en Kaplan.

Het boek is voorzien van (niet al te best getekende) kaarten, illustraties en uitvoerige literatuurverwijzingen. Als handboek en naslagwerk over de Koude Oorlog zal het blijven voldoen; de wat vluchtige theoretiserende slothoofdstukken doen daar niets aan af.

Jan van Oudheusden

HITLER EN DE NAZI-VROUWEN

Anna Maria Sigmund, *Walkuren van het Derde Rijk. De vrouwen van de nazi's* (Aspekt: Soesterberg 2002), 288 blz., prijs € 24,98.

Na boeken over Hitlers handlangers, Hitlers intimi, Hitlers beulen, Hitlers homoseksualiteit, kon het niet uitblijven: een boek over Hitlers vrouwen. Het vormt een logische aanvulling van een reeds torenhoge stapel publicaties in de slipstream van grote alomvattende studies als de magnifieke Hitler-biografie van Ian Kershaw. Het Derde Rijk blijft kennelijk garant staan voor hoge boekverkoopcijfers.

In *Walkuren van het Derde Rijk* vertelt de Oostenrijkse historica Anna Maria Sigmund de levensgeschiedenissen van een negental vrouwen achter de machthebbers van het Derde Rijk. In de Germaanse mythologie waren Walkuren de godinnen van het slagveld en de overwinning, die de gesneuvelden naar het walhalla voerden. De oorspronkelijke uitgave uit 1998 heette gewoon *Die Frauen der Nazis*, maar de vertaler waagde een prikkelender titel. De lezer wordt daardoor op het verkeerde been gezet, alleen al omdat enkele hoofdpersonen (Geli Raubal, Carin Göring) al dood waren voordat het Derde Rijk van start ging, en omdat geen sprake is van een speciale relatie met de Germaanse mystiek (met uitzondering van de Engelse fasciste Unity Valkyrie Mitford).

Het boek begint met een obligate en niet te diepgravende beschouwing over Hitler en de Duitse vrouw. Hier mis ik een typering van het gezinsleven en de opvoeding; de Bund deutscher Madel wordt niet eenmaal genoemd. De nationaal-socialistische leer wees vrouwenemancipatie af. Die was in de jaren twintig al ver gevorderd. Vrouwen genoten stemrecht, ze waren in veel beroepen vertegenwoordigd, er waren autoraces voor vrouwen.

Hitlers eigen vrouwbeeld was ambivalent. In het openbaar stelde hij vrouwen op één lijn met geestelijk minder ontwikkelden, maar privé waardeerde hij vrouwen die carrière maakten. Hadden de nazi's niet zo'n voortdurende nadruk gelegd op de rol van de vrouw als echtgenote en moeder, dan had (althans volgens Albert Speer) het Derde Rijk over wel vijf miljoen extra arbeidskrachten kunnen beschikken in de oorlog.

De hoofdstukken zijn vlot geschreven en informatief, en geven goed inzicht in de persoon achter de machthebber. Een opvallende constante is het contrast tussen 'thuis' en 'werk'. De lugubere Reinhard Heydrich, hoofd Sicherheitsdienst, gaf

bevel tot oppakken en deportatie van duizenden ongelukkigen, maar was een liefhebbend huisvader en echtgenoot, die chique huisconcerten gaf en verdienstelijk viool speelde. Zijn vrouw Lina was op de hoogte van zijn rol als 'opperste vuilnisman' en vond er niets stuitends aan. De kinderen van Martin en Gerda Bormann vermaakten zich met door concentratiekampgevangenen gemaakt speel-

goed. Emmy Göring beweerde na de oorlog juist, dat zij noch haar man ooit iets over vernietigingskampen had gehoord. Magda Goebbels vond het een voorrecht haar man en de Führer liefdevol te dienen en speelde onvermoeibaar de charmante en bijna altijd zwangere gastvrouw die heerlijk vegetarisch kookte voor Hitler. Het echtpaar besloot met de Führer ten onder te gaan in de Berlijnse bunker. Alvorens zelfmoord te plegen, lieten ze hun zes kinderen een slaapmiddel en een dodelijke injectie toedienen.

De keuze van Sigmund is enigszins willekeurig. Het is nauwelijks verdedigbaar om de gevierde testpilote Hanna Reitsch te kenschetsen als nazi-vrouw; zij veroordeelde immers het antisemitisme en zocht zelfs Reichsführer-SS Himmler op om (vergeefs) opheldering te krijgen over de jodenvervolgung. Anderzijds mis ik de levensschetsen van de cineaste Leni Riefenstahl (onlangs honderd geworden) die met *Triumph des Willens* Goebbels' propagandamachine onschatbare diensten bewees, en ook Winifred Wagner die nota bene wel op de cover wordt aangekondigd, en die als kleindochter van de componist en spil van de Bayreuther Festspiele een veel perfectere Walkure moet zijn geweest dan enkele van de beschreven personen.

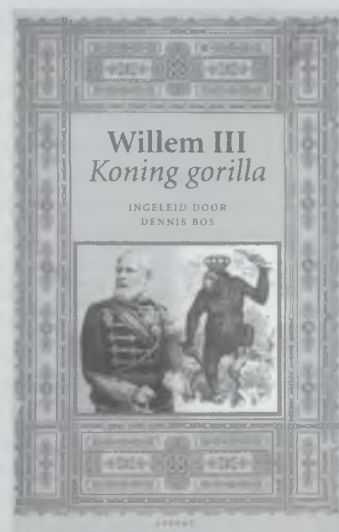
Jan van Oudheusden

KONING GORILLA

Willem III, Koning Gorilla, met een inleiding van Dennis Bos (Aspekt: Soesterberg 2002), 128 blz., prijs € 14,98.

Bij de zeventigste verjaardag van koning Willem III, in februari 1887, verscheen een schot-schrift tegen het Oranjenhuis.

Het pamflet getiteld *Koning Gorilla* was een bundeling van enkele artikelen uit het blad van Domela Nieuwenhuis, *Recht voor Allen*. Niet Domela (die toen net een gevangenisstraf wegens majesteitsschennis uitzat) maar de in Zwitserland woonachtige radicaal Sicco Roorda van Eysinga bleek de auteur. Hij was een aan lager wal geraakte oud-Indischgast. Het anonieme smaadschrift noemde niet eenmaal de naam van de koning, maar iedereen wist om wie het ging. De reputatie van Willem III als onberekenbare bullebak en schuinsmarcheerder liet geen twijfel. Het pamflet is nu heruitgegeven. Het vormde indertijd een typisch staaltje schandaaljournalistiek, zo legt historicus Dennis Bos in zijn uitvoerige inleiding uit. Eind negentiende eeuw bediende de socialistische beweging zich wel vaker van dit middel. In *Recht voor Allen* werd gewaagd van handel in blanke slavinnen. Vooroordelen en volkssentimenten werden schaamteloos bespeeld. Geen middel bleef onbepoofd om lezers te trekken. Sappige details van het gerucht als zou de vorst zich in zijn Zwitserse vakantieverblijf spiernaakt hebben vertoond aan argeloze passanten waren pikante kruiden in deze bedenkelijke soep. Het pamflet ging vlot van de hand (er verschenen diverse drukken van), maar wekte ook agressie van oranjeklanten, die onder meer de inventaris van een Amsterdams socialistisch etablissement

Anna Maria Sigmund
**Walkuren van
het Derde Rijk**
*De vrouwen
van de nazi's*

aan gruzelementen sloegen. Na het overlijden van Willem III in december 1890 begon zijn echtgenote Emma met de aanstaande koningin Wilhelmina aan haar zijde een zeer geslaagd charme-offensief dat elke volgende anti-orangistische actie van links bij voorbaat frustreerde.

CD-ROM

Een plantersfamilie in Nederlands-Indië. Praktische opdracht geschiedenis hv en vmbo (Noordelijk AudioVisueel Archief (NAVA); Groningen 2001), € 23,-. Besteladres: AVA/Groninger Archieven, Cascadeplein 4, 9726 AD Groningen, T 050 – 599 20 00.

Sinds enkele jaren heeft een groeiend aantal musea en archieven (delen van) hun collectie toegankelijk gemaakt voor een groter publiek door bronnenmateriaal te digitaliseren en het via internet of cd-rom aan te bieden. Deze door de overheid afgedwongen verlaging van de toegangsdrempel heeft vooral ten doel het onderwijs te laten profiteren. Leerlingen en docenten kunnen op school (en thuis) vrijuit beschikken over bronnenmateriaal uit de deelnemende musea en archieven.

Deze verbreding van het ict-aanbod alleen bleek toch niet voldoende te zijn voor vlotte toepassing binnen het onderwijs. Docenten zien niet veel in een losse verzameling bronnen, hoe interessant en fraai ze ook zijn. Op school is vooral behoefte aan (voor)gestructureerd bronnenmateriaal in samenhang met duidelijk uitgewerkte opdrachten, antwoordbladen en beoordelingscriteria. Een kant en klare praktische ict-opdracht, dat trekt de belangstelling.

De pilot-cd-rom *Een plantersfamilie in Nederlands-Indië. Praktische opdracht geschiedenis hv en vmbo* heeft duidelijk ingespeeld op deze onderwijsbehoefte. Het GAVA leverde de bronnen en de technische realisatie en twee docenten, Esther Koops en Albert Jan Binnendijk, hebben er kant en klare praktische opdrachten bij ontwikkeld voor havo-vwo én voor vmbo. Deze laatste onderwijs categorie komt er meestal bekaaid af bij dergelijke ict-projecten.

Aansluitend en inhakend op het (examen)onderwerp Nederland en Indonesië past *Een plantersfamilie in Nederlands-Indië. Praktische opdracht geschiedenis hv en vmbo* binnen het curriculum. En dat is maar goed ook, want de meeste collega's hebben hun handen daaraan vol. Voor extra activiteiten is vaak geen tijd, maar dit materiaal kan een deel van de (verwerkings)stof vervangen en maakt daardoor de stap naar het gebruiken van digitaal lesmateriaal een stuk eenvoudiger.

Het materiaal bestaat uit een cd-rom en een handleiding op papier voor docenten met o.a. antwoordsuggesties en kijkwijzers. De cd-rom bevat foto's en filmpjes uit de nalatenschap van de plantersfamilie Moolenaar, die een indruk geven van hun dagelijks leven op de rubberplantage *Melati* in de jaren twintig. Literaire fragmenten uit werken van o.a. Couperus, Haasse, Kousbroek en vooral Mak zijn toegevoegd om de bronnen van de familie Moolenaar in een wijder historisch perspectief te plaatsen. Leerlingen kunnen zo ontdekken hoe het was om als Nederlander te leven in het Nederlands-Indië aan het begin van de twintigste eeuw.

De ontdekkingstocht wordt gestuurd door een kant en

Het is niet helemaal duidelijk waarom uitgeverij Aspekt besloot tot een integrale heruitgave van *Koning Gorilla* in 2002. Er verschenen immers al herdrukken in 1966, 1967 en 1987. Het voorwoord rechtvaardigt de uitgave door te stellen dat de drukgeschiedenis van het schandalig vod zich voor het

klare praktische opdracht, in Havo-Vwo en Vmbo variant, die zorgt voor kennisverwerving en -verwerking. Tweetallen worden geacht de opdracht in 4 sluitende rondes: drie (klassikale) lessen waarvoor een computer nodig is en één afsluitende les voor presentaties.

De praktische opdrachten hebben een gesloten structuur. Zeven voorgeschreven deelopdrachten leiden naar het eindproduct, in dit geval een presentatie van deelopdrachten en conclusies (stap 7) met behulp van Microsoft PowerPoint.

Na een instapquiz (stap 1) kiezen de leerlingen één van de vier thema's (stap 2): tempo doeloe, opgroeien in Indië, leven en werken op de plantage of koloniale verhoudingen, waarover ze meer willen weten. Hierbij selecteren ze zelf een aantal tekstfragmenten (stap 3), foto's (stap 4) en filmpjes (stap 5). Vervolgens formuleren H/V-leerlingen hierbij een aantal relevante deelvragen (stap 6), terwijl Vmbo-leerlingen vastgestelde deelvragen beantwoorden (stap 6).

Om het zelfstandig samenwerken te bevorderen wordt elke stap gedetailleerd en duidelijk omschreven en kunnen leerlingen ondersteunende informatie oproepen. Zo zijn er kijkwijzers met hulpvragen om de inhoud van de foto's en de filmpjes te kunnen analyseren.

Bij de start van elke nieuwe deelvraag verschijnt er eerst een overzicht van de activiteiten die leerlingen al hebben gedaan. Door deze terugkoppeling behouden ze het overzicht over het grote geheel. Tevens kunnen leerlingen uitleg krijgen over moeilijke begrippen of over ict-toepassingen. Voor het eindproduct, de PowerPoint-presentatie is een aparte mini-handleiding oproepbaar, waarmee alle leerlingen optimaal gebruik kunnen maken van dit programma. Om tijd te besparen zijn er bovendien al voorbereekte dia's meegeleverd.

De proceskant wordt in goede banen geleid, doordat de tweetallen hun vorderingen (elektronisch) moeten rapporteren. De docent moet de onderzoeksopzet goedkeuren voordat de leerlingen verder kunnen werken.

Ondanks de strakke structuur is er voor de leerlingen genoeg te kiezen. Ze bepalen zelf het thema dat ze verder willen onderzoeken en kiezen vervolgens daarbij passende tekstfragmenten, foto's en filmfragmenten. De leerlingen van Havo en Vwo moeten vervolgens drie relevante onderzoeksvragen formuleren op basis van het door hen verzamelde materiaal. (Ook hierbij kunnen ze extra aanwijzingen krijgen, voordat de docent deze stap beoordeelt.) De Vmbo-leerlingen beantwoorden in deze fase de gegeven vragen bij het door hen gekozen thema.

De docent fungeert vooral als begeleider tijdens de klassikale lessen. Hij stuurt mee doordat hij op vastgestelde momenten het onderzoeksproces moet goedkeuren of bijsturen. Met behulp van een antwoordmodel kan hij gericht nakijken en/of beoordelen. Door de nauwkeurige uitgewerkte

eerst over drie eeuwen zal uitstrekken. Maar ja, of de lezer daar een boodschap aan heeft, is zeer de vraag. De inhoud van het eigenlijke pamflet van amper twintig bladzijden is nauwelijks genietbaar voor de hedendaagse lezer.

Jan van Oudheusden

opbouw hoeft de docent zich nauwelijks met het proces te bemoeien: alle aanwijzingen om een goede voortgang te waarborgen zitten in het programma. Daardoor kan je je samenwerkende leerlingen observeren: hoe maakt een tweetal keuzes, welke (historische) argumenten gebruiken ze, hoe analyseren en interpreteren ze de bronnen?

Voldoet de cd-rom aan de verwachtingen?

'Een plantersfamilie in Nederlands-Indië. Praktische opdracht geschiedenis hv en vmbo' bevat een aantal sterke onderdelen. Zo is de technische kant goed verzorgd: de netwerkmogelijkheid, het bedieningsgemak, de zoek- en schakelmogelijkheden werken prima. Ook qua vormgeving scoort de cd-rom: de Flash-versie zal leerlingen aanspreken, maar ook de 'gewone' HTML-versie ziet er overzichtelijk en aantrekkelijk uit.

Het onderwijskundige deel van de cd-rom is doordacht: samenwerkend en zelfstandig leren met behulp van een ict-medium vereist een eigen aanpak. De ontwerpers hebben gezorgd voor een strakke, heldere structuur waarin de leerlingen stap voor stap (be)geleid worden door de praktische opdracht. Verdwalen of ontsporen is er niet bij: Er zijn tal van ondersteunende aanwijzingen en hulpmiddelen op te roepen om de voortgang van het proces en de kwaliteit van het onderzoek te bewaken. Een behoorlijk eindproduct kan wel haast niet meer missen. Of de hele opdracht in de veronderstelde 4 slu gerealiseerd kan worden lijkt mij vrij optimistisch ingeschat gezien de veelheid aan uit te voeren handelingen, te bestuderen bronnen en te verrichten opdrachten. Desondanks zijn er twee stevige pijlers onder deze cd-rom neergezet. De derde pijler betreft de inhoudelijke kant. Hoe is het daarmee gesteld?

Naar mijn inschatting zullen vooral vwo-leerlingen vrij goed met het geselecteerde bronnenmateriaal uit de voeten kunnen. Voor veel havisten zijn een aantal tekstfragmenten niet eenvoudig te begrijpen. Moeilijker voor te stellen is dat vmbo-leerlingen met dezelfde teksten kunnen omgaan. Twee veelzeggende voorbeeldjes uit de geselecteerde tekstfragmenten (in dit geval beide van Geert Mak):

'... Deli had bar weinig te maken met het poëtische Indië van de Javaanse dorpen, het regenteske en ambtelijke Indië van Buitenzorg en Batavia en het kalme tempo doeloe Indië van de andere eilanden.'

'De lobby van de Deli-ondernemingen was machtig, zowel in Batavia als in Den Haag, en de meeste van Rhemrevs' adviezen - hij wilde met name de Koelie-ordonnantie verzachten en aanpassen - werden niet overgenomen. Het toezicht bleef beperkt tot een handvol ambtenaren met vrijwel geen bevoegdheden. Pas na 1926 mocht de arbeidsinspectie onaangekondigde bezoeken brengen aan de plantages.'

In de recent opflakkerende discussie over de verschillen tussen havo en vwo-leerlingen wordt vaak aangedrongen op

EEN PLANTERSFAMILIE IN NEDERLANDS-INDIË

een meer eigen havo-benadering: qua taalgebruik, hoeveelheid en soort opdrachten. De ontwerpers van deze cd-rom hebben daar nog geen gebruik van gemaakt: er is één H/V versie. De vmbo versie is slechts afwijkend als het gaat om de hoeveelheid opdrachten (iets geringer) en de zelfstandigheid (voorgeschreven deelvragen), maar maakt gebruik van dezelfde bronnen. Dat is begrijpelijk daar waar het de beeldbronnen betreft, maar de tekstbronnen hadden wellicht beter bewerkt kunnen worden, ingekort en meer 'op maat' geschreven. Hier is, waarschijnlijk om praktische redenen, gekozen voor een uitgekleurde H/V-variant in plaats van een eigen vmbo-benadering.

Aangezien we hier te maken hebben met een pilot-versie kunnen enkele schoonheidsfoutjes wellicht nog weggewerkt worden. Naast wat stijl- en spellingsfoutjes, worden de begrippen inlands, Indisch, Indonesisch, Indië en Nederlands-Indië door elkaar gebruikt. Op zich is een quiz een leuke manier om voorkennis te activeren en leerlingen te motiveren, maar een aantal vragen en de bijbehorende feedback vallen uit de toon qua niveau en taalgebruik, zijn discutabel of zelfs onjuist. Soesa is niet het Maleise woord voor Spaans riet en was het nou een Chinese of een Indonesische kok waarmee geschaakt werd op de veranda?

Samenvattend ben ik enthousiast over het bereikte resultaat. De opzet, uitwerking, uitvoering van de cd-rom zijn van goede kwaliteit. Ze kunnen een standaard zijn voor nieuw te ontwikkelen praktische opdrachten die gebruik maken van ict-toepassingen.

Huub Oattes

Kleiookrant

Berichten voor de Kleiookrant

De Kleiookrant houdt je op de hoogte van nieuws en activiteiten van VGN-commissies, van tentoonstellingen met lesmateriaal of speciale programma's voor leerlingen, van films en toneel vooral met het oog op het geschiedenisonderwijs, van nieuw en ander lesmateriaal en alles wat mogelijk interessant of te gebruiken is. Kom je iets leuks tegen: mail het door voor de krant. Ook ingezonden brieven vinden hier een lezer.

Tineke Bogaerts
email: c.bogaerts@hccnet.nl

Inleverdata: voor Kleio 7 (okt./nov.) uiterlijk 11 oktober, voor Kleio 8 (dec.) 22 november. Lukt dit niet dan valt er nog wel iets af te spreken, als je dat maar van te voren zegt.

Het meest recente nieuws van het VGN-bestuur vind je op de website: vgnkleio.nl

Nieuws van het

VGN

bestuur

De eerste vergadering van het nieuwe schooljaar was op 3 september. Laurens Gerrits en Jan- Maarten de Wit zijn als aspirant-bestuursleden ook van de partij. Ze zullen, als ze zich op de jaarvergadering op 22 maart verkiesbaar stellen al de nodige ervaring hebben. Loek Janssen is Hélène Budé opgevolgd als ambassadeur buitenland. In oktober zal als, vervanging van de Intercommissie, de werkgroep wetenschap en

geschiedenis worden opgericht.

In het kader van de uitwerking van het rapport-De Rooy is een informele werkgroep ingesteld waarin naast VGN-leden ook Cito, Cevo, SLO en de Inspectie zitting nemen. De werkgroep gaat zich buigen over het nieuwe eindexamen.

Op het rapport van de commissie lerarenopleiding over de competenties van geschiedenisdocenten is vanuit het ministerie niet gereageerd. Via de VVVO willen we weer aandacht vragen voor dit rapport en vergelijkbare rapporten van andere vakverenigingen.

Een meisje uit Amsterdam dat voor haar vwo-diploma is geslaagd met een 10 voor

geschiedenis heeft van de VGN een boekenbon van 25 Euro gekregen.

De stofomschrijving(en) Havo en Vwo voor 2005 zijn in een afrondende fase. Het bestuur houdt de vinger aan de pols.

In de loop van het jaar zullen we gesprekken hebben met de commissie vrouwen- en gendergeschiedenis, de commissie Bavo/Vmbo en de werkgroep 2003.

Daarnaast blijven we in Den Haag hameren op behandeling van het rapport-De Rooy en een duidelijke uitspraak daarover van de Tweede Kamer. Daartoe hebben we de brief die we al eerder hierover aan de Vaste Kamercommissie Onderwijs hebben gestuurd ook naar de nieuwe commissieleden gestuurd.

Een ander belangrijk aandachtspunt blijft de positie van het vak geschiedenis in het VMBO.

Wij houden u op de hoogte van onze werkzaamheden!

Renée Schreuder

De VGN vertegenwoordiging buitenland

Jarenlang was Hélène Budé ambassadrice van de VGN in het buitenland. Dankbaar maakte de VGN gebruik van de contacten, die Hélène in de loop der jaren had gelegd. Door deze functie kon de VGN de expertise van de oud-voorzitter voor de club behouden.

Enkele jaren geleden gaf Hélène te kennen op termijn haar taken als ambassadrice te willen overdragen aan een jonger lid van de VGN.

Dat moment lijkt nu aangebroken. Vanaf dit schooljaar is ondergetekende, Loek Janssen, nauwer betrokken bij het werk van de VGN in het buitenland, als VGN-vertegenwoordiger buitenland. Gelukkig is Hélène bereid mij in te werken, om vervolgens tijdens de jaarvergadering van 2003 haar klus definitief over te dragen. Tot die tijd zijn we beide aanspreekbaar voor de leden van de VGN.

Ik wil het komende jaar gebruiken om mij te bekwaamen in het fenomeen VGN en buitenland.

De VGN heeft veel contacten met 'het' buitenland. Soms gaat het om regelmatige contacten (bijvoorbeeld de conferenties van Euroclio), andere zijn meer incidenteel (een reis naar Berlijn, een excursie naar de slagvelden in Vlaanderen, een studiereis naar Polen). Soms is de VGN-vertegenwoordiger hierbij betrokken, vaak echter ook niet. Daarin mag wel wat meer duidelijkheid komen.

Het is in ieder geval de bedoeling om minimaal één keer per jaar leden van de VGN in contact te brengen met collega's of ontwikkelingen in het buitenland. In principe wordt dit dan gecoördineerd door de VGN-vertegenwoordiger buitenland. Het leggen en onderhouden van de contacten zal, naast de voorbereiding van de reis, veel aandacht vragen. Vanzelfsprekend speelt ook het kostenaspect (en dus de mogelijkheid tot het verwer-

Een boeiende productie van Schooltv

Nederlanders en hun gezagsdragers (1950-1990)

Schooltv besteedt traditiegetrouw aandacht aan de eindexamenonderwerpen geschiedenis. 'Nederlanders en hun gezagsdragers' is de titel van een nieuwe zesdelige Schooltv-serie voor leerlingen in de examenklassen havo en vwo. De serie start op woensdag 30 oktober 2002 om 11.00 uur (Ned.3). Een interessante reeks met heel veel authentieke film- en televisiebeelden uit een rumoerige tijd vol nieuwe ontwikkelingen. Een boeiende audio-visuele aanvulling op uw lessen en op het studiemateriaal van de leerlingen. Attentie! De zes programma's worden achter elkaar uitgezonden op donderdag 21 november 2002 om 10.40 uur. Duur: 60 minuten.

Bestel snel een handleiding voor € 12,50

Bij deze nieuwe serie is ook een handleiding verkrijgbaar. De uitgave bevat uitgebreide programmabeschrijvingen en tips voor een handzaam gebruik van de serie, zowel voor klassikaal als voor groeps- en individueel gebruik. Daarnaast treft u bij elk programma een kopieerbaar werkblad voor de leerlingen aan. De prijs bedraagt € 12,50.

Bel tijdens kantooruren: 0900-1344 (20 ct/min)

of bestel via internet: www.schooltv.nl

www.schooltv.nl

 SCHOOLTV

43

ven van beurzen) hierbij een belangrijke rol. Overigens zijn we al een aantal jaren veel dank verschuldigd aan het Europees Platform, dat buitenlandse reizen door middel van beurzen mogelijk maakte.

Een andere vraag die ik me stel, is de bereikbaarheid van de leden. Of misschien beter: de belangstelling bij de leden voor activiteiten in het buitenland. Er wordt veel georganiseerd (overigens niet alleen in het buitenland; denk bijvoorbeeld maar aan de goed georganiseerde, maar mager bezochte jaarvergaderingen) en dan valt de belangstelling soms tegen. Hoe komt dit? Steken we misschien teveel

energie in zaken, die te weinig leden echt interesseren of bereiken we de leden gewoon niet goed genoeg?

Hopelijk kan ik in maart 2003, tijdens de jaarvergadering, met concrete aanbevelingen komen, om vanaf dan definitief te gaan functioneren als de VGN-vertegenwoordiger buitenland.

Loek Janssen

Interessante websites

www.omroep.nl/mediamind

De publieke omroep is een actie gestart voor havo- en vwo-leerlingen om kritisch te leren omgaan met informatie van de media. Al richt men zich op leerlingen in het kader van het vak maatschappijleer, ook bij geschiedenis komt een kritische geest ten opzichte van de media goed van pas. Op deze site vind je informatie over de twee tv-lessen, een recensiewedstrijd waarbij de leerlingen volgens door het Cito ontwikkelde richtlijnen een tv-programma bespreken en over de Dag van de Media. Dan heb je als leerling de kans

om zelf een radio- of tv-reportage te mogen maken en achter de schermen bij internet-redacties te kijken.

www.nationaalarchief.nl

Het Algemeen Rijksarchief in Den Haag heet vanaf juni Nationaal Archief. De website is sterk uitgebreid en moet de archieven die er bewaard worden toegankelijker maken voor iedereen die geïnteresseerd is in geschiedenis. Op de site is een digitale studiezaal ingericht met (uiteraard) een aparte ingang voor genealogen, maar ook voor het onderwijs is er materiaal 'op maat' te vinden. Via de site is ook het lespakket *Archief in de klas* te krijgen. Een vondst is de tijdbalk: daaraan hangen vele verhalen uit de vaderlandse geschiedenis. De website wordt voortdurend uitgebreid.

www.duitslandweb.nl

Op 22 september waren de verkiezingen voor de Duitse Bondsdag. Het laatste nieuws over de uitslag en de gevolgen

Kees Canters is geboren in Rotterdam en met die stad heeft hij zich altijd sterk verbonden gevoeld. Hij ging er naar de Kweekschool zoals zovelen van zijn generatie die in een andere tijd ongetwijfeld een universitaire studie zouden hebben gevolgd. Niet voor niets heette de Kweekschool in die tijd wel 'de universiteit voor de kleine luiden'. Kees werd onderwijzer, kwam via de hoofdakke vervolgens terecht op de mulo en werd leraar geschiedenis aan het vmo nadat hij de MO-akte had behaald aan de Haagse School voor Taal- en Letterkunde.

Een geboren onderwijzer en leraar, een echte schoolmeester zoals je ze overigens nog steeds tegenkomt, dat was hij. Maar het bleef niet bij lesgeven alleen. Kees Canters ging, toen hij verbonden was aan het Johan de Wittlyceum in Den Haag, deel uitmaken van de in het Nederlandse geschiedenisonderwijs bekend geworden groep van negen leraren, Novem, die de methode *Wereld in wording* zou schrijven.

De negen waren gewend om regelmatig historische onderwerpen te bespreken en te belichten vanuit hun onderling verschillende politieke en godsdienstige opvattingen. Binnen deze groep ontstond het plan voor een moderne, oecumenische geschiedenismethode in een Nederland waar de zuilen nog stevig stonden, al was er al wel erosie zichtbaar. Dat was de eerste vernieuwing van Novem. De tweede was dat de auteurs het primaat van de politieke geschiedenis verlieten en zich breed maakten voor geestelijke, culturele en economische factoren met aanknopingspunten naar literatuur, beeldende kunst en muziek. De negen beschouwden de geschiedenis in de eerste plaats als een geestelijk proces. De derde vernieuwing was de actualisering van de geschiedenis. *Wereld in wording* waarvan het eerste deel in 1954 verscheen, besteedde veel aandacht aan de jongste geschiedenis en aan relevante tijdsverschijnselen.

In memoriam C.J. Canters

Op 10 juni 2002 is op negentigjarige leeftijd C.J. Canters overleden. Canters was een van de negen auteurs van *Wereld in wording* en bedenker en hoofdredacteur van Keesings Onderwijsbladen *Reflector*, *Blikopener*, *Antenne* en *Kleinbeeld*.

Na het eerste deel dat voor de hogere klassen van het vmo bestemd was, volgden twee delen voor de lagere klassen. *Wereld in wording* werd een groot succes en was vele jaren trendsetter. Het is verbazingwekkend om te zien hoeveel inhoud het vak in die jaren had en ook hoe helder en leesbaar de tekst nog steeds overkomt.

Wereld in wording bevatte achterin ook een flink aantal bronnen, die leesteksten werden genoemd. Vragen en opdrachten daarbij ontbraken.

Vragen en opdrachten waren er wel bij de werkboekjes die de Stijgbeugelgroep vervaardigde, waarvan Kees Canters ook deel uitmaakte. De werkboekjes konden los gebruikt worden bij elke methode. De samenstellers schreven in het voorwoord:

'Het is ons bekend, dat vele collega's, evenals wij, de behoefte gevoelen in de geschiedenis het accent enigszins te verleggen van het betoog van de leraar naar zelfwerkzaamheid van de leerling. Gebrek aan materiaal maakt de uitvoering van dit voornemen veelal moeilijk of onmogelijk'.

Inmiddels had Kees Canters een grote slag geslagen. Zijn opvatting dat geschiedenis en actualiteit nauw met elkaar verbonden waren, kreeg een nieuwe uitwerking. Op het Johann de Wittlyceum hadden Canters en zijn collega Jan Haak al geëxperimenteerd met actuele maandoverzichten in stencilvorm. Nadat Haak de school had verruild voor de universiteit benaderde Canters uitgevers met zijn plan voor het blad dat *Reflector* zou gaan heten, maar niemand durfde het aan. Totdat Canters met de hem kenmerkende bravoure de uitgever Leo Keesing opbelde en zei: *'Ik heb een plan dat uw omzet kan verdubbelen'.*

De firma Keesing liet in 1959 de eerste aflevering verschijnen van *REFLECTOR van het hedendaags wereldgebeuren*. Het blad werd een daverend succes.

Kees Canters:

'Op een zomernamiddag van het jaar 1959 kwam de rector behoedzaam mijn lokaal binnen om mij mee te delen dat ik onmiddellijk naar het departement moest komen. Op mijn voor de hand liggende vraag of ik de les kon afmaken, antwoordde hij ontkennend: Uw hoogste chef wenst u terstond te spreken'.

Op 1 juli 1959, een maand na het verschijnen van het eerste nummer van *Reflector*, kwam het resultaat van het gesprek met de 'hoogste chef' naar buiten. Het ministerie van onderwijs deelde mede dat het voor alle 53 rijksscholen een collectief abonnement op *Reflector* had genomen.

Net als *Wereld in wording* lag het accent bij *Reflector* op de veelzijdigheid van de inhoud en uiteraard op de actualiteit. Gerenommeerde auteurs schreven voor het blad. In de eerste jaargang staan vermeld: W. Drees, A.L. Constandse, J.L. Heldring, H.W. Sandberg, J.W. Schulte Nordholt en vele andere prominente politici, hoogleraren en journalisten. *Reflector* was bestemd voor de hoogste klassen van het vmo. Daarna bedacht Canters andere bladen voor andere leerlingen: *Blikopener*, *Antenne* en *Kleinbeeld*. Keesings Onderwijsbladen werden een begrip in Nederland en ook in België. De oplagen waren enorm.

Na zijn afscheid in 1972 van 'de bladen', zoals hij ze noemde, bleef Canters een actief man. Hij reisde veel, samen met zijn vrouw en ook met zijn kinderen. De reizen hadden altijd een kunstzinnige component. Kees Canters is zijn hele leven bezig geweest met kunst. Hij had reeds als jong onderwijzer zijn eerste salaris besteed aan het kopen van vier schilderijen. Hij heeft het steeds gedaan: kunst kopen, met een feilloos gevoel voor wat mooi was en mooi gevonden zou gaan worden. Zo schafte hij werk aan van Co Westerik, Vera Galis en Maja van Hall. Met hen had hij ook een persoonlijk contact.

Voor zijn kleinkinderen bleef hij een zeer geïnteresseerde opa en ook 'een wandelende encyclopedie' zoals één van hen hem noemde. Op alle historische vragen had hij in no time een gedocumenteerd antwoord. En voor zijn vrienden was hij een voorbeeld van loyaliteit en een wijs en royaal en aangenaam man vol esprit. Tot vlak voor zijn dood kon je met hem nog over van alles praten dat van belang was en altijd hadden die gesprekken inhoud.

Hans Ulrich

CENTRAAL EINDEXAMEN GESCHIEDENIS 2003 - 2004

Op 15 augustus is verschenen:
C.V. Lafeber, *De tijden veranderen meer dan de mensen. Geschiedenis van Nederland tijdens de Koude Oorlog (1945-1990)*

Deel 13 in de serie Nascholing
ISBN 90 804355 6 2, paperback € 35,-
ISBN 90 804355 5 4, gebonden € 45,-

- De serie 'Nascholing bij u thuis' is uniek: ieder deel is speciaal voor een eindexamen geschreven.
- Docenten uit niet-examen-klassen putten overvloedig uit de boeken om hun lessen te verlevendigen.
- Schoolbibliothecarissen zijn enthousiast.

Bestellen bij (dit is het gemakkelijkst, snelst en goedkoopst): C.V. Lafeber, Tilburgseweg 173, 5051 AE Goirle. Tel. 013-5 430 340 / Fax 013-5 35 55 45.
E-mail: cvlafieber@altavista.nl

HEDEN CLIENT – MORGEN VRIEND

Kenmerken van de serie:

- wetenschappelijk exacte weergave van de feiten;
- bronvermeldingen en uitgebreide literatuurlijst;
- boeiende bijzonderheden;
- geschreven zonder vooringenomenheid maar wel vanuit een diepe overtuiging;
- heldere indeling en uitgebreide inhoudsopgave;
- gedrukt in een normaal lettertype, geen foto's.

REFERENTIE: Uw collegae

daarvan voor de Duitse politiek – maakt ook Duitsland een ruk naar rechts? – kun je hier vinden met uitgebreide achtergrondinformatie – w.o. het Duitse kiesstelsel.

Verder fungeert deze website als portal voor iedereen die geïnteresseerd is in Duitsland en Nederlands/Duitse betrekkingen, Duitse geschiedenis of actuele thema's in de Duitse samenleving. Er zijn speciale pagina's voor leerlingen en docenten.

De redactie van het Duitslandweb is in handen van het Duitsland-Instituut Amsterdam.

www.meermann.nl

Vanaf 14 september is in het Museum van het Boek (Meermann Westreenianum) in Den Haag een tentoonstelling te zien waarbij boeken van de kunstenaar Robert Schwarz gelegd zijn naast middeleeuwse getijdenboeken. Mooie plaatjes met sporen van dagelijks leven in de Middeleeuwen.

www.nrc.nl-scholieren

Leerlingen kunnen hier een scholierenkrant downloaden

over de gevolgen van 9/11. Opdrachten bij artikelen in de scholierenkrant zijn te vinden op www.stepnet.nl van de educatieve uitgeverij Thieme/Meulenhoff. Deze afdeling in de algemene NRC/Handelsblad-site vervangt de aparte scholiersite die er tot voor kort was. Iedere week komen voortaan hier de artikelen uit de krant die speciaal voor leerlingen zijn bewerkt en voorzien van verwijzingen naar andere bronnen op internet. Er is ook een scholierenforum, waar je van gedachten kunt wisselen over actuele onderwerpen.

MADRID in MEI

9-daagse studiereis meivakantie 2003

Van zaterdag 26 april t/m zondag 4 mei (de meivakantie regio Noord/Midden/Zuid, dus voor heel Nederland) kunt u in korte tijd kennis maken met allerlei aspecten van Madrid. Zo komt u in contact

met het middeleeuwse Madrid (Moren en Castilianen), renaissancistisch Madrid, het barokke Madrid en het moderne Madrid. U zult genieten van musea, kathedralen, kastelen, parken en fontein. U maakt kennis met het hectische Madrid, het rustige platteland rond Madrid, de natuur in en rond de stad en (facultatief) met Toledo. Voor diegene die Spanje kent: Madrid is Spanje in het kwadraat. De Madrilenen zijn individualistisch, weigeren zich te conformeren aan Europese werktijden en hebben een sardonisch gevoel voor humor, waarmee ze zich onderscheiden van andere Spanjaarden.

Reissom: vanaf € 995,- (met prijsgarantie) op basis van een vlucht Amsterdam/Madrid vv met de KLM, overnachting in een goed middenklasse hotel in het centrum van de stad, halfpension, Nederlandse gids, airco bus, entreegelden enz.

Nadere informatie:
N. Stam, Paul Rodenkostraat 1, 5103 PC Dongen.
Tel/Fax 0162-320 856, email nicostam2000@hotmail.com

Reizen naar Istanbul

NAJAAR 2002

vertrek:
zaterdag 13 oktober of
zaterdag 20 oktober

R. van de Graven studeerde geschiedenis in Nijmegen en schreef diverse boeken en artikelen over Turkije. Onder zijn deskundige en enthousiaste begeleiding wandelt u in een kleine groep zeven dagen lang door Istanbul, de fascinerende metropool, waarover hij een aparte gids publiceerde. We bekijken uitvoerig de highlights, maar bezoeken ook plekken waar toeristen normaal niet komen.

Natuurlijk maken we ook een boottocht over de Bosporus. Het programma is niet om zes uur afgelopen, waarna u uzelf maar moet zien te vermaken. Veel mensen komen dan terecht in hetzelfde tentje om de hoek en dat is jammer, want uit eten gaan in verschillende wijken van Istanbul hoort helemaal bij het ervaren van deze prachtige stad.

De reissom bedraagt € 775,-. Inbegrepen is de vlucht Amsterdam - Istanbul v.v., logies en ontbijt, entreegelden, boot- en bustochtjes en een uitgebreid informatiepakket met plattegrond en artikelen.

U verblijft in een uitstekend 3-sterrenhotel in het hartje van de stad.

Voor meer informatie en een brochure: tel. 053-432 46 75 (ook buiten kantooruren).

Nationaal Bevrijdings- museum 1944-1945

'De bal bleef rollen'. Voetbal in oorlogstijd

Tot 1 december werpt het Nationaal Bevrijdingsmuseum in Groesbeek wat licht op sport in de oorlog. Vooral het voetbal was toen al zeer populair. Wedstrijden (de Nederlandse competitie ging tot in 1944 gewoon door) fungeerden ook als uitlaatklep. En dat mocht: 'Wer Sport treibt, sündigt nicht', aldus Seyss-Inquart. Wat in de samenleving gebeurde, zag je ook bij de clubs. Joodse spelers werden al snel geroyeerd, voetballers verdwenen door de Arbeitseinsatz en speelden soms in Duitsland door, er waren razzia's tijdens wedstrijden, luchtalarm leidde de kijkers af.

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945,
Wylerbaan 4, Groesbeek.
www.bevrijdingsmuseum.nl

Brood jatten bij de beren

Artis in oorlogstijd

Tot in april 2003 is in het Verzetsmuseum Amsterdam, dat recht tegenover de hoofdingang van Artis ligt, een tentoonstelling te bezoeken over de dierentuin in de Tweede Wereldoorlog. Eind jaren dertig was Artis bedreigd geweest met sluiting, maar in de oorlogsjaren ging het goed met de dierentuin. Mensen hadden behoefte aan wat onschuldig vermaak. En dat gold ook voor de Duitse bezetters. De expositie gaat over het wel en wee van de dieren en hun verzorgers, de toeneemende problemen met de voedselvoorziening, over de bezoekers en over dingen die er in het geheim gebeurden.

Artis herbergde een toenevend aantal joden en mannen die weigerden in Duitsland te werken. Ze zaten o.a. verborgen op de zolder boven de roofdieren-galerij, in het wolvenhuis en in een grote volière.

Filmmateriaal, affiches en folders geven een indruk van die tijd. Interviews laten horen wat de dierentuin voor kinderen kon zijn: een lichtpuntje in het leven van een ondergedoken meisje, een plek waar je met een stok met spijker het brood onder de neus van de beren kon weggrissen voor een hongerige Amsterdamse jongen. Een deel van de tentoonstelling is te zien in Artis zelf.

Voor kinderen is er een speurboekje beschikbaar om zelfstandig mee te werken.

Verzetsmuseum Amsterdam,
Plantage Kerklaan 61
Verdere informatie
www.verzetsmuseum.org

Comenius Museum Naarden

Dienstweigeraars en deserteurs in het Derde Rijk

Het is iets dat niemand zich kan permitteren: dienst weigeren in tijd van oorlog. Toch waren er ook in Hitler-Duitsland mannen die zich om allerlei redenen vroeg of laat aan de dienst onttrokken en dat met de dood moesten bekopen. Het Museum voor Vrede en Geweldloosheid, dat geen vaste locatie heeft, maar reizende tentoonstellingen samenstelt, en het Anti-krigsmuseum in Berlijn hebben deze expositie samengesteld. Brieven en foto's getuigen van een onbekend stukje Duits verleden. Tot 3 november in het Comenius Museum, Turfpoortstraat 27, Naarden. Openingstijden: woensdag t/m zondag 12.00 - 17.00 uur.

Door de ogen van Sabrina en Hassen

Tunesische kindertekeningen over de Nederlandse geschiedenis

In de Atlas Van Stolk zijn tot en met 27 oktober tekeningen te zien van Sabrina (11) en Hassen (10) Bouazza, die zij maakten naar aanleiding van de geschiedenislessen die zij van hun vader kregen. In 1996 kwamen zij naar Nederland.

Vader Bouazza begon een groot inburgeringsproject voor de kinderen. Vrijwel zeker hebben Sabrina en Hassen nu meer van Nederland gezien en over Nederland geleerd dan het doorsnee Nederlandse kind. Hun geschiedenis-tekeningen hangen naast de historische prent, plaat of foto uit het bezit van de Atlas Van Stolk van de afgebeelde gebeurtenis of personen. Ze

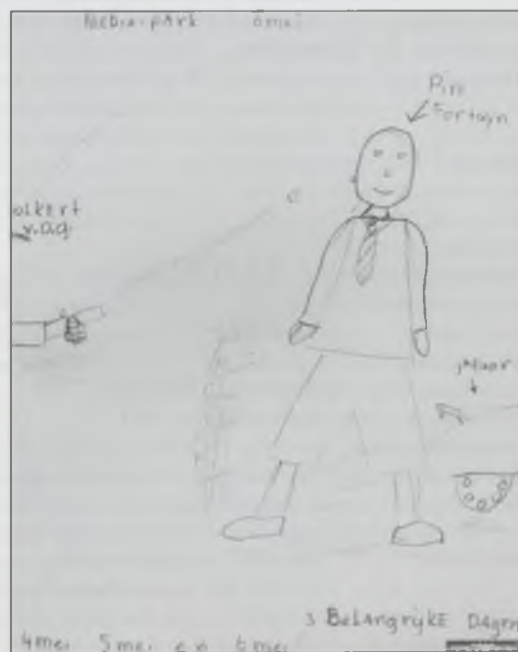
zijn gebundeld in een boekje verkrijgbaar (€10,-).

Jeugdige bezoekers kunnen meedoen aan een tekenwedstrijd. Ze tekenen iets wat ze zich herinneren van hun eigen verleden of van wat ze op school geleerd hebben. Bij de Atlas hebben ze al heel wat tekeningen binnen mekregen. De prijsuitreiking is op 22 oktober in Het Schielandshuis.

De tentoonstelling is van 8 november 2002 t/m 12 januari 2003 nog te zien in Paleis Het Loo.

Museum Het Schielandshuis,
Korte Hoogstraat, Rotterdam.

Tekeningen voor de wedstrijd.

ENQUETE SENIORENBELEID VGN

Op de jaarvergadering van de VGN in maart jl. is de Werkgroep 2003 geïnstalleerd. Haar taak is omschreven als de herkenbaarheid van de VGN vergroten bij docenten, senioren, musea en instellingen. Eén van de speerpunten van de werkgroep vormt het seniorenbeleid (te denken valt aan Vutters, FPU-ers en gepensioneerden). Gezien de toenemende vergrijzing acht de Werkgroep 2003 een dergelijk beleid geen overbodige luxe. Nogal wat leden, die niet meer in het onderwijs werkzaam zijn, hebben hun lidmaatschap van de VGN opgezegd. Dat is jammer en begrijpelijk. Anderzijds veronderstellen wij dat veel oudere leden van de VGN een nieuwe, speciale binding met de vereniging zullen waarderen. Daartoe dient dit onderzoek.

De Werkgroep 2003 heeft enkele voorlopige doelstellingen van een seniorenbeleid geformuleerd: raad en daad verlenen aan de VGN (grote verdiensten in het verleden, onmisbaar voor de toekomst van het geschiedenisonderwijs), senioren informeren over het wel en wee van ons vak, de binding tussen senioren onderling en tussen senioren en de VGN versterken.

Overwogen wordt of deze bundeling van senioren moet worden georganiseerd in een afzonderlijke Stichting Vrienden van het Onderwijs in Geschiedenis (of Vrienden van de VGN) dan wel via een commissie binnen het VGN-verband.

Alvorens definitief van start te gaan in 2003 willen wij door deze enquête onderzoeken of een seniorenbeleid ook haalbaar is.

Wij verzoeken u daarom met klem de vragenlijst in te vullen en voor 1 november 2003 te retourneren aan:

Jan Greep, Mauritskade 73, 2514 HH Den Haag.

De uitslag van de enquête hopen wij in de Kleiokrant van maart 2003 te publiceren. Wij verwachten dat wij dan ook het advies van de werkgroep 2003 aan het bestuur van de VGN openbaar kunnen maken.

Namens de Werkgroep 2003

Jan Greep

PS. Kent U collega's die geen lid zijn van de VGN maar mogelijk wel geïnteresseerd, laat hen dan ook deze enquête invullen !

De enquête is afgedrukt op de achterkant van deze bladzijde. Knip hem los (of liever - kopieer bladzijde 48) en stuur hem ingevuld op.

Algemene gegevens

Naam: _____

Adres: _____

Leeftijd: 50 – 55 jaar; 55 – 60 jaar; 60 – 65 jaar;
65 jaar en ouder

Doorstrepen wat niet van toepassing is

Sinds wanneer bent U lid van de VGN ? 19..

Aankruisen wat van belang is.

Twijfelt U om lid te blijven van de VGN ? Ja / nee

Zo ja, is dat dan vanwege:

- ☐ vertrek uit het onderwijs
- ☐ gebrek aan belangstelling in publicaties van de VGN
- ☐ de kosten aan het lidmaatschap verbonden?
- ☐ een andere reden, namelijk _____

Als u thans overweegt het lidmaatschap op te zeggen, zou u dan toch lid blijven indien er specifieke activiteiten voor senioren worden georganiseerd? Ja / nee

Raadpleegt U met enige regelmaat de website (www.vgnkleio.nl) van de VGN?

Doorhalen wat niet van toepassing is.
nooit / soms / vaak / altijd

Leest u *Kleio* regelmatig?

Doorhalen wat niet van toepassing is.
nooit / soms / vaak / altijd

Welke rubrieken leest U in *Kleio*?

Zet een kruisje bij de betreffende rubriek.

- ☐ wetenschappelijke artikelen
- ☐ didactische artikelen
- ☐ Kleioscoop
- ☐ Boek van de maand
- ☐ boekbesprekingen
- ☐ Kleiokrant

Wat mist U in *Kleio*? Eventueel de achterzijde van dit formulier gebruiken.

Specifieke seniorenvragen:

Bent u het in principe eens/oneens met de oprichting van een Stichting Vrienden van het Onderwijs in Geschiedenis?

Eens/ oneens/ geen mening

Indien er een Stichting zou worden opgericht en u zou daaraan willen deelnemen wordt u dan:

- ☐ lid van de Stichting plus lid van de VGN?
- ☐ lid van de Stichting en geen van de lid VGN?
- ☐ van geen van beide lid?

Aankruisen wat van toepassing is.

Hieronder volgt een opsomming van mogelijke activiteiten. Plaats een kruis bij iedere activiteit waaraan u wilt deelnemen / dan wel wilt mede organiseren / dan wel wilt beoordelen / dan wel wilt ontvangen.

- ☐ een jaarlijkse bijeenkomst voor senioren (te denken valt aan een discussieforum, stadswandeling, museumbezoek enzovoort)
- ☐ didactische expertise geven aan jonge leraren
- ☐ het beoordelen van didactische producten
- ☐ optreden als gastspreker voor een klas
- ☐ meedoen aan een uitgave van een apart *Kleio*-nummer voor senioren
- ☐ meedoen aan het maken van een aparte bijlage voor senioren in drie of vier *Kleio*-nummers per jaar
- ☐ informatie over nieuwe ontwikkelingen omtrent ons schoolvak
- ☐ informatie over lezingen, tentoonstellingen, historische reizen, boeken enzovoorts

Welke activiteiten zou u willen toevoegen? Gebruik ook hiervoor de achterzijde van het formulier.

Opmerkingen die u nog wilt maken.

Eventueel de achterzijde van het formulier gebruiken.

Studiedag 2002 over het eindexamenonderwerp

Politieke Cultuur 1950-1990

De praktische studiedag, gericht op enthousiasmering, inspiratie en met handreikingen voor de didactisering

Plaats: Mollergebouw Tilburg

Datum: Vrijdag 22 november 2002, 10.00 uur – 16.00 uur

Ons programma is beproefd, bij u bekend en al vele jaren succesvol: een aantrekkelijke mix van inhoudelijke en vakdidactische onderdelen, alle gericht op het onderlinge bijpraten over het onderwerp, de inspiratie voor de docenten en de enthousiasmering van scholieren. Wij doen geen beroep op externe deskundigheid, maar op de schoolvakbekwaamheid binnen het eigen team van onze Lerarenopleiding.

Deelnemers ontvangen het materiaal behorend bij de praktische opdracht en een nascholingscertificaat.

Doorlopend in de wandelgangen zijn uitgevers van examenkaternen met hun lesmateriaal aanwezig.

Kosten: € 110, inclusief lunch, didactiseringsmateriaal en nascholingscertificaat.

Aanmeldingsformulieren kunt u aanvragen bij:

Fontys Lerarenopleiding Tilburg,
Secretariaat Mens- en Maatschappijwetenschappen
t.a.v. Nanon de Beer Kamer A 210,
Postbus 90900, 5000 GA Tilburg
e-mail N.deBeer-ab@Fontys.nl
telefoon 08778 74288

Voor inhoudelijke en organisatorische informatie kunt u contact opnemen met:

Opleiding Geschiedenis,
Wim Lansu,
Postbus 90900, 5000 GA Tilburg
e-mail w.lansu@Fontys.nl
telefoon 08778 73782

niet te **Stop**pen

Ook dit jaar zetten de eindexamenkandidaten havo/vwo hun tanden in pittige, maar interessante stof. Of uw leerlingen nu niet te stoppen zijn of juist wat aansporing nodig hebben... met het CSE-katern *Nederlanders en hun gezagsdrager 1950 - 1990* van MeMo kan iedereen kordaat optreden.

Voor meer informatie kijkt u op www.malmberg.nl/vo of belt u met de afdeling Klantenservice: (073) 6 288 766.